ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର,

ସମ୍ମାନନୀୟେଷୁ

ମହାଶୟ,

ଆପଣ ବିରୂପାକ୍ଷ ପ୍ରବନ୍ଧାବଳୀର ଜଣେ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ପାଠକ । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ଏହି ପୁସ୍ତକଟି ଆପଣଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସମର୍ପଣ କଲୁ ।

ସଂକଳକ ଦ୍ୱୟ

ବିରୂପାକ୍ଷ ଜୀବନୀ ଓ ପ୍ରତିଭା

(୧)

ଐତିହାସିକ ସାହିତ୍ୟ ସ୍ରଷ୍ଟା ଭାବରେ ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ । ବଂଶାବଳୀ, ପୁରାଣ, ପୋଥି, ତାମ୍ରଫଳକ, ଅଭିଲେଖ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ସେ ସବୁକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ଆଲୋଚନାରେ ସେ ଥିଲେ ଜଣେ କୃତକର୍ମା ସାଧକ । କାଳର ସତ୍ୟ, ଘଟଣାର ମହନୀୟତା ଓ ସମକାଳୀନ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରିବେଶକୁ ନେଇ ସେ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ବହୁ ଅନାଲୋଚିତ ଦିଗ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ମର୍ମେ ମର୍ମେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ; ସାହିତ୍ୟରେ ଇତିହାସ ହେଉଛି ତାର ଭିତ୍ତିଭୂମି । ଏହା ମାନବ ପ୍ରାଣରେ ନବ ଉନ୍ମାଦନା ସୃଷ୍ଟି କରେ ଓ ଭବିଷ୍ୟତର ପୁନର୍ଗଠନର ସ୍ୱପ୍ନ ଜାଗ୍ରତ କରେ । ବିରୂପାକ୍ଷ ଏହି ଭାବଧାରାରେ ଅନୁପ୍ରେରିତ ହୋଇ ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ତଥା ଜାତୀୟ ଅନୁରାଗର ପରିଚାୟକ ।

ଐତିହାସିକ ବିରୂପାକ୍ଷ ୧୮୯୭ ମସିହା ସେପ୍ଟେମ୍ବର ୧୫ ତାରିଖରେ ବାଙ୍କୀର ଉମପଡ଼ା ଅଞ୍ଚଳରେ ନାନା ଅଭାବ ଭିତରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାରେ ସେ ରୁଗ୍ଣ ଥିବାରୁ ବିଳମ୍ବରେ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଛାତ୍ରାବସ୍ଥାରେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମେଧାବୀ ଥିଲେ । ସେ ୧୯୧୨ ମସିହାରେ ପୁରୀଜିଲ୍ଲା ସ୍କୁଲରୁ ମାଟ୍ରିକ୍ ପରୀକ୍ଷାରେ କୃତିତ୍ୱର ସହ ପ୍ରଥମଶ୍ରେଣୀରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ୧୯୧୬ ମସିହାରେ ସେ କଲିକତା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟରୁ ବି. ଏ. ପରୀକ୍ଷାରେ ଡିଷ୍ଟିଙ୍କସନ୍ ସହ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ବି. ଏ. ରେ ଇତିହାସ ଥିଲା ତାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରିୟ ବିଷୟ । ଛାତ୍ର ଜୀବନରେ ସତ୍ୟ କଥନ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ଥିଲା ତାଙ୍କ ଜୀବନର ପରମବ୍ରତ । ମନେହୁଏ ତାଙ୍କର ଏହି ସତ୍ୟନିଷ୍ଠା ଓ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା ତାଙ୍କୁ ଜୀବନରେ ଜଣେ ଐତିହାସିକ ରୂପେ ଗଢ଼ି

ହୋଇଛି । କାରଣ ଇତିହାସ ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଇଛି; "History is a sacred kind of writing, because truth is essential to it, and where truth is there God himself is, so far as truth is concerned. (Miguel Decervantes-Don Quixote , Part-V) ବି. ଏ. ପାସ୍ ପରେ କିଛିକାଳ ଇତସ୍ତତଃ କାର୍ଯ୍ୟକରି ସେ ଆଇନ ଶିକ୍ଷାକଲେ । ପରେ ଜୀବନର ପେଶାରୂପେ ଆଇନ ବ୍ୟବସାୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମଧୁପୁର ରାଜାଙ୍କ ଦେଓ୍ୱାନ ଭାବରେ ବିରୂପାକ୍ଷ କିଛିକାଳ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟର ବିଚାର ଓ ଆଲୋଚନାରେ ତାଙ୍କର ବିଚକ୍ଷଣତା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଯାଜପୁରରେ ଓକିଲାତି କରିବା କାଳରେ ସେ ସାମାଜିକ ସଂସ୍କାର ଓ ଗଠନମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କରେ ନିଜକୁ ନିୟୋଜିତ କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ଶିକ୍ଷାପ୍ରସାର ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ଥିଲା ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ସେ ଯାଜପୁର ନରସିଂହ ଚୌଧୁରୀ ମହାବିଦ୍ୟାଳୟର ପ୍ରଥମ ଅବୈତନିକ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିଲେ । ଯାଜପୁର ଐତିହାସିକ କୀର୍ତ୍ତି ସଂରକ୍ଷଣ ଓ ଏହାର ଉନ୍ନତି ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଅବଦାନ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସେ ଥିଲେ ଯାଜପୁରର ଏକ ସାଂସ୍କୃତିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ—ଏକ ଦୀପସ୍ତମ୍ଭ । ଜାତୀୟ ଜାଗରଣର ବାର୍ତ୍ତା ସେ ସର୍ବଦା ନିଜର ଭାଷାରେ ଓ ଲେଖାରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । ଏହି ମହାନ୍ ପ୍ରତିଭାର ଅବସାନ ୧୯୬୮ ମସିହା ଡିସେମ୍ବର ୨୭ ତାରିଖରେ ଘଟିଲା ।

(୨)

ବିରୂପାକ୍ଷ ଥିଲେ ପ୍ରଥମେ ଗବେଷକ, ପରେ ଐତିହାସିକ । ତାଙ୍କର ରଚନାବଳୀଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରାଚୀନ ପତ୍ର-ପତ୍ରିକାର ଛିନ୍ନ ପୃଷ୍ଠାରେ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛି । 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ', 'ପ୍ରାଚୀ', 'ସତ୍ୟବାଦୀ' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପତ୍ରିକାରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ସ୍ଥାନପାଇଥିଲା । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ମାନସକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ ।

(କ) ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧ

(ଖ) ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରବନ୍ଧ

(ଗ) କାଳ୍ପନିକ ଓ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମୂଳକ ବିଷୟର ଐତିହାସିକ ସ୍ୱରୂପ ଓ ଜାତୀୟ ଚେତନୋଦ୍ଦୀପକ ସୃଷ୍ଟି ।

ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ 'ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ' (୧), 'ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ କଳଯାତ୍ରା (୨), 'କେଶରୀ ବଂଶ' (୩), 'ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର' (୪), 'ଗଜସିଂହ ଓ କେଶରୀ ବଂଶ' (୫) ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରଧାନ । ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଜରେ ୧୯୨୧ ମସିହାରେ ପଠିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହା 'ହରିବୋଲ ପୁରସ୍କାର' ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ବିବେଚିତ ହୋଇଥିଲା । 'ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ କଳଯାତ୍ରା' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖକ ଉଭୟ ଇତିହାସ ଓ କଳା ସଚେତନ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟିରେ ଉତ୍କଳର ନୌବାଣିଜ୍ୟ ଓ ବହିଃସମ୍ପର୍କର ପ୍ରାମାଣିକ ତଥ୍ୟ ରହିଛି । ଏଥିରେ ସେ ବିଭିନ୍ନ ଐତିହାସିମାନଙ୍କ ତଥ୍ୟକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ନିଜର ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶା ଏକଦା ବାଣିଜ୍ୟ କାରବାର ଓ ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନରେ ଅଗ୍ରଗଣ୍ୟ ଥିବା ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ବିଷୟ ଟୋଲେମି (Ptolemy) ଙ୍କ ଭୂତତ୍ତ୍ୱରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ ନଦୀ ଓ ନଗରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । 'କେଶରୀ ବଂଶ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ ଉପାଦାନ ରୂପେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଓ କେତେକ ତାମ୍ରଲେଖକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କେଶରୀ-ବଂଶର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିସ୍ତୃତି ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ମତ ମାନ ସମ୍ପ୍ରତି ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ 'କେଶରୀ ବଂଶ' ପ୍ରବନ୍ଧ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ କେଶରୀବଂଶ ସମ୍ପର୍କରେ ବ୍ୟାପକ ଅନୁଶୀଳନ ପାଇଁ ବହୁ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କୁ ତଥ୍ୟ ଯୋଗାଇଛି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । 'ପ୍ରାଚୀନ

---

(୧) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ—୨୫/୪, ୨୫/୫, ୨୫/୬

(୨) ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ—୨୪/୬

(୩) ଏହା ସତ୍ୟବାଦୀ ୪ର୍ଥ ବର୍ଷ/୪ର୍ଥ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇପାରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ—୨୯/୩, ୨୯/୪, ୨୯/୫, ୨୯/୬, ୨୯/୯, ୨୯/୧୨, ୩୦/୩, ୩୧/୮, ୩୧/୧୦, ୩୨/୧୨ ଦଶଟି ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

(୪) ସମାଜ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ବିଶେଷାଙ୍କ—୧୯୬୦

(୫) ଏହା ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ—୨୨/୧୦ ରେ ପ୍ରକାଶିତ ।

ଯାଜପୁର' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଲେଖକ ବହ୍ନି, ବିରଜା, ମାତୃମନ୍ଦିର, ଦଶାଶ୍ୱମେଧ, ବୈତରଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଲୁପ୍ତ ବିଷୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଉତ୍କଳର ଧର୍ମଧାରଣାରେ ଯାଜପୁରର ଗୁରୁତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ବିଷୟ ଏଥିରେ ଆଲୋଚିତ । 'ଗଜସିଂହ ଓ କେଶରୀ ବଂଶ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ କେଶରୀବଂଶର କୀର୍ତ୍ତି-କଳାପ ଓ ନିର୍ମାଣ କଳାରେ ଗଜସିଂହ ମୂର୍ତ୍ତିର ସ୍ଥାପନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଗୁଡ଼ିକରେ ଓଡ଼ିଆ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଧାରାବାହିକ ବିକାଶ ପରିଲକ୍ଷିତ । ବ୍ୟକ୍ତି ଜୀବନରେ ସେ ଗାନ୍ଧିଜୀଙ୍କ ଆହ୍ୱାନରେ ନୈତିକ ଜାତିପ୍ରଥାର ବିଲୋପ, ସ୍ୱଦେଶୀ ଦ୍ରବ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସଂରକ୍ଷଣ ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଲେଖା ମାଧ୍ୟମରେ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଲିଖିତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ 'ଆମ ସଂସ୍କୃତି', 'ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ', 'ଜାତି ବିସ୍ତର', 'ସରସ୍ୱତୀ ପୂଜା' ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ । ତାଙ୍କର ଏହି ସଂସ୍କୃତିମୂଳକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଗୁଡ଼ିକରେ ଜାତୀୟତା ସହ ସମାଜ ସଂସ୍କାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଜଡ଼ିତ । ସେ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ଓ ମହାନ୍ ପରମ୍ପରାର ଜୟଗାନ ଏଥିରେ କରିଛନ୍ତି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କର ଓଡ଼ିଶାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ କାଳ୍ପନିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଲୁକ୍କାୟିତଥିବା ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବାରେ ନିଜର ବିଚକ୍ଷଣତାର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଇତିହାସ ନ ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀଗୁଡ଼ିକୁ ସମକାଳୀନ ଘଟଣାବଳୀ ସହ ସଂଯୁକ୍ତ କରିପାରିଲେ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ନିହିତ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟତା ସହଜରେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ 'ଆଲୋଚନା' ଓ 'ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା' ଲୋକ ମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଡଗଡ଼ମାଳିକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏଥିରେ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସର ବହୁ ଅଜ୍ଞାତ ଅଧ୍ୟାୟ ରହିଛି । 'ଆଲୋଚନା' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସେ କଳାପାହାଡ଼ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରଚଳିତ ନାନା ଲୋକଉକ୍ତିକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ସେ ସବୁର ଐତିହାସିକ ବିଷୟ ଉନ୍ମୋଚନ କରିଛନ୍ତି । 'ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମରିକ ବିଭବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଉପାଦେୟ ବିଷୟ ସଂଯୋଜିତ । ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଜାତୀୟ ଜୀବନର ବାର୍ତ୍ତା ରହିଛି । ଜାତିର ପୂର୍ବ ପରମ୍ପରା ଓ ଗୌରବଗାଥାକୁ ସେମାନଙ୍କ ଉତ୍ତର ଦାୟାଦମାନଙ୍କୁ ସେ ଏଥିରେ ସ୍ମରଣ କରାଇଛନ୍ତି ।

ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଧୀଶକ୍ତି ଓ ମନୀଷା ପ୍ରକାଶିତ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସୁବିଦିତ । ଜାତୀୟତାର ଆତ୍ମବିକାଶ ପାଇଁ ସେ ଉତ୍କଳର କୀର୍ତ୍ତି, ସ୍ମୃତି ଓ ଅବଶେଷମାନଙ୍କୁ ନେଇ ପ୍ରବନ୍ଧ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଗବେଷକର ଗଭୀର ଅନ୍ୱେଷା, ସାହିତ୍ୟିକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଚେତନା, ଐତିହାସିକର କାଳ ସଚେତନତା, ଓ ଦେଶପ୍ରେମୀର ଗାଢ଼ ପ୍ରୀତି ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକରେ ଏକାଧାରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି ।

(ଖ)

ବିରୂପାକ୍ଷ କେବଳ ଜଣେ ଗଦ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟା ନଥିଲେ, ସେ ଥିଲେ ଜଣେ କବି । ତାଙ୍କର କବିତ୍ୱ 'ବୈତରଣୀ', 'ମଥୁରା ବିଜୟ', 'ଷଟ୍‌ଶକ୍ତି' ପ୍ରଭୃତି କବିତା ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରକାଶିତ । ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ 'ବୈତରଣୀ' ଏକ ଜାତୀୟତାବାଦୀ କାବ୍ୟ । ଏଥିରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୁପ୍ତ ଗୌରବଗାନରେ କବି ଶତମୁଖ ହୋଇଛନ୍ତି । ବୈତରଣୀର ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ଐତିହାସିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ସେ ଏଥିରେ ଗାନ କରିଛନ୍ତି । ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବୈତରଣୀ କୂଳରେ ଗୋହିରି ଟିକିରି ଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାଧୀନତା ବିଲୋପର କାହାଣୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଜ୍ଞ ଭାବରେ ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ସେ କରୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହିପରି—

> "ହୋଇଲେ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀପଣ ଏ ରଣେ ।
> ଯୁଝିଲେ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକ ଥିଲେ ଯେ ଯାଏ ଜଣେ ।।
> ମହାହବେ ଭେଟି ମୁକୁନ୍ଦ ଶତ୍ରୁ ସେନା ବାହକ ।
> ପଥକ୍ଳାନ୍ତ ସଙ୍ଗୀ ସଙ୍ଗତେ ଦେଲେ ନିଜ ମସ୍ତକ ।।
> ସେହିଦିନୁ ଲୁଚିଗଲେ ମା ଉତ୍କ୍ର ଗଗନ ତାରା ।
> ଝରୁଥିଲା ଯହିଁ ସମ୍ପଦ ସୁଧା ସରିତ ଧାରା ।।
> ମଉଳିଲେ ମା ! ଉତ୍କଳରାଣୀ ସୀମନ୍ତ ମଣି ।
> ଛପିଗଲା କାହିଁ ଶିରିମା ସୃଷ୍ଟି ସୁଷମା ଖଣି ।।
>
> (ବୈତରଣୀ—ପୃ ୩୬)

ଅତୀତ ଉତ୍କଳର ସୁଖ-ସମୃଦ୍ଧି, ଦୁଃଖ-ଦୁର୍ବିପାକର ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ବାଣୀ 'ବୈତରଣୀ'ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । 'ମଥୁରା ବିଜୟ' ଓ 'ଷଟ୍ ଶକ୍ତି' ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚିତ । ବିରୂପାକ୍ଷ କବି ମାନସର ପରିଚୟ ଏ ସବୁ ରଚନାମାନଙ୍କରୁ ଉପଲବ୍ଧ ।

(୪)

ବିରୂପାକ୍ଷଙ୍କ ଏ 'ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧ' ପୁସ୍ତକ ପ୍ରକାଶ ସକାଶେ ତାଙ୍କର ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ କର ଅକୁଣ୍ଠ ଚିତ୍ତରେ ଅନୁମତି ଦେଇଥିବାରୁ ସେ ଧନ୍ୟବାଦାର୍ହ । ଉତ୍କଳ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ପ୍ରଫେସର ଡକ୍ଟର ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତିଙ୍କଠାରୁ ବିରୂପାକ୍ଷ କରଙ୍କ 'ଗଜସିଂହ ଓ କେଶରୀବଂଶ', 'ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା' ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ଆମେ କୃତଜ୍ଞ । ପରିଶେଷରେ ଶ୍ରୀ ଗୋବିନ୍ଦଚରଣ ପାତ୍ର ଏପରି ଏକ ପୁସ୍ତକକୁ ଆଲୋକକୁ ଆଣିଥିବାରୁ ତାଙ୍କୁ ସାଧୁବାଦ ଜଣାଉଛୁ । ଏ ପୁସ୍ତକଟି ଇତିହାସପ୍ରେମୀ, ଛାତ୍ର ଗବେଷକଙ୍କ ମହଲରେ ଆଦୃତ ହେବ ବୋଲି ଆଶାକରୁ ।

ଅସିତ କର
ବାଉରୀବନ୍ଧୁ କର

ଦଶହରା, ୧୯୮୧

ସୂଚୀପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧। ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ	୧
୨। ଆମ ସଂସ୍କୃତି	୫୫
୩। ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର	୬୪
୪। ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା	୭୩
୫। କେଶରୀବଂଶ ଓ ଗଜସିଂହ	୭୭
୬। ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା (୧)	୯୫
୭। ଇତିହାସ (୨)	୧୦୬



ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ

ସୂଚନା :

କବି କହିଅଛନ୍ତି, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଭାରତଭୂମି ଶସ୍ୟ ଶ୍ୟାମଳା । ବାସ୍ତବରେ ବର୍ଷର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଋତୁରେ ଏ ଦେଶରେ ନାନାକାତୀୟ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ଏ ଦେଶର ମୃତ୍ତିକା ବହୁ ନଦୀ ଏବଂ କାଳୋଚିତ ବୃଷ୍ଟି ହେତୁ ସର୍ବଦା ଉର୍ବର । ଜୀବନ ଧାରଣର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାମଗ୍ରୀ ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ଅଳ୍ପ ଆୟାସରେ ଭୂପୃଷ୍ଠରୁ ଉତ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମରୁପ୍ରାନ୍ତରବାସୀ ଆରବୀୟମାନଙ୍କ ପରି ଏ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କୁ ବର୍ଷଯାକ ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଖାଦ୍ୟପେୟର ଉକ୍ତବିଧ ସୁଲଭତା ହେତୁରୁ ଏ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କର ଅବସର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶବାସୀମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବେଶୀ ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରୁ ଭାରତୀୟମାନେ ଏହି ପ୍ରଚୁର ଅବସର ବୃଥାକ୍ଷେପଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେମାନେ ପ୍ରଗାଢ଼ ଜ୍ଞାନଚର୍ଚ୍ଚା ଦ୍ୱାରା ପୃଥିବୀର ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଭାବନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଆବହମାନକାଳରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି କେତେ ମହାଭାବ ଭାରତବର୍ଷକୁ ପ୍ଲାବିତ କରିଅଛି । ଭାରତୀୟ ଏହି ମହାଭାବର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କୁ ଜାତୀୟ ଇତିହାସରେ ଅମରାକ୍ଷରରେ ଲେଖିରଖି ସେମାନଙ୍କୁ ଦେବତା ଜ୍ଞାନ କରି ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଭାରତୀୟର ମନୋଭାବ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୁଖରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ।

"ଯଦା ଯଦା ହି ଧର୍ମସ୍ୟ ଗ୍ଲାନିର୍ଭବତି ଭାରତ ।
ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ମଧର୍ମସ୍ୟ ତଦାତ୍ମାନଂ ସୃଜାମ୍ୟହଂ ।"

ବିଶାଳ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ମହାଭାବ ସମୁତ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଭୂମି ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ସନ୍ତାନପରି ଅମ୍ଳାନ ବଦନରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି । ଉତ୍କଳୀୟ କୌଣସି ମହାଭାବର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ନାହିଁ । ବରଂ କୌଣସି ମହାଭାବ ଜନ୍ମସ୍ଥାନରେ ବିସ୍ମୃତ

ହେଲପରେ ମଧ ଉତ୍କଳୀୟ ତାହାକୁ ସୁଦୂର ଜନପଦରେ କିମ୍ବା ନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟ ପର୍ବତରେ କିମ୍ବା ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲୋକାଳୟର ମଧ୍ୟରେ ଧାରଣ କରିଅଛି । ଶଙ୍କରଙ୍କର ଛତ୍ରର ମୂର୍ତ୍ତି ଏବଂ କବୀର ଓ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କୌପୀନ ଅଦ୍ୟାବଧି ପୁରୀଧାମରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ବୁଦ୍ଧ ବା ମହାବୀର କେବେ ଉତ୍କଳରେ ପଦାର୍ପଣ କରି ନଥିଲେ । ତଥାପି ଏହି ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ଉତ୍କଳରେ ଆଚଣ୍ଡାଳ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ଆପର୍ବତ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଉତ୍କଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ବିଭିନ୍ନ ମହାଭାବମାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧ, ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଅଗ୍ରଣୀ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଭାରତରେ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କେଶରୀବଂଶ ସ୍ଥାପିତ ହେଲାଦିନୁ ଉତ୍କଳରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବା କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରିଥିବା ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖୁ ନାହୁଁ । ସୁତରାଂ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଠାରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କାଳକୁ ଉତ୍କଳଇତିହାସରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହି ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଶୈବ, ସୌର,ଜୈନ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେହେଁ ତାହା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରି ନଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ଯୁଗକୁ ସ୍ଥୂଳତଃ ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନ କରିବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନୁହେଁ ।

'ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ' ଏହି ବିଷୟର ଗୁରୁତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାହାରି ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଇଦାନୀନ୍ତନ ଉତ୍କଳ ସମାଜ ଅନେକାଂଶରେ ଏହି ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପ୍ରତିବିମ୍ବ; ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍କଳ ବିଶେଷତଃ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରକୁ ସମ୍ୟକ୍ ବୁଝିପାରିବା ଅସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଏହି ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଘୋର ତମିସ୍ରାଚ୍ଛନ୍ନ ରହିଅଛି । ଉତ୍କଳର ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ କେଶରୀବଂଶର ପ୍ରାକ୍‌କାଳ ବହୁ କାଳ୍ପନିକ ଘଟଣାବଳୀ ଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ । ଇଦାନୀଂ ବିଦ୍ୟମାନ କେତେକ ସ୍ତୂପ ଓ ଅନୁଶାସନ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ । ଏହି ଅବଲମ୍ବନ ଅବଶ୍ୟ କ୍ଷୀଣ । ଯେହେତୁ ଏଥିରେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅତି ଅଳ୍ପ, ତଥାପି ଏହି କ୍ଷୀଣ ଅବଲମ୍ବନ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଯଥାସମ୍ଭବ ଆଲୋଚନା କରିବୁ ।

ପୂର୍ବାଭାସ :

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାରତବର୍ଷର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ବାସକଲେ । କାଳକ୍ରମେ ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ହେବାରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପଞ୍ଜାବରେ ବାସକରୁଥିବା ସମୟରେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଋକ୍‌ବେଦର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଋକ୍‌ବେଦର ପ୍ରାଥମିକ ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କରେ ଭାରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କେବଳ ପଞ୍ଜାବ ଛଡ଼ା ଭାରତର ଅନ୍ୟ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଅଞ୍ଚଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ଅବଶ୍ୟ ଭୁବନ ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିବ । ନଚେତ୍ ବିଦେଶାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପଞ୍ଜାବରେ ଥାଇ ସେ ସବୁର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି ନଥାନ୍ତେ ।

ମହାଭାରତରେ ଅଛି, ଦୀର୍ଘତମା ମୁନିଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ବଳିଙ୍କ ପତ୍ନୀ ସୁଦେଷ୍ଣା ପାଞ୍ଚପୁତ୍ର ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ପାଞ୍ଚ ପୁତ୍ରଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଥିଲା । ସେହିହେତୁରୁ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦେଶର ନାମ, ବିଶେଷତଃ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଏକ ସଙ୍ଗରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାରତର ଏହି ଅଂଶ କେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତର ଭିତ୍ତି ବହୁପ୍ରାଚୀନ ହେଲେହେଁ ତହିଁରେ ପରଯୁଗର ଅନେକ ଅବାନ୍ତର କଳ୍ପନା ଦେଖାଯାଏ । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ଦୁଇଟି ମହାକାବ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଋକ୍‌ବେଦର ଉତଥ୍ୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସୁତରାଂ ମହାଭାରତରେ ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଂଶଟି ପ୍ରାଚୀନ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଉପରୋକ୍ତ ଦୀର୍ଘତମା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଏବଂ ଋକ୍‌ବେଦ ସଦୃଶ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନା ସମୟରେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ର ନାମ ସୁବିଦିତ ଥିବା ଅନୁମେୟ ।

ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନତମ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣର କେଉଁ ଅଂଶ କେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା ସ୍ଥିର ନ ହେବାଯାଏ ଆମ୍ଭେମାନେ 'ଓଡ୍ର' ଓ 'ଉତ୍କଳ' ଏହି ଦୁଇ ନାମକୁ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନପାରୁଁ । ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଲଳିତ ବିସ୍ତର ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୦୦ ଓ ୪୫୦ ଅବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଉଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଯେଉଁସବୁ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ରଚନା ।

ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୬୧ ଅବ୍ଦରେ କଳିଙ୍ଗ ଜୟକରି ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଧଉଳି ଓ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଜଉଗଡ଼ଠାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ କରିଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ସେତେବେଳେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ନାମରେ କଳିଙ୍ଗରେ ଜଣେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ସୁଲିପି ଚରିତ ଖୋଳାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁଶାସନରେ ଉଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳ ବୋଲି କୌଣସି ନାମ ନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ନାମ କଳିଙ୍ଗ—

'କଳିଙ୍ଗାଧିପତିନା ଶିରି ଖାରବେଳେ ନ'

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ଯେ, ଋକ୍‌ବେଦର ରଚନା ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ 'ଉଡ୍ର' ଓ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ନଥିଲା । ଏହି କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ସୁନ୍ଦରବନର ଦକ୍ଷିଣସୀମା; ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶା ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥୁଳତଃ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା କୃଷ୍ଣାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । କପିଶା ଏହି କପିଶାବତୀ ଶବ୍ଦର ସଂକ୍ଷିପ୍ତୀକୃତ । ଏହି ନଦୀ ଆଜିକାଲି କସାଇ ବା କଂସାଇ ନାମରେ ମେଦିନୀପୁର ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ଏହି ସୁଦୀର୍ଘ କଳେବର ଆଉ ବେଶୀକାଳ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିପାରି ନଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ତ୍ରିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା ଏବଂ ସେଥିରୁ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ବହୁକାଳଯାଏ 'ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି' ଉପାଧି ଗ୍ରହଣ

କଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ଲିନି ଏହି ଉକ୍ତ ଭାଗରେ ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଥା :—କଳିଙ୍ଗ (Calingae) ମକୋ କଳିଙ୍ଗ (Macco-Calinge) ଓ ଗଙ୍ଗାରିଦେସ କଳିଙ୍ଗ (Gangarides Calingae) । ବୋଧହୁଏ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ସନ୍ନିକଟରେ ଥିବାରୁ ପ୍ଲିନି ଉତ୍ତର ଭାଗକୁ 'ଗଙ୍ଗାରିଦେସ କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ଉତ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ କ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ଏହାର 'ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ହୋଇଥିବ । 'ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ' ନାମ କ୍ରମଶଃ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ଯଥାକ୍ରମେ 'ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ' ବା 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ।

କିନ୍ତୁ ମକୋ କଳିଙ୍ଗ ବା ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ନାମର କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏହାର କିଛିଅଂଶ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଓ କିଛିଅଂଶ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି 'ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ' ନାମ ବହୁ କାଳଯାବତ୍ ଜନଶ୍ରୁତିରେ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । ଆଲେକ୍-ଜାଣ୍ଡର କଲିଙ୍ଗହାମ୍ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ଅମରାବତୀ, ଓରାଙ୍ଗଲ୍ ଓ ରାଜମାହେନ୍ଦ୍ରୀ ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ଥାନ ବୁଝି ଅଛନ୍ତି । ସେ ଏହି ମତର କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉପରୋକ୍ତ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଆଲୋଚନାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ କାଳିଦାସ ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍ବିଜୟ ବର୍ଣ୍ଣନ କଲାବେଳେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଉପକୂଳରେ 'ଉତ୍କଳ' ଓ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମକ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

"ସ ତୀର୍ତ୍ତ୍ୱା କପିଶାଂ ସୈନ୍ୟୈ—
ର୍ବଦ୍ଧ ଦ୍ୱିରଦ ସେତୁଭିଃ ।
ଉତ୍କଳା ଦର୍ଶିତାପଥଃ
କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖଂ ଯଯୌ ।"

ରଘୁବଂଶ—ଚତୁର୍ଥସର୍ଗ—୩୮

ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ 'ଉତ୍କଳ' ଓ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମକ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟରେ

ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରରେ କପିଶା ବା କଂସାଇ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏକସମୁଦ୍ରରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ମହାଭାରତରେ ଅଛି :—

> "ତତଃ ସମୁଦ୍ରତୀରେଣ ଜଗାମ ମସୁଧାଧିପଃ ।
> ଭ୍ରାତୃଭିଃ ସହିତୋ ବୀରଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତି ଭାରତ ।
> ଲୋମଶ ଉବାଚ
> ଏତେ କଳିଙ୍ଗାଃ କୌନ୍ତେୟ ଯତ୍ର ବୈତରଣୀ ନଦୀ
> ଯତ୍ରାଽଯଜତ ଧର୍ମୋଽପି ଦେବାଞ୍ଛରଣମେତ୍ୟ ବୈ ।"
>
> —ବନପର୍ବ

ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଏଥି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରମାଣ ନଥିବା ସ୍ଥଳେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକ୍କାଳୀନ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇନାହୁଁ । ମହାଭାରତର ସଭାପର୍ବ ଓ ଭୀଷ୍ମ ପର୍ବରେ 'ଉଡ୍ର' ବା 'ଔଡ୍ର' ବା ବା 'ଓଡ୍ର' ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ପାର୍ଜିଟର କହନ୍ତି, ମାନଭୂମ ଜିଲ୍ଲା, ମେଦିନୀପୁର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ, ସିଂହଭୂମର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ଏବଂ ବାଙ୍କୁଡ଼ା ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ଏହି ଉଡ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍ବିଜୟ ଓ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ 'ଉଡ୍ର' ନାମର ଅଭାବ ପାର୍ଜିଟରଙ୍କ ଏହି ଅନୁମାନକୁ ସପ୍ରମାଣ କରୁଅଛି । ଯେହେତୁ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଯାତ୍ରା କରିଥିବାରୁ ଉଡ୍ରଦେଶ ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ପଡ଼ି ନଥିବ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଯଯାତିକେଶରୀ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଉପରୋକ୍ତ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ସେ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ସ୍ୱଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂମିଦାନ କରି ରଖାଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ନବମବର୍ଷ, ଅର୍ଥାତ୍ ୪୩୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଅଛି—

"ମଧ୍ୟଦେଶୀୟ ଶ୍ରୀବଲ୍ଲଗ୍ରାମ ବିନିର୍ଗତାୟ ଓଡ୍ରଦେଶେ ଶ୍ରୀଶିଳାଭଞ୍ଜ ପାଟୀ ବାସ୍ତବ୍ୟାୟ ············ଶ୍ରୀ ଗଙ୍ଗାପାଣି ନାମ୍ନେ ଦିବାକର ପୁତ୍ରାୟ········ ସମ୍ରାଟ ଗଙ୍ଗାପାଣିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଅଣାଇ ଓଡ୍ରଦେଶସ୍ଥ ଶିଳାଭଞ୍ଜ ପାଟୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇଥିଲେ । ତାହାହେଲେ, ଶିଳାଭଞ୍ଜ ପାଟୀ ତଥା ଓଡ୍ର ଦେଶ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଉପରୋକ୍ତ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ସମସ୍ତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମ୍ରାଟଙ୍କର ଶାସନାଧୀନରେ ଥିଲେ ।

ବୋଧହୁଏ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଉପରୋକ୍ତ ମତେ କିଛିକାଳପାଏ ଏକଛତ୍ରର ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ତିନୋଟି ନାମ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । 'ଓଡ୍ର' ନାମ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁକାଳ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହି ନଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ଭୂଖଣ୍ଡ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ତାହାକୁ ହିଁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୁଏନ୍ ସାଂ ଓଚ୍ ବା ଓଡ୍ର୍ ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ଉତ୍କଳର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ନାମର ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତରାଂଶ ଏହି ସମୟରେ ଗଞ୍ଜାମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ହୁଏନ୍ ସାଂ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗକୁ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ।

ଗଞ୍ଜାମର ଅନ୍ୟ ନାମ କନ୍ୟୋଦ ବା କଉଅାନ-ୟୁମୋ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୟେ ସମୟେ ଓଡ଼ ବା ଓଡ଼୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ସହିତ ଏକଛତ୍ରର ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ ଏହା ଉତ୍କଳ ପରି କାଳକ୍ରମେ ଓଡ଼ ବା ଓଡ଼୍ର ନାମ ଧାରଣ କଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗଞ୍ଜାମର କଳିଙ୍ଗ ନାମ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକ ପରମ ତନ୍ତ୍ରରେ ଅଛି—

"ଜଗନ୍ନାଥାତ୍ ପୂର୍ବ ଭାଗାତ୍ କୃଷ୍ଣାତୀରାନ୍ତଗଂ ଶିବେ ।
କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ପ୍ରୋକ୍ତଃ ବାମମାର୍ଗ ପରାୟଣଃ ।"

ସ୍ଥୂଳତଃ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ କପିଶା ବା କଂସାଇଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'ଓଡ଼' ବା 'ଓଡ୍ର' ବା

'ଓଡ୍ର' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ କେତେବେଳେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମର ବ୍ୟବହାର ଥିଲା । ସିଉକି ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ଏଥିରେ 'ଓଡ୍ର' ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ଓ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଲେଖକ ବୋଧହୁଏ ଗଞ୍ଜାମ ଓ ଉତ୍କଳକୁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ବୋଲି ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନା ଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରିପାରୁ । ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରେ କପିଶା ଓ କୃଷ୍ଣାନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଭୂଭାଗ ବିଭକ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ବିଭିନ୍ନ ଭୂଖଣ୍ଡମାନ ଯଥାକ୍ରମେ 'ଓଡ୍ର' ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଧାରଣ କଲା । ପରେ କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଏକଶାସନାଧୀନ ହେବାରୁ ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଅର୍ଥ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଓଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଉଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା କାହାରି କାହାରି ଦ୍ୱାରା ଗଞ୍ଜାମ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେହେଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେୟ । ସୁତରାଂ କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମଗ୍ର ଭୂଭାଗ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଓଡ୍ର ଉତ୍କଳ ବା କଳିଙ୍ଗ ନାମଦ୍ୱାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇପାରେ ।

ଏହି ବିଶାଳ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବିଶାଳତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଧୀବରମାନେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ଜୟ କଲେ । ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବକ୍ତୃତା ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦାମୋଦର ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେହିଦିନୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ରାଜା ତୋଡ଼ରମଲ୍ଲଙ୍କ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ସମୟରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଜଲେଶ୍ୱର ମାହାଲ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି କେତେବେଳେ ସ୍ୱାଧୀନ, କେତେବେଳେ ଅବା ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ସମୟରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅଦ୍ୟାବଧି ହସ୍ତଗତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଉଲ୍ଲିଖିତ କାରଣରୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ଶବ୍ଦକୁ

କଂସାଇଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଉକ୍ତ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଆଲୋଚିତ ହୋଇ ଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଆଲୋଚ୍ୟ । କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ 'କୋଶଳ' ବା 'ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ' ଶବ୍ଦ ଉତ୍କଳର କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ କାହିଁକି ?

କେଶରୀ-ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପିତୃ-ପିତାମହ ପ୍ରାଚୀନ ମେକଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ମଧ୍ୟଦେଶର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ପୂର୍ବେ ମହାକୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, କୋଷାକୃତି ହେତୁ ଏହି • ଅଞ୍ଚଳର ଈଦୃଶ ନାମ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସବୁ ବିଷୟରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ, ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ଉତ୍କଳ ଜୟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ 'କୋଶଳ' ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା । କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସମୟ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସ୍ଥଳରେ କୋଶଳ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଯଥା :—

× × × ଶ୍ରୀ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଦେବ କୁଶଳୀ କୋଶଳ ଦେଶେ ଯୋଡା ବିଷୟୀ ଦାଣ୍ଡୀ ଗ୍ରାମେ ତଥା ଖଲାଣ୍ଡଲ ଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍ ସମ୍ପୂଜ୍ୟ × × ×

"ଶ୍ରୀ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ଦେବଃ କୁଶଳୀ । ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳାୟା ମରଡବିଷୟୀୟ ବ୍ରହ୍ମଗ୍ରାମେ × × × ।" ଇତ୍ୟାଦି ।

ପୁରୀ ଓ ଅନୁଗୁଳର ଅନେକ ଅଂଚଳ ଅଦ୍ୟାବଧି 'କୋଶଳ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ ନିକଟରେ ଯେଉଁ ହ୍ରଦର ଚିହ୍ନ ମାତ୍ର ଅଛି, ତାହାର ନାମ ତୋସଳ ଗଙ୍ଗା କିମ୍ବା କୋଶଳ ଗଙ୍ଗା, କୌଶଲ୍ୟା ଗଙ୍ଗା ନୁହେଁ । ତୋସଳ ଅଶୋକଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ତୋସଳି ବା ଆଧୁନିକ ଧଉଳିର ରୂପାନ୍ତ ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କୋଶଳ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅତି ଅଳ୍ପ । ହେବାର କାରଣ, ବୋଧହୁଏ କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍କଳ ଜୟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ 'କୋଶଳ' ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିବେ ହେଁ,

ତାହା ସର୍ବାଦୃତ ନ ହେବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା । କୋଶଳାଶାଗ ବା କୋଶଳାଗଡ଼ ଶାଗ ଓ କୋଶଳୀ ଭଙ୍ଗା ବା କୋଶଳାଗଡ଼ ଭଙ୍ଗା, କେବଳ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଗୋଟିଏ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବ ପ୍ରଚଳିତ 'କୋଶଳ' ନାମ ଅଦ୍ୟାବଧି ଚିହ୍ନିତ ହେଉଅଛି ।

ଡାକ୍ତର ରାଜେନ୍ଦ୍ର-ଲାଲ କହନ୍ତି, 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦ 'ଉତ୍' ଓ 'କୋଲ୍' ଶବ୍ଦରୁ ନିର୍ମିତ । 'ଉତ୍'ର ଅର୍ଥ ଓଡ୍ର ବା ଓଡ଼ଆ ଏବଂ କୋଲ୍ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି-ମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ନାମ । ସୁତରାଂ ସେ କହନ୍ତି, 'ଉତ୍କଳ'ର ଅର୍ଥ—'ଓଡ଼' ଶ୍ରେଣୀୟ କୋଲ ବା ଅନାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି 'ଓଡ୍ର' ଶ୍ରେଣୀୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତିର ନାମାନୁସାରେ 'ଉତ୍କଳ' ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲାଲ ତାଙ୍କ ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷରେ ତ୍ରିକାଣ୍ଡ ଶେଷ ଲିଖିତ "ଓଡ୍ରା ଉତ୍କଳ-ନା ମାନଃ" ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାରକରି ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'ଓଡ୍ର' ଓ 'ଉତ୍କଳ'ର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହେଲାପରେ ଉପରୋକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ବାକ୍ୟ ଲିଖିତ ହୋଇଥାଇପାରେ ।

କାହାରି କାହାରି ମତରେ ଆଧୁନିକ ମୟୂରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର ଓ ନୀଳଗିରି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ 'ଉତ୍କଳ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଗଙ୍ଗାପୁର ଏହାର ପଶ୍ଚିମ ସୀମା ଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ମତର ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଖୁ ନାହୁଁ । ମତାବଲମ୍ବୀ ମଧ୍ୟ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ ।

ପୁଣି ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝର ସୀମାଠାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଅରଣ୍ୟ ଦେଶ ପୂର୍ବେ ଓଡ୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲାବୋଲି ଉକ୍ତ ମତାବଲମ୍ବୀ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏହି ମତର କାରଣ, ତିରୁମଳୟ ଅନୁଶାସନର ନାୟକ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଜୟକରି ଓଡ୍ର ଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦେଇ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନ-ନାୟକ ଓଡ୍ର ଦେଶବାଟେ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ । ବୋଲି ଓଡ୍ର ଦେଶକୁ ମହାନଦୀ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନଦେବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଅଟେ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ୍ର ଦେଶ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଓଡ଼ ଚଷାମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାଧିକ୍ୟ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ।

କିନ୍ତୁ ବାଲେଶ୍ୱରର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଓଡ଼ଚଷା ଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆଜିକାଲି ଲୋକେ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଉକ୍ତବିଧ ଅନୁମାନର ସହାୟକ ହୋଇ ନ ପାରେ, ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଓଡ଼ିଶା କହିବାର କାରଣ, ବିଶାଳ ଓଡ଼ିଶା ବା 'ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ସଙ୍କୁଚିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ପ୍ରାଚୀନ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୁଲିଯାଇ କେବଳ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜତ୍ୱକୁ ମନେରଖି ଅଛନ୍ତି, ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ଓଡ଼ିଶା-ରାଜ୍ୟକୁ କେବଳ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଂଚଳ ବୋଲି ମନେକରି ଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଓଡ୍ର ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣକରି ନ ପାରୁଁ ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସଂପୃକ୍ତ ନ ଥିଲେ । ଉଭୟଜାତି ଏକ ରାଜାଧୀନ ହୁଅନ୍ତେ କାଳକ୍ରମେ ଉଭୟ ନାମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । ସେହିଦିନରୁ ଲୋକମୁଖରେ ଓଡ୍ରମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଏବଂ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଓଡ୍ର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଅଭିଧାନ ଶେଷରେ ଅଛି, "ଓଡ୍ରା ଉତ୍କଳନାମାନଃ" । ବହୁ ଓଡ୍ର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଂଚଳରୁ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳର ଗୁରୁଆଡ଼େ ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହା ହିଁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ପ୍ରଭୃତି ଅଂଚଳରେ ବହୁ ଓଡ୍ର ଥିବାର କାରଣ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ ଓ କଳିଙ୍ଗର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥାଶକ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲା ; 'କୋଶଳ' ନାମ କାଳକ୍ରମେ ଜନସମାଜର ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । କେବଳ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ନାମ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଓଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳର କଳେବର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ କାଳକ୍ରମେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲା । 'ଉତ୍କଳ' ନାମ ସର୍ବଜନ ପରିଚିତ; ଏବଂ ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ନାମର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି 'ଉତ୍କଳ' ନାମକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛୁଁ । ବିଶେଷତଃ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଐତିହାସିକ ଉପାଦାନ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସୁତରାଂ ପାଠକ ମାନଙ୍କର ସୁବିଧାପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦକୁ 'ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଂଗ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ନାମର ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛୁଁ ।

ଶାସନ କ୍ରମ :

କଥିତ ଅଛି, ବୁଦ୍ଧ ଦେବ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୪୭୭ ଅବ୍ଦରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ କ୍ଷେମ ନାମରେ ବୁଦ୍ଧ ଦେବଙ୍କର ଜନୈକ ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଦନ୍ତ ଆଣି କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ତଦାନୀନ୍ତନ ରଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ରାଜା ଏହି ଦନ୍ତଟିକୁ ମହାସମାରୋହରେ ସ୍ୱୀୟ ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରେ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ଯଥାକ୍ରମେ ତାହାଂକର ପୁତ୍ର କାଶି ଏବଂ ପୌତ୍ର ସୁନନ୍ଦ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କାଶି ଏବଂ ସୁନନ୍ଦ ଦୁହେଁ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଦନ୍ତପୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତକୁ ଯେଉଁ ଭାବରେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ, ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଉତ୍କଳର ରାଜଧର୍ମ ନ ଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ, କାଶି ଓ ସୁନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ନାମରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହି ରାଜାମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ କେଉଁବଂଶର ରଜା ବା ଏମାନଙ୍କ ବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା କିଏ ବା କେତେକାଳ ଏମାନଙ୍କ ବଂଶ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ, ଏ ସବୁ ବିଷୟରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଭାରତୀୟ ଯାଦୁଘରେ ରକ୍ଷିତ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିଲିଖିତ ଖଣ୍ଡିଏ ହସ୍ତଲିପିରେ ଅଛି—

"ଏ ରୋ ନାମ ରାଜାଭୂତ୍ ଶ୍ରେଷ୍ଠକାଲେ ଶ୍ରିଦ୍ୟତେପୁର୍ ।
ଅହିଂସାଧର୍ମମାଶ୍ରିତ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଧର୍ମପରାୟଣଃ ।
ନନ୍ଦରାଜସୁବିଖ୍ୟାତଃ ମଗଧେ ବିଦ୍ୟତେ ତଦା ।
ସାକାରପାଷକୋ ନନ୍ଦଃ ବେଦଧର୍ମପରାୟଣଃ ।
ନନ୍ଦସ୍ୟ ହସ୍ତତୋ ଯୁଦ୍ଧେ ଶୌରେ କ୍ଷତବାନ ଭବେତ୍ ।"

ଉପରୋକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକର ଗୋଟିଏ ଦଉଟି ବ୍ୟାକରଣଗତ ଦୋଷ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, ହସ୍ତଲିପି ଲେଖକ ସ୍ୱୟଂ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ରଚୟିତା ନ ଥିଲେ । ସେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଯେଉଁ ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ କରିଥିଲେ, ତାହା ଯେ ପ୍ରାଚୀନତର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ହସ୍ତଲିପିର ନକଲ ହୋଇ ନ ଥିବ ଏହା କିଏ କହିପାରେ ? ପୂର୍ବେ ରୀତ୍ୟନୁଯାୟୀ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ନଷ୍ଟ ହୋଇଗଲେ ତାହାର ନକଲ କରାଯାଉଥିଲା । ସୁତରାଂ

ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଲୋଚିତ ହସ୍ତଲିପି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହେଲେ ହେଁ, ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ହୋଇପାରେ । ଏପରିକି, ସେ ସବୁ ତତ୍‌ବର୍ତ୍ତିତ ଘଟଣାବଳୀର ସମସାମୟିକ ହୋଇପାରେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ମଗଧ-ରାଜ ନନ୍ଦ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଉତ୍କଳ ରାଜଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ । ମହାପଦ୍ମ ନନ୍ଦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୧୩ କିମ୍ବା ୩୭୧ ଅବ୍ଦରେ ମଗଧରେ ନନ୍ଦବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୭୭ ଅବ୍ଦରେ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଯଦି ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ, କାଶି ଓ ସୁନନ୍ଦଙ୍କୁ ଏହି ବର୍ଷଠାରୁ ମୋଟରେ ୯୦ ବର୍ଷର ରାଜତ୍ୱ ଦିଆଯାଏ । ତାହା ହେଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୮୭ ଅବ୍ଦରେ ଉପନୀତ ହେଉଅଛୁଁ । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିଜିତ ହେବାପୂର୍ବରୁ ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧର ପନ୍ଦର ବା କୋଡ଼ିଏ ବର୍ଷକାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥାଇପାରନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୭୨ ଓ ୩୬୭ ଅବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ବିଜିତ ହୋଇଥିବ । ଏହି ସମୟରେ ନନ୍ଦରାଜାମାନେ ମଗଧରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ନନ୍ଦବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଉତ୍କଳରେ ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧରଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି ସେଠାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଧର୍ମର ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଦଳଦାବଂଶ ଓ ଦନ୍ତଧାତୁବଂଶ କହନ୍ତି, ସୁନନ୍ଦଙ୍କ ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦନ୍ତପୁର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦନ୍ତର ପୂଜା ରହିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ମଧ୍ୟ ପାର୍ଜିଟରଙ୍କ ପୁରାଣ ଆଲୋଚନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ମହାପଦ୍ମନନ୍ଦ ଉତ୍କଳର ରାଜବଂଶକୁ ସିଂହାସନଚ୍ୟୁତ କରିଥିଲେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଯାଜପୁର-ରକ୍ଷିତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ମହାପଦ୍ମଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ଉତ୍କଳରାଜ ଐର ନାମରେ ବିଜିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ 'ଐର' ଏହି ରାଜାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନାମ ଥିଲା କି ? ଉପରୋକ୍ତ ହସ୍ତଲିପିରେ ମଧ୍ୟ ଅଶୋକଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳରାଜ ଐର ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହାତୀ ଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଖାରବେଳଙ୍କ ପ୍ରତି ଐର ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଐର ଶବ୍ଦ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନାମ ନଥିଲା । ଏହା ପୂର୍ବେ ଅନାର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ଉତ୍କଳରେ ନବାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କ ବଂଶ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଥମ ରାଜବଂଶ ଅଟେ । ଏହି ବଂଶ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲାପରେ ଉତ୍କଳ କେତେକାଳ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ

ହୋଇଥିଲା, ଜଣା ନାହିଁ । ତେବେ ଏହା ଅନ୍ତତଃ କିଛୁକାଳ ପାଇଁ ନନ୍ଦ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବା ବିଷୟରେ କାହାର ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନପାରେ । ଯେହେତୁ ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍ (Megasthens) ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନନ୍ଦରାଜାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରାଚୀ (ମଗଧ) ଓ ଗଙ୍ଗରଦେଶ କଳିଙ୍ଗର ଅଧୀଶ୍ୱର ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରେ ନନ୍ଦବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଦୁର୍ବଳ ହେବାରୁ ଉତ୍କଳ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲା । ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍ କହନ୍ତି, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ଏକ ସ୍ୱାଧୀନ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କେଉଁ ରାଜା କେବେ ମଗଧଠାରୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ, ଜଣା ନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ, ନନ୍ଦବଂଶର ଅଧୀନରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କଲାଦିନରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୬୧ ଅବ୍ଦଯାଏ ଉତ୍କଳରେ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜବଂଶ କୁହାଯାଇ-ପାରେ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଯାଦୁଘର ରକ୍ଷିତ ହସ୍ତଲିପିରେ ଅଛି—

"ଐରୋ ଜମ୍ବୁମାପ୍ୟୋତ ମହାହୁଙ୍କ୍ଷେନ ମାନସଃ
ସ୍ୱଧର୍ମ ରୈଜ୍ଜଳେ ଖ୍ୟାତଃ ବେଦଧର୍ମବିନାଶକଃ ।
ଅଶୋକସ୍ୟ ମହାମିତ୍ରଃ ଐରଃ ଉତ୍କଳେଶ୍ୱରଃ
ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡେ ତୁ ପୁରାଣଃ ସର୍ବତୋଭଦ୍ରଃ ।
ଖଣ୍ଡଗିରୀତ ନାମାନ ପର୍ବତ୍ତ୍ ରୈଜ୍ଜଳେ ଭୁବ
ନିବାସକରଣାର୍ଥାତ୍ ଦୈବବାଣୀ ତୁ ପ୍ରାପ୍ତବାନ ।
ଅସ୍ମିନ୍ ନିବସତୁ ରାଜନ୍ ଯାବତ୍ ତିଷ୍ଠତ ମେଦନୀ ।"

ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଐର ବା ଉତ୍କଳର ଜଣେ ଅଣାର୍ଯ୍ୟ ରାଜା ନନ୍ଦବଂଶର ଅଧୀନରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣାକରି ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜବଂଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନେ ବେଦଧର୍ମ-ବିନାଶକ ଥିଲେ । ମହାରାଜ ଅଶୋକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଏହି ବଂଶର ଜଣେ ରାଜା ଦୈବ ନିର୍ଦେଶାନୁଯାୟୀ ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ତତ୍ପୂର୍ବରେ ଏହି ବଂଶର ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଥମ ରାଜଧାନୀ ଦନ୍ତପୁରଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତାହାକୁ ପୂର୍ବେ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ କୁହାଯାଉଥିଲା । ପ୍ରସ୍ତର-ବାହୁଲ୍ୟ ହେତୁରୁ ଏହି ସ୍ଥାନର ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ନାମ ଯଥାର୍ଥ ଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ରାଜ ନୂତନ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଖଣ୍ଡଗିରି ଉଦୟଗିରିରେ ବହୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ବା ଖଣ୍ଡଗିରିର ନାମ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ସ୍ୱରୂପ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସମସାମୟିକ କାଳରେ ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍‌ଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ମେଗାସ୍ଥିନିସ୍ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତି ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡକୁ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ରାଜଧାନୀ ବୋଲି ମନେକରି ତାହାକୁ ପର୍ଥଲି ନାମରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଗଲେ । ପର୍ଥଲି ବୋଧହୁଏ ବିଦେଶୀୟ ମୁଖରେ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡ ଶବ୍ଦର ରୂପାନ୍ତର ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁ, ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ତଥା ଅଶୋକଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ରାଜ ବେଦଧର୍ମ ବିନାଶକ ଥିଲେ । ଅଶୋକ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨୬୧ ଅବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ସେ ସେତେବେଳକୁ ଅହିଂସା ଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନଥିଲେ । ପ୍ରତ୍ୟହ ରାଜଭବନ ପାଇଁ ଶତ ଶତ ପ୍ରାଣୀ ପ୍ରାଣଦାନ କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ରାଜ ସେତେବେଳେ ମହାପରାକ୍ରାନ୍ତ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧ ଅତି ଭୀଷଣ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ହତ ଓ ଆହତ ଏବଂ ପ୍ରାୟ ଏକଲକ୍ଷ ସୈନ୍ୟ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଭୀଷଣ ନରହତ୍ୟା ଦେଖି ଅଶୋକଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଜାତହେଲା । ସେ ଉତ୍କଳକୁ ସ୍ୱ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲେ ସତ୍ୟ; ମାତ୍ର ସେହିଦିନରୁ ସେ ଅସ୍ତ୍ରର ଜୟ ପରିହାର କରି ପ୍ରେମର ଜୟ ପାଇଁ ଯତ୍ନବାନ୍ ହେଲେ । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨୬୧ ଅବ୍ଦରେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜବଂଶ ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା ।

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଦନ୍ତପୁରଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ଆଣି ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ସ୍ଥାପନ କରିବାର କାରଣ, ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଥମ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ଆହୁରି ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ପୋଷକତା ଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଖଣ୍ଡଗିରିକୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମପୀଠ କରିଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ତତ୍ସନ୍ନିହିତ ପାହାଡ଼ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ; ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି । ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଜୈନ୍ୟଧର୍ମର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଦେଖାଯାଏ । ଏହାର ଶିଖରରେ ଜୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ପୂଜାପୀଠ ପରେଶନାଥ ମନ୍ଦିର ଅବସ୍ଥିତ, ପ୍ରତିବର୍ଷ ମାଘ ସପ୍ତମୀ ଦିନ ଏଠାରେ ଅନେକ

ଜୈନ ସମବେତ ହୁଅନ୍ତି । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳରେ ଗୋଟିଏ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ପୂର୍ବେ ଐରରାଜା ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ, ଐର ଉପାଧିଧାରୀ ଚେଦି ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟରାଜାମାନେ ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଦନ୍ତପୁରଠାରୁ ଜୈନକେନ୍ଦ୍ର ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରୁ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ନେଇଥିଲେ ।

ଅଶୋକଙ୍କର ଉତ୍କଳ ବିଜୟ ଫଳରୁ ଚେଦି ଉତ୍କଳ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା । ମହାରାଜ ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଦେଶ-ବିଦେଶରେ ସ୍ୱଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିବା ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ରାଜଧାନୀ ଖଣ୍ଡଗିରିର ସୀମା ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ଧଉଳିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲା । ସୁତରାଂ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ନିଜର ଧର୍ମପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରି ପରସ୍ପର ଧର୍ମର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଉପରୋକ୍ତ ସୀମା ଅବିଶ୍ୱାସୀ ହେଲେହେଁ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । କପିଳସଂହିତା, ଓ ଏକାମ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରିକାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରାଚୀନ ସୀମା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଅନୁମାନକୁ ସପ୍ରମାଣ କରୁଅଛି । ସେଥିରେ ଅଛି ଯେ, ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ ବଳଦା ବା ବରାହୀ ଦେବୀଙ୍କଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ସ୍ଥ ବହୁରଙ୍ଗେଶ୍ୱର ଏବଂ ପୂର୍ବରେ ଝଙ୍କ ପାଣିଗ୍ରାମ ସନ୍ନିକଟସ୍ଥ କୁଣ୍ଡଳେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ପଶ୍ଚିମରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଏହି ସୀମାନ୍ତର୍ଗତ ସ୍ଥାନଖଣ୍ଡ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ନଥିଲେ, ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳ ଏଠାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରାଇ ନଥାନ୍ତେ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଅଶୋକଙ୍କର ଧଉଳି ଅନୁଶାସନ କେବଳ କୌଣସି ଗ୍ରାମ ବା ରାଜଧାନୀ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥିଲା । ଏହା ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଧଉଳି ଓ ତତ୍ ସନ୍ନିହିତ ଖଣ୍ଡଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳ ଅନୁଶାସନ କାଳରେ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳ-ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ସମବେତ ସ୍ଥାନ ହୋଇଥିବ ।

ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଜୈନପୀଠ ଖଣ୍ଡଗିରିର ସମ୍ମୁଖରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ନଗରର ଅନ୍ୟ ସୀମାରେ ନୂତନ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସ୍ଥାନର ନାମାନୁସାରେ ରାଜଧାନୀର ନାମ ତୋଷଲି ହେଲା । ତୋଷଳି ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ତୋହଳି, ଦୋହଳି ଓ ଧଉଳି ନାମରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଧଉଳି ପାହାଡ଼ରେ ଅନେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଛି ଏବଂ ଯେଉଁଠାରେ ଭଗ୍ନାବଶେଷମାନ ଅଛି, ସେହିଠାରେ

ପୂର୍ବେ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ବୋଲି ସାଧାରଣ ଲୋକେ କହନ୍ତି । ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳର ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଖନକୁଦନ ଏହି ଭଗ୍ନାବଶେଷର ଲୋପ ସାଧନ କରୁଅଛନ୍ତି । ରାଜପ୍ରାସାଦର ଅନୁମିତ ସ୍ଥାନ ଅଦ୍ୟାବଧି ଉତ୍ତରଦିଗରେ ଧଉଳିର ଉନ୍ନତ ଶିଖରଦ୍ୱାରା ପରିବେଷ୍ଟିତ । ଅନ୍ୟ ଏକ ଦିଗରେ ତୋସଲି ଗଙ୍ଗାହ୍ରଦ ବା ଲୌକିକ କୌଶଲ୍ୟାଗଙ୍ଗ ବିସ୍ତୃତ ଅଛି । ତୋସଲି ଗଙ୍ଗା ପୂର୍ବଦିଗରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ଏହାର ପଶ୍ଚିମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ରାଜପ୍ରାସାଦର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରଜାମାନେ ରାଜଭବନକୁ ଆସିଲେ ସହଜରେ ଦେଖିପାରିବେ, ଏଥିପାଇଁ ଅଶୋକ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାରର ସମକ୍ଷରେ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଅନୁଶାସନ ସ୍ଥାପନ କରାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ଖଣ୍ଡଶୈଳ ଦେହରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି; ତାହାର ଶିଖରରେ ଏକ ପୂର୍ବମୁଖ ହସ୍ତୀ ନିର୍ମିତହୋଇଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ଅଶ୍ୱତ୍‌ଥମା ଅନୁଶାସନ କୁହାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ହସ୍ତୀ ପୂର୍ବଦିଗର ପାଳକ । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧରାଜାଙ୍କ ପ୍ରାସାଦର ପୂର୍ବଦ୍ୱାରରେ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଶାସନ ଉପରେ ପୂର୍ବମୁଖ ହସ୍ତୀ ନିର୍ମିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଏହି ତୋସଳୀ ପ୍ରାସାଦଠାରୁ ଉତ୍କଳ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରୁ ଏକାଦଶ, ଦ୍ୱାଦଶ ଓ ତ୍ରୟୋଦଶ ଅନୁଶାସନ ଧଉଳିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତତ୍ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ଏଠାରେ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ ଦୁଇଟି କେବଳ ଉତ୍କଳ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ସେଥିପାଇଁ ଏ ଦୁଇଟି ବଡ଼ ବଡ଼ ଅକ୍ଷରରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ଦୁଇଟି ମଧ୍ୟ ଏକ ସମୟରେ ଲିଖିତ ନୁହେଁ । ଅଶୋକଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅନୁଶାସନରେ "ସ୍ୱୟଂ ଅଶୋକ ବକ୍ତା—ଦେବାନାମ୍ପିୟ ପିୟଦଶି ଅଶୋକ ସମାଦେଶତି ।"କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ଉପରୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରେ ସେ ବକ୍ତା ନୁହନ୍ତି; ସେ କେବଳ ଆଦେଷ୍ଟା ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।" ଦେବନାମ୍ପିୟସ ବଚନେନ ।" ଏହା ହିଁ ଅଶୋକଙ୍କର ସାଧାରଣ ଅନୁଶାସନ ଓ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ପାର୍ଥକ୍ୟ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁଅଛୁଁ, କଳିଙ୍ଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ଦୁଇଟି ଏକ ସମୟରେ ଲିଖିତହୋଇ ନଥିଲା । ପ୍ରଥମଟିରେ ତୋସଲି ନଗରର ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଇ ଅଛି—"ତୋସଲିୟଂ ମହାମାତ ନଗଲ ବିହାଲକ ବତବିୟଂ ।" କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ତତସ୍ଥ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ ରାଜକୁମାର

ସମ୍ବୋଧିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । "ତୋସଲୟଂ କୁମାଲ ମହାମାତ ଚ ବତବିୟଂ ।" ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଅଶୋକ କେବଳ କେତେକ କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ଏହି କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ କାଳରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ରାଜକୁମାର ବୟଃପ୍ରାପ୍ତ ହେଲାପରେ ସେ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ତୋସଳି ନଗରୀରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲେ ଏବଂ କୁମାରଙ୍କ ଶାସନ ସମୟରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନ ଲିଖିତ ହେଲା ।

ଉଭୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରେ କଳିଙ୍ଗର ଅଧିବାସୀମାନେ ଭାଦ୍ର ଓ ଫାଲଗୁନ ମାସରେ ଅନୁଶାସନ ପାଠ କରିବା ପାଇଁ ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଜୈନ ମତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୁଇମାସ ପବିତ୍ର । ସୁତରାଂ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ବ୍ୟାପ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅନୁମାନ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସପ୍ରମାଣ ହେଉଅଛି ।

ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନର ଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଅଶୋକ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ପାଇଁ ସାମାନ୍ୟ ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । 'ମୋର ଅଭିଳାଷ ପୁରାଅ', 'ରାଜ କର୍ମଚାରୀମାନେ ଦେଖିବେ', ଯେପରି ନିୟମର କାହିଁତ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନ ହୁଏ ।' ଏତାଦୃଶ ଭାବବିଶିଷ୍ଟ ବାକ୍ୟମାନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଅନୁମାନର ପକ୍ଷପାତୀ । ବୌଦ୍ଧମତରେ ଏଦୃଶ ବାକ୍ୟ ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଉତ୍କଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଶୋକ ଏଦୃଶ ଅମର୍ଷଣତା ବ୍ୟବହାର କରିବାର କାରଣ ଦ୍ୱିବିଧ ହୋଇପାରେ—ଯଥା—(୧) ଉତ୍କଳର ବିଜିତ ଅବସ୍ଥା । (୨) ଏ ଦେଶରେ ଜୈନଧର୍ମର ଉଦାମାନ୍ତନ ପ୍ରଭାବ ।

ଖ୍ରୀଃ ପୂଃ ୨୩୨ ଅବ୍ଦରେ ଅଶୋକଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁହେଲା । ତାହାଙ୍କର ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ସମୟରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳତର ହୋଇ ଆସିଲା । ଉତ୍କଳ ଅଧିବାସୀମାନେ ଏହି ସୁବିଧା ଦେଖି ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କଲେ ଏବଂ ଚେଦି ଉତ୍କଳର ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନର ନାୟକ ଖାରବେଳ ଏହି ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶର ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା—"ତତିୟେ କଲିଙ୍ଗ ରାଜ ବସେ ।"

ତୃତୀୟ ବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା କିଏ, ଜଣା ନାହିଁ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଅଛି, ଖାରବେଳ କେତୁଭଦ୍ରଙ୍କ କାଷ୍ଠ ନିର୍ମିତ ମୂର୍ତ୍ତିର ଶୋଭାଯାତ୍ରା କରାଇ ତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ ବୀର ଉପାଧିଧାରୀ । "ବୀରେଣ

ମହାରାଜେନ ମହାମେଘ ବାହନେନ ଚେଟ ରାଜବଂଶ ବଧନେନ ପସଥ ଶୁଭ ଲଖନେନ ଚତୁରଂ ତଲଥାନ ଗୁନୋପଗତେନ କଲିଙ୍ଗାଧିପତିନା ଶିର ଖାରବେଳେନ ।" ସୁତରାଂ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଖାରବେଳ ଓ ତାହାଙ୍କର ପୂର୍ବ-ପୁରୁଷମାନେ କେତୁଭଦ୍ରଙ୍କ ବଂଶଜ ଆର୍ଯ୍ୟ ରାଜାଥିଲେ । ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଜଣେ କେତୁମାନ୍ ଉତ୍କଳ ସେନାର ନାୟକ ଥିଲେ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ କେତୁଭଦ୍ର ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବରେ ଜୀବିତଥିବା ଆଲେଚେତ ଅନୁଶାସନରୁ ପ୍ରକାଶ । ଆଲେଚେତ ଅନୁଶାସନ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ସୁତରାଂ ଅନୁଶାସନୋକ୍ତ କେତୁଭଦ୍ର ମହାଭାରତୋକ୍ତ କେତୁମାନ୍ ହୋଇପାରନ୍ତି ।

ଖାରବେଳ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଓ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ୧୬୫ ମୌର୍ଯ୍ୟ ବଂଶ ବା ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୧୫୭ ଅବ୍ଦରେ (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୩୨୨ – ୧୬୫ = ୧୫୭ ଖ୍ରୀ: ପୂ:) ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଅବ୍ଦ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ତ୍ରୟୋଦଶ ବା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ବର୍ଷ ଅଟେ । ସେ ନିଜର ପଞ୍ଚବିଂଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ରାଜାରୂପେ ଉତ୍କଳ ସିଂହାସନରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଖ୍ରୀ:ପୂ: (୧୯୬ (୧୫୭ + ୧୪ + ୨୫ = ୧୯୬) ଅବ୍ଦରେ ସେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ସେ କିନ୍ତୁ ଚୈଦି ଉତ୍କଳରେ ତୃତୀୟ ରାଜବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ନଥିଲେ । ସେ ଷୋଡ଼ଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଯୁବରାଜ ରୂପେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସୁତରାଂ ଉକ୍ତ ନଅ ଯୌବରାଜ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ପିତା ବା ପିତାମହ ତାଙ୍କ ଯୌବରାଜ୍ୟପାଇଁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୧୯୬ ଅବ୍ଦର ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳରେ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଖାରବେଳ ତଥା ତୃତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରାଜ୍ୟ ଭାରତରେ ସବାପେକ୍ଷା ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଥିଲା । ରାଜ୍ୟାଭିଷେକର ପ୍ରଥମ ବର୍ଷ, ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚବିଂଶ ବର୍ଷ ବୟସରେ ଖାରବେଳ ରାଜଧାନୀର ଗୃହ, ପ୍ରାଚୀର ଓ ତୋରଣମାନ ମରାମତି କରାଇଥିଲେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଷରେ ସେ ଯଥାକ୍ରମେ ମୂଷିକ, ରଷ୍ଟ୍ରିକ ଓ ଭୋଜକମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ଅଷ୍ଟମ ବର୍ଷରେ ସେ ମଗଧ ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ମଗଧରାଜ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ସାହସ ନକରି ମଥୁରାକୁ ପଳାୟନ କଲେ । ଖାରବେଳ ପଳାତକ ରାଜାଙ୍କର ଅନୁଧାବନ ନକରି ସ୍ୱରାଜ୍ୟକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ରାଜତ୍ୱର ଦଶମ ଓ ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେ ଯଥାକ୍ରମେ ଭାରତର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଦିଗ୍ବିଜୟାର୍ଥ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ।

ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେ ମଗଧରାଜ ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ରଙ୍କୁ ପରାଜିତ ଓ ଅଧୀନସ୍ଥ କରି ଅଙ୍ଗ ଓ ମଗଧରୁ ନାନା ବସ୍ତୁ ରତ୍ନ ନେଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ । ଶୁଙ୍ଗ ବା ମିତ୍ରବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ପୁଷ୍ୟମିତ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ବୃହସ୍ପତି ମିତ୍ର ଥିଲା । ଅଗ୍ର ଜିନଙ୍କର ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତି ବା ପଦ ଚିହ୍ନକୁ ନନ୍ଦରାଜ ଉତ୍କଳରୁ ନେଇଯାଇଥିଲେ, ଖାରବେଳ ଏଥର ତାହା ଛଡ଼ାଇ ଆଣିଥିଲେ । ଏହି ବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ, ମଣି, ମୁକ୍ତା ଓ ହସ୍ତିପୋତ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ଦେଶରୁ ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜଧାନୀ କେଉଁଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚିତ ଅନୁଶାସନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ । ବୋଧହୁଏ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସେ ତୋଷଳୀ ପ୍ରାସାଦରେ ରହି ଶାସନ କରୁଥିଲେ ଓ ପୂର୍ବପରି ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀର ସୀମା ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲା । ଚେଦୀୟ ବଂଶର ତାଙ୍କ ପୂର୍ବାତନ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହିଠାରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ରାଜତ୍ୱର ନବମ ବର୍ଷରେ ଖାରବେଳ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଉପକଣ୍ଠସ୍ଥ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ ତଟରେ ବହୁ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟ କରି ଏକ ରାଜ ପ୍ରାସାଦ କରାଇଥିଲେ ।

'ପ୍ରାଚୀ ତଟେ' ରାଜ ନିବାସ ମହାବିଜୟ ପ୍ରାସାଦଂ କାରୟତି ଅଠତିସାୟ ଶତ ସହସେହି ।'' ସେହି ଦିନୁ ରାଜବଂଶ ଏହି ନୂତନ ପ୍ରାସାଦରେ ବାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନର ଆଦ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଚିହ୍ନର ଆଦର କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଏହି ଚିହ୍ନର ଅବଲମ୍ବନରେ କେବଳ ଖାରବେଳଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ମନେକରିବା ସୁସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଅନୁଶାସନର ପ୍ରାନ୍ତରେ ବୋଧିବୃକ୍ଷର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଏକ ଚିତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୂପରେ ଏହିପରି ଏକ ଚିତ୍ର ଅଛି । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ ଏହା ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଏକାକ୍ଷର । ପୁଣି ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ଜୈନପୀଠ ଖଣ୍ଡଗିରିରେ ଖୋଦିତ ନହୋଇ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୂପ ବେଷ୍ଟିତ ଉଦୟଗିରିରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା । ଆଉ ମଧ୍ୟ ରାଜତ୍ୱର ଏକାଦଶ ବର୍ଷରେ ସେ କେତୁଭଦ୍ରଙ୍କ କାଷ୍ଠମୂର୍ତ୍ତିର ଯେଉଁ ଶୋଭାଯାତ୍ରା କରାଇ ଥିଲେ ଠିକ୍ ତାହାର ସଦୃଶ ଶୋଭାଯାତ୍ରା ସାଞ୍ଚି ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପ-ମାନଙ୍କରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀତଟରେ ନୂତନ ପ୍ରାସାଦ ତୋଳାଇ ଥିଲେହେଁ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଶାସନ ସନ୍ନିହିତ ତୋଷଳୀ ପ୍ରାସାଦକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିନଥିଲେ । ତୋଷଳୀ ପ୍ରାସାଦ ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବବତ୍ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ର ରହିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଟୋଲେମି ତୋଷଳୀକୁ ରାଜଧାନୀ ବୋଲି କହି

ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ, ଖାରବେଳ ତଥା ଚୈତ୍ରୀୟ ରାଜାମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଖାରବେଳ ଅଶୋକଙ୍କ ପରି ଧର୍ମମତ ହୋଇ ରାଜଧର୍ମ ଭୁଲିଯାଇ ନଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲାଦିନୁ ଅଶୋକ ଯୁଦ୍ଧକାର୍ଯ୍ୟ ଏକାବେଳେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ନିସ୍ପୃହା ହେତୁରୁ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳତର ହୋଇପଡ଼ିଲା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଖାରବେଳ ବୌଦ୍ଧଥିଲେହେଁ ବିଦେଶୀ ଆକ୍ରମଣରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅଭିଷେକ ପ୍ରାସାଦ ଗଠନ ଓ ଦିଗ୍ୱିଜୟ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରାଜଧର୍ମୋଚିତ ଅଟେ ।

ବୌଦ୍ଧଉତ୍କଳର ଚୈତ୍ରୀୟ ରାଜବଂଶ କେବେ ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା ଜଣା ନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ପରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ବଂଶର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜାଙ୍କର ନାମ ପାଇନାହୁଁ । ସମ୍ଭବତଃ ଖାରବେଳଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ କିଛିକାଳ ଉତ୍କଳରେ ଶାସନ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପୋଷକତା କରିଥିଲେ । ଯେହେତୁ ନଗରର ବୌଦ୍ଧଗୁମ୍ଫାମାନ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ତିବ୍ବତ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କନିଷ୍କଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଯୁଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ୭୮ ଓ ୧୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରପାଳିତ ନାମରେ ଉତ୍କଳରେ ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ରାଜାଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧସନ୍ତ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ତାଙ୍କର ନଗରରେ ରହି ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ରାଜାଙ୍କର ପୂର୍ବାପର ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ କିଛି ଜାଣୁ ନାହିଁ ।

ଯଯାତିକେଶରୀ ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜ୍ୟାରମ୍ଭ କରିଥିବା ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛୁ । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ କହନ୍ତି ଏହି ବର୍ଷର ପୂର୍ବରୁ ଯବନମାନେ ୧୪୬ ବର୍ଷ କାଳ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଯବନ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ରାଜାମାନେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ କାଳପାଇଁ ଉତ୍କଳର ରାଜାଥିଲେ ।

ଯଥା :—

ବଟକେଶରୀ— ୫୧ ବର୍ଷ
ତ୍ରିଭୁବନ ଦେବ—୪୩ ବର୍ଷ
ନିର୍ମଳଦେବ— ୪୫ ବର୍ଷ
ଭୀମଦେବ— ୩୭ ବର୍ଷ

୧୭୬ ବର୍ଷ

ଶୋଭଦେବ ୧୦ ବର୍ଷ ।

୩୧୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶ୍ରୀମଦେବଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁହେବାରୁ ଶୋଭନଦେବ ସିଂହାସନାରୋହଣ କଲେ । ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ (୩୧୮—୧୭୭=୧୪୧) ୩୨୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଯାଏ (୪୭୪—୧୪୬=୩୨୮) ଉପରୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ନାମ ଓ ଶାସନକାଳ ଅବିଶ୍ୱାସ୍ୟ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ବଂଶୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ରାଜାବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପାଞ୍ଚଜଣ ରାଜାଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାର କାରଣ, ସେମାନେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ପୋଷକ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ—ନ ହୋଇଥିଲେ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଯବନ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କୁତ୍ସାଶ୍ରିତ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥାନ୍ତେ ।

୩୨୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଯବନମାନେ ରକ୍ତବାହୁଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ଜଳପଥରେ ଆସି ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କଲେ । ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଯବନଶବ୍ଦ ବିଦେଶୀୟ ବା ଛଳ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବୌଦ୍ଧ ବା ବିଧର୍ମୀ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀଃପୂଃ ୫୩୮ ଓ ୪୨୧ ଅବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ଯବନମାନେ ଉତ୍ତର ଭାରତକୁ ଆସି ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରୁ ପ୍ରକାଶ । ଏହି ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ କ୍ଷେମ ପବିତ୍ର ଦନ୍ତ ଘେନି ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା ବିଷୟ ସୂଚିତ ହୋଇଅଛି । ଖ୍ରୀଃପୂଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯବନମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ଏହି ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧ ନରପତିମାନେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜପଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛୁ । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ଯବନମାନେ ୧୪୬ ବର୍ଷ କାଳ ଉତ୍କଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ ଏହି ହେତୁରୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କୁ ଯବନ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଜବଂଶ ବୋଲି କହିପାରୁ ।

କବି କାଳିଦାସ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ କଂସାଇ ଓ ବୈତରଣୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ଉତ୍କଳ ଏବଂ ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ

ଅଞ୍ଚଳକୁ କଳିଙ୍ଗ କୁହାଯାଉଥିଲା । ତେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ବା କଂସାର ଓ ବୈତରଣୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଏକାଧିକ ନରପତିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । "ଉତ୍କଳା ଦର୍ଶିତ ପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖୋ ଯଯୌ ।"

ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ଆଲହାବାଦ ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ତେତେବେଳେ କଳିଙ୍ଗ ବା ବୈତରଣୀର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜଧାନୀ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ମହେନ୍ଦ୍ର ପର୍ବତ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ବା ଯବନମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କ୍ଷୁଦ୍ର ରାଜ୍ୟଖଣ୍ଡମାନଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟଖଣ୍ଡର ଅଧୀଶ୍ୱରମାନେ ପରସ୍ପର ସହିତ ନାନା ବିବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଉଥିବେ । ବୋଧହୁଏ, ଜନ୍ମେଜୟ ଏହି ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ପଶ୍ଚିମ ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶମାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ପରେ ପ୍ରବଳ ପ୍ରତାପୀ ଯଯାତି ସେହି ସୁବିଧାର ଅନୁଧାବନ କରି ଆସମୁଦ୍ର ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ ହସ୍ତଗତ କଲେ । ଏହିପରି ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ଶେଷ ରାଜବଂଶର ଲୋପ ସାଧିତ ହେଲା ।

(୨)

ଶାସନ ନୀତି ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା :

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେତେକ କଳ୍ପନା ଓ କ୍ଷୀଣ ଅବଲମ୍ବନ ସାହାଯ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକ ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛୁଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଶାସନ ନୀତି ଓ ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଆଲୋଚନା କରିବୁଁ । ଏଠାରେ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ଉଲ୍ଲିଖିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଉପକଣ୍ଠ ଅର୍ଥାତ୍ ବିହାର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶରେ ଏକାଧିକ ରାଜନ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଦ୍ୱାରା ନିଜ ନିଜର କ୍ଷମତା ବୃଦ୍ଧି କରିବାପାଇଁ ସତତ ଯତ୍ନବାନ୍ ଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳ ଏକାଧିକବାର ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ।

ପୁଣି ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ରାଜାମାନେ ଅନ୍ୟ ଦେଶ ଜୟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାକୁ ସ୍ୱ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ସ୍ୱୀୟ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସନ କରାଉ ଥିଲେ । କାରଣ, ପରାଜିତ ରାଜାମାନେ ପୁନରାୟ ସ୍ୱରାଜ୍ୟରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ସେମାନେ ବିଜେତାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ସୁଯୋଗ ଅନ୍ୱେଷଣ କରୁଥିଲେ । ସେହିହେତୁରୁ

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ରାଜବଂଶ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ବିଜିତ ହେଲାପରେ ବିତାଡ଼ିତ ହେଉଥିଲେ । ପରେ ବିଜିତ ରାଜବଂଶର କୌଣସି ବଂଶଧର କିମ୍ବା ଦେଶସ୍ଥ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ସୁଯୋଗ ଦେଖି ନୂତନ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରେ ଅଛି—

"କଳିଙ୍ଗ ରାଜବଂଶେ ପୁରୁଷ ଯୁଗେ
ମହାରାଜାଭିଷେଚନଂ ପାପୁନାତି ।"

ଖାରବେଳ ଏକ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଲେ । ଦ୍ୱିପୁରୁଷ ଅଭିଷେକ ଓ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମ ଅଭିଷେକ ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ଅବିଦିତ ନଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଖାରବେଳ ଏକ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇଥିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ସେତେବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରାଜାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ତାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା କିମ୍ବା ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରତିଭୂସ୍ଥାନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ, ଲୋକମାନେ ପ୍ରାୟ ମୃତ ରାଜାଙ୍କ ପୁତ୍ର ବା ବଂଶଧରମାନଙ୍କୁ ହିଁ ରାଜା ମନୋନୀତ କରୁଥିଲେ ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀମାନେ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟରେ ରାଜାଙ୍କର ସହାୟତା କରୁଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳ ରାଜାଙ୍କର ଭଦ୍ରପାଳିତ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ । ରାଜାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟାବଳୀ ମନ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୋଧହୁଏ ଏହି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କେବଳ ଦୁର୍ବଳ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହେଉଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ପିତୃରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ରାଜାମାନେ ପ୍ରଜାପୁଞ୍ଜର ଉପକାରାର୍ଥ ନାନା ସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଉ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଉପକାରୀ, ତାହାର ବିଚାର ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା ।

ରାଜାମାନେ ରାଜଧାନୀରେ ରହି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ରାଜଧାନୀ ଏକାଧିକ ଗ୍ରାମବେଷ୍ଟିତ ଦୁର୍ଗମାତ୍ର । ଏହି ଦୁର୍ଗ ହିଁ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରାସାଦ । ଏହି ଦୁର୍ଗ ବା ପ୍ରାସାଦ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଶାସନକାର୍ଯ୍ୟ ସମାହିତ ହୁଏ । ତୋଷଳି ଏହିପରି ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କାର୍ଯ୍ୟ ନିବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ସର୍ବଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଲୋକେ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ର ରାଜପ୍ରାସାଦକୁ ଯାଉଥିବାରୁ ଅଶୋକ ଏହାର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ରାଜଧାନୀ

ସବୁ ଏକାଧିକ ଗ୍ରାମର ସମଷ୍ଟି ହେଲେହେଁ, ଏଥିରେ ପ୍ରଶସ୍ତ ମାର୍ଗ, ସୁବୃହତ୍ ତୋରଣ, ସୁଦୀର୍ଘ ପ୍ରାଚୀର ଓ ସୁଶୋଭିତ ଗୃହମାନ ଥିଲା । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦନ୍ତପୁର ଓ ପ୍ରସ୍ତରକ୍ଷେତ୍ର ଏହିପରି ରାଜଧାନୀ ହୋଇଥିବ । ଖାରବେଳ ରାଜତ୍ୱ ପ୍ରଥମ ବର୍ଷରେ ରାଜଧାନୀର ବାତ୍ୟାଭଗ୍ନ ଗୃହ, ପ୍ରାଚୀର ଓ ତୋରଣମାନ ମରାମତି କରାଇଥିଲେ ।

ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ପାଟଳୀପୁତ୍ର ଛଅଗୋଟି ସଂଘ ବା ପଞ୍ଚାୟତ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଂଘରେ ପାଞ୍ଚଜଣ ଲେଖାଏଁ ସଭ୍ୟ ଥିଲେ, ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଡ଼ ବଡ଼ ନଗର ଏବଂବିଧ ସଂଘଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିଲା । ରାଜଧାନୀ ଓ ସଦର ବିଭାଗରେ ଥିବା ନଗରର ସଂଘମାନ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଶାସନ କେନ୍ଦ୍ରର ଅଧୀନରେ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ଥିଲା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ପ୍ରାଦେଶିକ ରାଜଧାନୀର ଓ ପ୍ରାଦେଶିକ ବିଭାଗରେ ଥିବା ନଗରର ସଂଘମାନ ପ୍ରାଦେଶିକ ଶାସନକେନ୍ଦ୍ରର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । ଅଶୋକ ବୋଧହୁଏ ପିତାମହଙ୍କର ଏହି ପ୍ରଣାଳୀ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ । ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କ ସମୟରେ ତୋସଳି ନଗରୀ ଓ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଗରମାନେ ପ୍ରଥମେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଓ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଏବଂ ପରେ ରାଜକୁମାର ଏବଂ କର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଏହି ସମୟରେ ପରିଚାଳିତ ହେଉଥିବା ନଗରର ଉପରୋକ୍ତ ସଂଘ ବା ପଞ୍ଚାୟତମାନ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ସ୍ୱାୟତ୍ତଶାସନର ପ୍ରମାଣ ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ସ୍ୱାୟତ୍ତଶାସନ ଥିବା ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେଥିରେ ଅଛି—

"ଅନୁଗହ ଅନେକାନି ଶତ ସହସାନି ବିସଜତି ପୋରଂ ଜାନପଦଂ ।"

ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳରେ ଗ୍ରାମ ଓ ନଗରର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ସଙ୍ଘ ଥିଲା । ଏହି ପୌର ଓ ଜାନପଦ ସଙ୍ଘମାନଙ୍କ ଉପରେ ପୁର (ନଗର) ଓ ଜନପଦର ପରିଚାଳନ ଭାର ଅର୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ଏହି ସଙ୍ଘମାନଙ୍କୁ କେତେକ ନୂତନ ଅଧିକାର ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ।

ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ନଗର ସଂଖ୍ୟା ଅତି ଅଳ୍ପ ଥିଲା । କେବଳ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ବା ଉତ୍କଳରେ କାହିଁକି, ଭାରତରେ ସବୁଯୁଗରେ ସଂଖ୍ୟା ଗ୍ରାମ ତୁଳନାରେ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ବ୍ୟବସାୟ କୃଷି, ବାଣିଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏହା ହିଁ ନଗରାଭାବର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ସେଥିପାଇଁ ଭାରତ-ଇତିହାସରେ ଗ୍ରାମର ଉନ୍ନତି ଓ ଅବନତି ସଙ୍ଗେ

ସଙ୍ଗେ ଭାରତର ଉନ୍ନତି ଓ ଅବନତି ସଶ୍ଳିଷ୍ଟ । କଳିଙ୍ଗ ଭାରତ ପକ୍ଷରେ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ, ତହିଁରୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳଭୂମି ବହିର୍ଭୂତ ନୁହେଁ ।

ଉପରୋକ୍ତ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ ପରିଚାଳନା ସଙ୍ଘ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଏହି ସଙ୍ଘର ସଭ୍ୟଥିଲେ । ସ୍ଥାନବିଶେଷରେ ସଙ୍ଘ ପରିବର୍ତ୍ତିରେ ଜଣେ ଜଣେ ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟ ବା ଗ୍ରାମପ୍ରଧାନ ଥିଲେ । ଏମାନେ କୌଣସିଠାରେ ଗ୍ରାମବାସୀ-ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହି ସଙ୍ଘ ବା ଗ୍ରାମମୁଖ୍ୟମାନେ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ କଳହ ବିବାଦ ଆଦିର ବିଚାର କରୁଥିଲେ, ସେହିମାନେ ଗ୍ରାମର ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ କରି ରାଜକୋଷକୁ ଅର୍ପଣ କରୁଥିଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ କୂପ, ପୁଷ୍କରିଣୀ ଓ ସୁଶୀତଳ ଛାୟାବୃକ୍ଷଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣଥିଲା । ଗ୍ରାମର ଉପକଣ୍ଠରେ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରମାନ ବିସ୍ତୃତଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଆପଣା ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଏହି କ୍ଷେତ୍ରମାନ ବଣ୍ଟନ କରି ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରି ଗୃହକୁ ନେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଗ୍ରାମବାସୀ କୌଣସି କ୍ଷେତ୍ରଖଣ୍ଡର ଏକା ଏକା ଅଧିକାରୀ ନଥିଲେ । ସେସମସ୍ତ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ ଅନୁମତି ବିନା ତାଙ୍କ ଅଧିକୃତ କ୍ଷେତ୍ରଖଣ୍ଡକୁ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ଦେଇପାରୁ ନଥିଲେ । ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରର ଅପର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଅରଣ୍ୟ ଓ ଗୋଚର ଭୂମି ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଅରଣ୍ୟରୁ କାଠ ଆଣିବା ଓ ଗୋଚର ଭୂମିରେ ଗୋମହିଷାଦି ଚରାଇବା ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କର ସମାନ ଅଧିକାର ଥିଲା । କୌଣସି ଗ୍ରାମବାସୀ ତାହାର ସାଧାରଣ ଅଧିକାରରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହେଉନଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ମିଳିତହୋଇ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ବିଶ୍ରାମ ଗୃହ ସ୍ଥାପନ, ଜଳାଶୟ ଖନନ, ମାର୍ଗ ଓ ଦେବମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଜାଙ୍କର ସୁବିଧାପାଇଁ ହିତକର କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବାରେ ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ନଥିଲେ । ଖାରବେଲ ରାଜତ୍ୱର ପଞ୍ଚମ ବର୍ଷରେ ଜନସେଚନର ସୁବିଧାପାଇଁ ନନ୍ଦରାଜଙ୍କ ଖୋଳିତ କେନାଲକୁ ସ୍ୱୀୟରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଣାଇଥିଲେ । ଆଜି ସେଉଁ ସହଯୋଗର ଅଭାବ ହେତୁରୁ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତବର୍ଷର ସର୍ବନାଶ ହୋଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ତାହା କାର୍ଯ୍ୟତ ହୋଇ ଏ ଦେଶର ଗ୍ରାମ ଓ ନଗରମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପରିଣତ କରିଥିଲା । ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ, ସେହି ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମରେ ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟବସାୟର ଲୋକେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବ୍ୟବସାୟୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରାମବାସୀମାନଙ୍କ ପରି କ୍ଷେତ୍ରଖଣ୍ଡର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । କେହି ଅବା ପ୍ରଥାନୁଯାୟୀ କର୍ଷଣରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମବାସୀଠାରୁ କିଛି କିଛି ଶସ୍ୟ ସଂଗ୍ରହକରି

ବର୍ଷକପାଇଁ ଭରଣ-ପୋଷଣର ସନ୍ଧାନ କରୁଥିଲେ । ଅଦ୍ୟାବଧି ଶେଷୋକ୍ତ ପ୍ରଥାଟି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶରେ ଧୋବା ଓ ଭଣ୍ଡାରୀ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମ-ସେବକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜାଗ୍ରତ ରହିଥିଲା । ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟପାଇଁ କାହାରିକୁ ଯାଚି ନଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସ୍ୱଳ୍ପ ଅଭାବ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଅରଣ୍ୟ ଓ ଶସ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରଦ୍ୱାରା ଦୂରୀଭୂତ ହେଉଥିଲା । ଫଳରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଧନୀ ନ ଥିଲେ ବା ଦରିଦ୍ର ନଥିଲେ । ସମାଜର ଧନ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସମାନଭାବରେ ବଣ୍ଟିତ ହେଉଥିଲା ।

ଯୋଗୀବର ଶଙ୍କର କହିଅଛନ୍ତି, "ଅର୍ଥମନର୍ଥଂ ଭାବୟ ନିତ୍ୟଂ ।" ଅର୍ଥ ହିଁ ସବୁପ୍ରକାର ଅନର୍ଥର ମୂଳ । ଦେଶର ଅର୍ଥ ଉପରୋକ୍ତମତେ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାନରୂପେ ବଣ୍ଟିତ ହେଉଥିବାସ୍ଥଳରେ ସମାଜରେ ଅନର୍ଥର କୌଣସି କାରଣ ନଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଅପରାଧର ସଂଖ୍ୟା ଅତି ଅଳ୍ପଥିଲା । ସମାଜରେ ଅତ୍ୟାସକ୍ତ ଧନୀ ବା ଅସଦାସକ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାରୀ ପ୍ରାୟ ନଥିଲେ । ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅପରାଧରୁ କ୍ଷାନ୍ତ କରିବା ସକାଶେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଦଣ୍ଡର ଭୟ ଦେଖାଇବା ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲା । କୌଣସି ଲୋକ ଅପରାଧ କଲେ ତାହା ଆକସ୍ମିକ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲା । ମହାରାଜ ଅଶୋକ ସେଥିପାଇଁ କଳିଙ୍ଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅନୁଶାସନରେ ନରହତ୍ୟାକାରୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କେବଳ କାରାଦଣ୍ଡ ଦେବାପାଇଁ ଆଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଉପରୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କେହି ମନେକରିବେ ନାହିଁ ଯେ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳସମାଜ ଏକାବେଳକେ ଦୋଷଶୂନ୍ୟ ଥିଲା ; ଏପରିକି କୌଣସି ରାଜା ବା ମହାରାଜା ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକମାନେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବରଂ ରାଜା ଓ ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କ ବିଦ୍ୟମାନତା ହେତୁରୁ ସମାଜରେ ଉକ୍ତ-ବିଧ ଶାନ୍ତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ରହିପାରିଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ରାଜା ଅତି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଥିଲା । ଏହାଙ୍କର ଅଭାବରେ ହୁଏତ ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳ-ଖଣ୍ଡ ରକ୍ତ-ସ୍ରୋତରେ ଭସାଇଥାନ୍ତେ । ଉତ୍ତରାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ତୁମୁଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଆଉ ମଧ୍ୟ ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ରାଜା ଜାତିର ପ୍ରତିନିଧି ଓ ଜାତୀୟ ଗୌରବ ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ବିବେଚିତ ହେଉଥିଲେ । ଏହିସବୁ କାରଣରୁ ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ରାଜଶାସନ ସର୍ବସମ୍ମତ ହୋଇଥିଲା , ଏବଂ ନିରପେକ୍ଷ ଶାସନ ହେତୁରୁ ରାଜାମାନଙ୍କର ଭକ୍ତି ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ସମସ୍ୱରରେ ରାଜବଂଶର ଚିରସ୍ଥିତି ବାଞ୍ଛା କରୁଥିଲେ ।

ପ୍ରଜାମାନେ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶସ୍ୟର ଏକଚତୁର୍ଥାଂଶ ରାଜାଙ୍କୁ କର ସ୍ୱରୂପ ଅର୍ପଣ କରୁଥିଲେ । ଏହି କର ପ୍ରାୟ ଶସ୍ୟ ଆକାରରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଉଥିଲା । ରାଜା ଏତଦ୍ୱାରା ନଗର ଓ ଶାସନର ଖର୍ଚ୍ଚ ଚଳାଇ ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶକୁ ସାଧାରଣଙ୍କର ହିତକର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରୟୋଗ କରୁଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିଜାତ୍ୟକୁଳପ୍ରସୂ ରାଜାମାନେ ବେଷ୍ଟନ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ କ୍ଷମତାପ୍ରିୟ ଦଳ ବା ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ଅଭାବ ନଥିବ । ଆର୍ଯ୍ୟରାଜାମାନେ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ବଶୀଭୂତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ସେହିଦିନରୁ ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରଥା ଭାରତରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଥା ଅନୁସରଣ କରି ଅନ୍ତଃଶତ୍ରୁ ଓ ବହିଃଶତ୍ରୁର ଦମନାର୍ଥ ସ୍ଥାୟୀ ସୈନ୍ୟ ରଖୁଥିଲେ । ଏହି ସୈନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତି ଅନୁଯାୟୀ ଚତୁରଙ୍ଗ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲା । ଯଥା:—ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ, ରଥ, ଓ ପଦାତିକ । କଥିତ ଅଛି, ମେଗାସ୍ଥିନିସଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସୈନ୍ୟରେ ୭୦୦ ହସ୍ତୀ, ୧୦୦୦ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ୬୦,୦୦୦ ପଦାତିକ ଥିଲେ ଏବଂ ଅଶୋକଙ୍କ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ସେନାର ସଂଖ୍ୟା ଅଢ଼େଇ ଲକ୍ଷ ଥିଲା ।

ଏହି ବୃହତ୍ ସୈନ୍ୟ ଯୋଗାଇବା ପାଇଁ ଉତ୍କଳର ତଦାନୀନ୍ତନ ଲୋକ-ସଂଖ୍ୟା ତଦନୁରୂପ ବୃହତ୍ ହୋଇଥିବ । ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀ ଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳର ଲୋକ ସଂଖ୍ୟା ୩୫,୦୦,୦୦୦ ଥିଲା ।—'ପନତିସ ସାହି ଶତ ସହ ସେତୁ ପକାତିୟୋ' ଅର୍ଥାତ୍ ପଞ୍ଚତ୍ରିଂଶ ଶତ ହଜାର ପ୍ରକୃତି ବା ପ୍ରଜା ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଗ୍ରାମ ସନ୍ନିକଟସ୍ଥ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟରୁ ଜୀବନ ଧାରଣର ଉପଯୋଗୀ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ ଉତ୍ପାଦନ କରି ଆତ୍ମ ନିର୍ଭର ସହକାରେ ଗ୍ରାମ ବା ନଗର ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଓ ବିଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟର ଏକାନ୍ତ ଅଭାବ ନଥିଲା ; ବରଂ ନାନାବିଧ ବାଣିଜ୍ୟ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସଙ୍ଗତି ବୃଦ୍ଧିର ସହାୟକ ଥିଲା । ଏକାଧିକ ଲୋକ ମିଳିତ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବାଣିଜ୍ୟ ସଂଘ ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ସଂଘର ସଭ୍ୟମାନେ ସମାନ ସ୍ୱତ୍ୱରେ ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣର ଭାର ବହନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ସଂଘ ନଦୀ ବା ସମୁଦ୍ରର ବକ୍ଷରେ ଯାଇ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ବାଣିଜ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ରାଜପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ଶିକ୍ଷାର ଏକ ଅଙ୍ଗ ଥିଲା । ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ ପୋତ

ଜର୍ମଣ ସରକାରଙ୍କର ଏକଚ୍ଛତ୍ରିଆ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିଲା । କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତି ବା ସଂଘ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ସେ ସରକାରଙ୍କ ଠାରୁ ଜାହାଜ ଭଡ଼ା ନେଉଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଜ୍ଞାତ ବନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋଟିଏ ସମୁଦ୍ର ମାର୍ଗ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଏହା ଛଡ଼ା ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ସୁବିଧାଜନକ ମାର୍ଗମାନ ଥିଲା । ସାଗର ବକ୍ଷରେ ପୋତସବୁ ପତାକା-ସଙ୍କେତ ଦ୍ୱାରା ପରସ୍ପର ସହିତ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରୁଥିଲେ । ହସ୍ତୀଦନ୍ତ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ଉତ୍କଳର ପ୍ରଧାନ ରପ୍ତାନି ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା । ଲୋକମାନେ ଦ୍ରବ୍ୟ ବା ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଅର୍ଥର ବିନିମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ତାମ୍ର ମୁଦ୍ରା ବହୁ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପୁରୀ, କଟକ, ବାଲେଶ୍ୱର ଓ କୋଣାର୍କ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସ୍ଥାନ ଏହି ସମୟରେ ବାଣିଜ୍ୟକେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଚିଲିକା ହ୍ରଦ, ମହାନଦୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଓ ବୈତରଣୀ ପ୍ରଭୃତି ନଦୀମାନ ବାଣିଜ୍ୟୋପଯୋଗୀ ଥିଲା । ଏହି ଯୁଗରେ ବ୍ୟବହୃତ ପୋତମାନଙ୍କର ଆକୃତି କ୍ଷୁଦ୍ର ନଥିଲା । ଦ୍ରୋଣ ଦ୍ୱାରା ଜାହାଜର ଗତି ପରୀକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲା । ଜାଭା, ବ୍ରହ୍ମ, ସିଂହଳ, ଗ୍ରୀସ ଓ ରୋମ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ଯାଇ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଜଳମାର୍ଗର ଅଭାବ ସ୍ଥଳରେ ଶକଟଯାନ ଏ ସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସବୁ ବହନ କରୁଥିଲା ।

ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଜୀବନ ଶାନ୍ତିମୟ ଓ ଆମୋଦପୂର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ଗୃହେ ଗୃହେ ଭାଗ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବିରାଜ କରୁଥିଲେ । ଆଜି ଯେଉଁ ରମଣୀମାନେ ପୁରୁଷର କେବଳ ଭୋଗସଙ୍ଗିନୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ସୁଶୀତଳ ବୃକ୍ଷ ଛାୟାରେ ବସି ସୂତ ନିର୍ମାଣ ଓ ବସ୍ତ୍ର ବୟନ ଦ୍ୱାରା ଗୃହେ ଗୃହେ, ତଥା ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରୁଥିଲେ । କାଷ୍ଠସିଦ୍ଧ ଅନ୍ନ ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଖାଦ୍ୟ ଥିଲା । ସାଧ୍ୱୀ ପତ୍ନୀ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ଭୋଜନ କରୁଥିଲେ । କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ପିତାଙ୍କର ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥାରେ ଗୃହ ଚାଳନ ଭାର ବହନ କରୁଥିଲେ । ଅତିଥି ସତ୍କାର ଗୃହସ୍ଥର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ଥିଲା । ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଉପଢୌକନାଦିର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଲୋକମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଉତ୍କଳରାଜ କୋଶଳ ରାଜାଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ର ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ, ତାହା ଏତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଥିଲା ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ତାକୁ ପରିଧାନ କରି ଉଲଗ୍ନା ବୋଲି ଦଣ୍ଡିତା ହୋଇଥିଲେ । ଉଦୟଗିରିର ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫା ଦେହରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ପୁରୁଷ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଅବିକଳ ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କ ପରି କୁଞ୍ଚ

କର ଧୋତି ପିନ୍ଧି ଅଛି । ସମ୍ମୁଖର କୁଞ୍ଚଭଙ୍ଗୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବି ଅଛି । ଚଦର ଖଣ୍ଡି କଟି ଦେଶର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ମେଖଳା ସ୍ୱରୂପ ବନ୍ଧା ହୋଇଅଛି । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଏହା ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ସାଧାରଣ ପରିଧାନ ଥିଲା । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫାରେ ଏତାଦୃଶ ଧୋତି ଚଦର ପରିହିତ ଦୁଇଟି ପୁରୁଷ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏମାନେ ହାତରେ ଖଡ୍ଗ ଓ କାନରେ ବଡ଼ ବଡ଼ ନୋଳି ପିନ୍ଧିଅଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରହଣ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଉପରୋକ୍ତ ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ମଧ୍ୟ କୋଟ ଓ ଚପକନ ପିନ୍ଧିଥିବା ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏହାର ଅଣ୍ଟାର ଗୁର ପାଖରେ ଥିବା କମରର ବାମ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଏକ ଖଡ୍ଗ ଝୁଲୁଅଛି । ଏହାର ମସ୍ତକରେ ଉଷ୍ଣୀଷ ବା ପଗଡ଼ି ଅଛି । ଏହି ବେଶ ଯେ ଗ୍ରୀସୀୟ ଅନୁକରଣ ନୁହେଁ, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚନା କରିବୁ । ଏଠାରେ ଏତିକି ମାତ୍ର ଅନୁମେୟ ଯେ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଯୋଦ୍ଧା ବା ରାଜ-ପୁରୁଷମାନେ ଏତାଦୃଶ ପରିଚ୍ଛଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଲୋକମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ଗୀତ, ନାଟ୍ୟ, ବାଦ୍ୟ ଓ ନୃତ୍ୟବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଖାରବେଳ ରାଜତ୍ୱର ତୃତୀୟ ବର୍ଷରେ ରାଜଧାନୀର ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କୁ ନାନା ଗୀତ, ନାଟ୍ୟ ଓ ବାଦ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରାଇଥିଲେ । ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରାଚୀର ଦେହରେ ଏକ ଅପ୍ସରା ଅବିକଳ ଆଧୁନିକ ନର୍ତ୍ତକୀ ପରି ନୃତ୍ୟ କରୁଛି ।

ଯୋଦ୍ଧାମାନେ ଢାଲ, ବର୍ଛା, ତରବାରି ଓ ଧନୁଶର ଘେନି ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ । ସମୟ ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ଧରି ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫା ଓ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୋଦ୍ଧୃ ରମଣୀ ଝାନ୍ସୀ ମହାରାଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈଙ୍କୁ ଚିତ୍ତ ପଟରେ ଜାଗ୍ରତ କରାଏ । ଅଶ୍ୱାରୋହୀ-ମାନେ ସୁସଜ୍ଜିତ ଅଶ୍ୱ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅଶ୍ୱାରୋହଣ କରୁଥିବା ମଧ୍ୟ ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳ୍ପ ଚିତ୍ରରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଲୋକମାନେ ହାତୀ ଧରିବା ଓ ଶିକାର କରିବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବିଶେଷ ଆମୋଦ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲେ । ରାଣୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକ ଶରବିଦ୍ଧ ହରିଣର ଚିତ୍ର ଅଛି । ଧନୀମାନେ ଶକଟ, ଶିବିକା ପାଲିଙ୍କି ଆଦି ଯାନ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ରାଜାମାନଙ୍କ ଗମନରେ ଛତ୍ର ଓ ଚାମର ଆଦି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ରାଜାମାନଙ୍କର ଶରୀର ରକ୍ଷିଣୀ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ରାଜା ଓ ରାଜପୁରୁଷମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଆଡ଼ମ୍ବରପ୍ରିୟ ଥିଲେ ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ସୁତରାଂ ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ପିତୃତୁଲ୍ୟ ନରପତିମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ସରଳ, ସ୍ୱାଧୀନ, ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ଭାବରେ ବାସ କରି ନାନା ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଆମୋଦ ପ୍ରମୋଦ ଦ୍ୱାରା ଜୀବନ କଟାଉଥିଲେ ।

ସ୍ଥାପତ୍ୟ :

ରସ୍କିନ କହିଛନ୍ତି, 'ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ ସ୍ମୃତିର ଆଲୋକ ହେବା ଉଚିତ ।' ଅର୍ଥାତ୍ ଜାତି ତଥା ଦେଶର ଇତିହାସ ସମସାମୟିକ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହେବା ଉଚିତ୍ । ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ସମସାମୟିକ ଇତିହାସର ଚିହ୍ନ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର କେତେକ ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାର ସମସାମୟିକ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅବଲମ୍ବନରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛୁ । ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ ବିଦେଶୀୟ ଅନୁକରଣ କି ନା ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରକୃତି ଉପସ୍ଥିତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ ।

କୌଣସି କୌଣସି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଲେଖକମାନଙ୍କ ମତରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପ ଅଜ୍ଞାତ ଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ଭାରତ ଆଗମନ ଯୋଗୁଁ ଭାରତୀୟମାନେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପ ଓ ସଭ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କଲେ । ପରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଭାରତୀୟମାନେ ଗ୍ରୀସ ରୋମ ଓ ଆସିରିଆକୁ ଏବଂ ତତ୍-ଦେଶୀୟ ଲୋକମାନେ ଭାରତକୁ ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ ଯାତାୟାତ କଲେ । ଭାରତୀୟମାନେ ତଥା ଭାରତ ସମ୍ରାଟ ଅଶୋକ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଉକ୍ତ ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ଅନୁକରଣ କରି ସ୍ୱଦେଶରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ସୂତ୍ରପାତ କଲେ । ଅଶୋକଙ୍କ ଘୋଷଣା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ହେଲା । ଭାରତର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ତୂପ ଓ ବିହାରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । କାଳକ୍ରମେ ଦେଶୀୟ ବା ବିଦେଶୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନେ ନାନାପ୍ରକାର ବିଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ ଚିହ୍ନମାନ ଭାରତ ଶିଳ୍ପ ଦେହରେ ଅଙ୍କନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହା ହିଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମତରେ ଭାରତୀୟ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଇତିହାସ ।

ଭାରତ ଶିଳ୍ପ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉପରୋକ୍ତ ମତାମତ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ରାଣୀଗୁମ୍ଫା ଓ ଗଣେଶ ଗୁମ୍ଫାର ଉପାନହ ପରିହିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ

ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି, ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଶିଳ୍ପକୃତ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଓ ଚିହ୍ନ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ଅଭାରତୀୟ ଲତାପୁଷ୍ପ ଉତ୍କଳୀୟ ତଥା ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପର ଅନୁକୃତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଦାହରଣ-ସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଈଦୃଶ ଅନୁମାନ କଦାପି ଯୁକ୍ତି ସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡର ଭାରତର ସୁଦୂର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ କେବଳ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ମାତ୍ର । ସେ ଅତି ଅଳ୍ପକାଳ ଉକ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରେ ବାସ କରିଥିଲେ । ଭାରତରେ କିମ୍ବା ଭାରତ ସମାଜରେ ତାଙ୍କ ଆଗମନର କୌଣସି ଚିରସ୍ଥାୟୀ ଚିହ୍ନ ରହିବା ଦୂରେ ଥାଉ ତାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲୋକେ ତାଙ୍କ ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୁଲି ଯାଇଥିଲେ । ପୁଣି ଭାରତୀୟମାନଙ୍କୁ ଶିଳ୍ପ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେବାପାଇଁ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ଅନୁଚରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଥା ସଂଖ୍ୟକ ଶିଳ୍ପୀ ନଥିବେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ବିଜୟ ଦ୍ୱାରା ଭାରତ ସମାଜରେ କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବା ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୁଦୂର ଉତ୍କଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନଥିବ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ଥଳେ, ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ କାଷ୍ଠ ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଇଷ୍ଟକ ନିର୍ମିତ ଗୃହ, ପ୍ରାସାଦ ଓ ଦେବାଳୟମାନ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା ଦେଶୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ପାଟଳିପୁତ୍ରର କାଷ୍ଠ ଓ ଇଷ୍ଟକ ନିର୍ମିତ ଭଗ୍ନାବଶେଷମାନ ଭୂପୃଷ୍ଠରୁ ଖୋଦିତ ହୋଇଅଛି । ସୁତରାଂ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡରଙ୍କ ସମୟରେ ବିଦେଶୀୟ ଅନୁକରଣରେ ଭାରତୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ଶିଳ୍ପଶିକ୍ଷା ଓ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଭାରତର ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ପ୍ରାରମ୍ଭବାଦ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ବୋଧହୁଏ । ପକ୍ଷାନ୍ତର ପ୍ରସ୍ତରର ସୁଲଭତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ଦିନରୁ ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟର ଆରମ୍ଭ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଅଶୋକଙ୍କ ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ ପ୍ରସ୍ତରଶିଳ୍ପର ଭଗ୍ନାବଶେଷ କୌଣସିଠାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନହେବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ କାଳର କରାଳ ସଂହରଣ ଧର୍ମ ।

ଭାରତର ନାନା ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଅଶୋକ-ସ୍ତମ୍ଭ ଦେଖାଯାଏ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ବରଂ ତାହା ତୁଳନାରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସ୍ତମ୍ଭମାନ କଦାକାର ବୋଧହୁଏ । ପୁଣି ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ—ଲିପି ସୁନ୍ଦର ଏବଂ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଯଦି ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରେ ଭାରତରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲା, ତାହାହେଲେ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ସ୍ତମ୍ଭ ଏବଂ ଲିପିସବୁ ଏଭଳି ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ହେଲା କିପରି ? ଏସବୁ ନିର୍ମାଣ ଓ ଖୋଦନ କରିବାପାଇଁ ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡାର

ଭାରତରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପୀ ଲଗାଯାଇଥିଲେ କି ? ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ, ସେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ଶିଳ୍ପୀ ଭାରତରେ ଲଗାଯାଇଥିଲେ । ତାହାହେଲେ ଏହି ଶିଳ୍ପୀମାନେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଭାରତୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆଦର୍ଶରେ ଗଠନ କଲେ ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଆସିରିୟାବାସୀମାନଙ୍କର ଗୃହ ଓ ମନ୍ଦିରର ଉପରଭାଗ ସମତଳ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ଭାରତୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଉପରଭାଗକୁ ବକ୍ରରେଖା ବିଶିଷ୍ଟ (Curvilinear) କରି ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି ।

ସ୍ପଷ୍ଟତଃ ଭାରତୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପର ଅନୁକରଣ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିଳ୍ପର ହସ୍ତ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହାର ଜନ୍ମ, ବୃଦ୍ଧି ଓ ମୃତ୍ୟୁ ଏହି ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ହୋଇଅଛି । ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ପକ୍ଷଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଓ ଅସିରୀୟ ଲତା ପୁଷ୍ପ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ ପ୍ରସ୍ତର ପୁରୁଷର ପରିଚ୍ଛଦକୁ (କୋତା ଓ ଚପକନ) ବିଦେଶୀୟ କହିବାର ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବରଂ ଏହା ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ନିର୍ମିତ ପରିଚ୍ଛଦର ଉଦାହରଣ । ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ନିର୍ମିତ ପରିଚ୍ଛଦ ଭାରତରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ମତ ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଖଣ୍ଡିତ ହେଉଅଛି । ମାନସାର ପ୍ରଭୃତି ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ର ମାନଙ୍କରେ ଶିଳ୍ପ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯେଉଁ ନିୟମମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି, ତାହା କିମ୍ବା ତଦନୁରୂପ କୌଣସି ନିୟମ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅନୁକରଣକାରୀ ଏଭଳି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନିୟମମାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିପାରେ କି ?

ତଥାପି ଏତିକି ମାତ୍ର ବୋଲାଯାଇପାରେ ଯେ, ଭାରତର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳ ବିଦେଶର ନିକଟସ୍ଥ ଥିବାରୁ ଏଥି ପ୍ରଚଳିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବିଦେଶୀୟ ଦ୍ୱାରା କିଞ୍ଚିତ ରଞ୍ଜିତ ହୋଇଥିବ । ସେଥିପାଇଁ ମଥୁରା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଦେଶୀୟ ହସ୍ତର ସାମାନ୍ୟ ଆଭାସ ଦେଖୁଁ ।

କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତୁ, ଉତ୍କଳ ଓ ବୌଦ୍ଧଗନ୍ଧାର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାରତୀୟ । ଏଥିରେ ବିଦେଶୀୟ ହସ୍ତର କିଞ୍ଚିତ୍‌ମାତ୍ର ଆଭାସ ନାହିଁ । ପୁଣି ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳୀୟ । ଏଥିରେ ବିଦେଶର ଅନୁକୃତି ଥିବା ଦୂରେଥାଉ ଏହା ସମ-ସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ରୀତି, ନୀତି, ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଆମ୍ଭ-ମାନଙ୍କର ଏହି ମନ୍ତବ୍ୟ ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟରେ କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଶୋକଙ୍କ ଧଉଳି ଅନୁଶାସନ ଏବଂ ଖାରବେଳଙ୍କ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଅନୁଶାସନ ଲିପିରେ ଅନେକ ଲୌକିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ମଧ୍ୟ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରଚଳିତ ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାରମାନ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ପରିଧାନ ସତ୍ତ ଆଦି କେତେକ ଚିତ୍ର, ଅଦ୍ୟାବଧି କେତେକ ଚିତ୍ର ଉତ୍କଳ ସମାଜରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଅନେକ ଉତ୍କଳର ଶିଳ୍ପୀ ଥିଲେ ଏବଂ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ ଓ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ ଏହିମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ଏହିସବୁ କାର୍ଯ୍ୟର ସୌଷ୍ଠବଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭେ-ମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀମାନଙ୍କୁ ଅଶୋକଙ୍କର ବହୁପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁ ।

ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର କୀର୍ତ୍ତି ପ୍ରାଚୀନତମ ଅଟେ । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି, କଟକ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ନଡ଼ଲ, ନଳିତଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଆସିଆ ପାହାଡ଼, ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ କୁପାରି ଓ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଜଉଗଡ଼ ବୌଦ୍ଧକୀର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । କିନ୍ତୁ ଏଥିମଧ୍ୟରୁ କେଉଁଟି କେଉଁ ବର୍ଷର କିମ୍ବା କେଉଁଟି କାହାର ସମକାଳୀନ ତାହା ସ୍ଥିର କରିବା ଅସମ୍ଭବ । କେହି କେହି କହନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇ-ଅଛି । କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ସିଦ୍ଧହସ୍ତହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ଗୁମ୍ଫାର ଆକାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସେ ସବୁର କାଳ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଏତାଦୃଶ ମାନଦଣ୍ଡ କିନ୍ତୁ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ । ଉଲ୍ଲିଖିତ ସ୍ଥାନମାନ ଧନୀ ତଥା ନିର୍ଧନ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମାନଙ୍କର ଆଗମନ ସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ସୁତରାଂ କୌଣସି ଧର୍ମପରାୟଣ ଧନୀ-ବ୍ୟକ୍ତି ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଉଥିବା ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଳ୍ପଧନ ବ୍ୟକ୍ତି ଶକ୍ତ୍ୟାନୁଯାୟୀ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ରଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥାଇପାରନ୍ତି । ଏହି ହେତୁରୁ କୌଣସି କୌଣସି କ୍ଷୁଦ୍ର ଓ ବୃହତ୍ ଗୁମ୍ଫା ସମସାମୟିକ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପୁଣି ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଧର୍ମଭାବ ବଳବାନ ଥିଲା-ବେଳେ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ପରେ ଏହି ଭାବ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳହେବାରୁ କେହି କେହି ବିଧି ରକ୍ଷା ସ୍ୱରୂପ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବେ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ପୁଣ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇବା ଲୋକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ଏହି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଏତାଦୃଶ ଭାବରେ ମଜ୍ଜାଗତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଲୋକେ ଆଜିକାଲି ଉଦୟଗିରି ବା ଖଣ୍ଡଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ କ୍ଷୁଦ୍ର ପଥରର ଖଣ୍ଡ ଦ୍ୱାରା ସ୍ତୂପ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ବିଧି ରକ୍ଷା କରନ୍ତି ।

ସୁତରାଂ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କର କାଳ ନିରୂପଣ ପାଇଁ ଉପରୋକ୍ତ ନିୟମ ଯଥୋଚିତ ନୁହେଁ । କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ତକ୍ଷଣ ଓ କଳାଚାତୁରୀ ଏବଂ କଦାଚିତ୍ ଗୁମ୍ଫା ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଅନୁଶାସନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏ ସବୁକୁ ଅଗ୍ରପଶ୍ଚାତ୍ କରାଯାଇ-ପାରେ । ଶ୍ରୀ ମନମୋହନ ଗାଙ୍ଗୁଲୀ ଶିଳ୍ପ ଓ କଳାଚାତୁରୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିସ୍ଥ କେତେ ଗୁମ୍ଫାର କାଳ ନିରୂପଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ନିରୂପଣ ଠିକ୍ ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ, ଶିଳ୍ପ ଶାସ୍ତ୍ରବିତ୍‌ମାନେ ଆଲୋଚନା କରିବେ । ତେବେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏତିକି ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ଅନ୍ତତଃ ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଠିକ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ସେ ଏହାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀର ପରେ ସ୍ଥାନ ଦେବାପାଇଁ ଅସ୍ୱୀକୃତ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଏଥି ନିର୍ମିତ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନ ପାରୁଁ ।

ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଏହି ପନ୍ଥାର ଅବଲମ୍ବିମାନେ ପୂଜା କରିବା ପାଇଁ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପନା କଲେ । ତତ୍‌ପୂର୍ବ କେବଳ ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ବୋଧିବୃକ୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଚିହ୍ନମାନ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ସୁତରାଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ମହାଯାନ ପନ୍ଥାର ପ୍ରଚାରକାଳ ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସାଞ୍ଚିସ୍ତୂପର ଯେଉଁ ଅଂଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ, ସେଥିରେ ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଦୌ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତଏବ ମନେହୁଏ, ଖଣ୍ଡଗିରିର ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା ଖ୍ରୀ: ପୂ: କାଳରେ ନହୋଇ କୌଣସି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ବର୍ଷରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ପୁରୀଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଉଦୟଗିରିର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଗୁମ୍ଫାରେ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ, ସେ ସବୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଖଣ୍ଡଗିରିର ଯେଉଁ ଗୁମ୍ଫାରେ ନଗ୍ନ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧ୍ୟାନୀ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ କାଳରେ ନିର୍ମିତ । ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳର ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଖ୍ରୀ: ପୂ: କାଳରେ ତ୍ରିଭୁବନଖଣ୍ଡ ବା ଖଣ୍ଡଗିରିଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏ ସ୍ଥାନର କୌଣସି କୌଣସି ଗୁମ୍ଫା ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବା ଏମାନଙ୍କ କିଛିଡ଼୍ ପୂର୍ବରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ବୋଧହୁଏ ଖଣ୍ଡଗିରିର ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବହନ ଗୁମ୍ଫା ସବୁ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ସମସାମୟିକ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ସାତୋଟି ପାହାଡ଼ ଛଡ଼ା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ନଳିତ ପାହାଡ଼ରେ

ହାତୀଶାଳ ନାମକ ଏକ ଗୁମ୍ଫା ଏବଂ ଏକାଧିକ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦରଗାଲ ପଦ୍ମାସନ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଆଜିକାଲି ଲୋକେ 'ଭୈରବ' କହନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଉଦୟଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ଏକ ପଦ୍ମପାଣି ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ହସ୍ତରେ ପଦ୍ମ ପୁଷ୍ପ ଅଛି, ବାଟେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ କୁପାରି ପାହାଡ଼ରେ ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ମାତୃଦେବୀଙ୍କର ଦୁଇଟି ମୂର୍ତ୍ତି ରହିଅଛି । ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ଏହି ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତିର ବୃକ୍ଷତଳ ଅଙ୍ଗକୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ବଳଦେବ ନାମରେ ପୂଜା କରୁଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭେମାନେ ମନେକରୁ ଏହି ବୁଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ତଥା ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ପୀଠମାନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ବହୁକାଳ ପରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ପଣ୍ଡିତ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଉତ୍କଳ ବକ୍ଷରୁ ଏକାବେଳେକେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପର କୌଶଳ ଏବଂ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ ହେଲେ ସ୍ଥାନ ଏବଂ ଉପାଦାନ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରକୃତିର ନିର୍ଜନ ଓ ମନୋରମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିକଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି ସାଧାରଣ ଗୃହ ବା ଗ୍ରାମ ବେଷ୍ଟନ କରି ନଥିବା ହେତୁରୁ ଏହାର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟତା ଶତଗୁଣ ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁଣି ସ୍ଥାନର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ମିଳିତ ହେବା ହେତୁରୁ ଏହାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରି ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ସୁଦୂର ପ୍ରସାରିତ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃକପାତ କଲେ କିଏ କହିବ ଯେ ଏହି ସ୍ଥାନ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମନୋନୀତ ହୋଇଥିଲା । କଟକ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ନରାଜ ପାହାଡ଼ର ପାଦଦେଶରେ କଳନାଦିନୀ ମହାନଦୀ ଶାନ୍ତ ମନ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ରପ୍ରତି ଧାବମାନା । ବୁଦ୍ଧ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଚାରକ ନିର୍ବାଣପ୍ରିୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱୀୟ ଜୀବନର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଦେଖି ନଥିବେ କି ? ଉକ୍ତ ଜିଲ୍ଲାର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉଦୟଗିରିରେ ବଡିଳ ପକ୍ଷୀର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାତା ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ହୁଅନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏହିଠାରେ ସ୍ୱୀୟଧର୍ମର ସାର୍ବଜନୀନତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ନଥିବେ କି ?

ମୁଗୁନି ପଥର ଉତ୍କଳରେ ବିରଳ । ଏହା କେବଳ ଲଳିତଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ମିଳେ । ସୁତରାଂ ସାଧାରଣତଃ କୁଣ୍ଡା ପଥର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଉପାଦାନ ଥିଲା । ଏହି କାଠିନ୍ୟ ପଥରର ଭଙ୍ଗୁରତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେ ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣରେ

ସନ୍ଧାକୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱିତଳ ଗୁମ୍ଫାମାନଙ୍କରେ ଉପରିସ୍ଥ ତଳ ନିମ୍ନସ୍ଥ ତଳର ଠିକ୍ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ନୁହେଁ । ଏହା ନିମ୍ନସ୍ଥ ତଳର ସମ୍ମୁଖ ସୀମାରୁ କିଞ୍ଚିତ୍ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପୁଣି ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଗୁମ୍ଫାର ସମ୍ମୁଖଭାଗ ସରଳ ନୁହେଁ । ଏହା ଉପର ଦିଗରୁ କ୍ରମ ନିମ୍ନହୋଇ ଭୂତଳକୁ ଆସିଅଛି । ଏତାଦୃଶ କୌଶଳ ବିନା ଏହି ଗୁମ୍ଫାମାନ ଦ୍ୱିସହସ୍ରାଧିକ ବର୍ଷକାଳ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ଭାବରେ ରହି ନଥାନ୍ତା ।

ଲୁଣ୍ଡ୍ରା ପଥର ସହଜରେ ଖିଙ୍ଗିଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ପାଣି ଜମା ହୋଇ ଏହା ଉପରେ ରହିଲେ ପାଣି କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଏହା ଦେହରେ ଭେଦକରି ବହୁ କ୍ଷତିସାଧନ କରେ । ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ଜଳ ଭେଦର ନିବାରଣ ପାଇଁ ଗୁମ୍ଫାର ଛାତ ବା ଉପରି ଭାଗକୁ ଅତି ଅଳ୍ପ ପରିମାଣରେ ଗୋଲାକାର କରିଥିଲେ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଜଳ ଗଡ଼ିଆସିବାର ସୁବିଧା ପାଇଁ ଛାତର ଉପରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନାଳିଆ ଫିଟାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଏ ସବୁ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଦୂରଦର୍ଶିତାର ପରିଚୟ । ବାସ୍ତବରେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ନିଜ ପାଇଁ ଏହି ଗୁମ୍ଫା ନିର୍ମାଣ କରି ନଥିଲେ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏ ସବୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିବା ସେମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ।

ଜଳାଶୟ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନିୟମ ଅନୁସୃତ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ଉଦୟଗିରିର ଶିଖରସ୍ଥ ଆକାଶ ଗଙ୍ଗା ପୁଷ୍କରିଣୀ ଏହି ନିୟମ ଅବଲମ୍ବନର ଫଳ । ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଯାତାୟାତ କରୁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଜଳାଶୟ ଅତି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଉଦ୍ଭିଦ-ଜଗତର ଚିତ୍ର ପରିସ୍ଫୁଟ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ନାନାଜାତିର ବୃକ୍ଷ, ଲତା ଓ ପୁଷ୍ପ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ଆମ୍ର, କଦଳୀ ଓ ପଣସ ପ୍ରଭୃତି ଫଳ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷ ଦେହରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ଗୁମ୍ଫା ଦ୍ୱାରର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱ ନାନା ଲତା, ପୁଷ୍ପକଳିକା, ଓ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ପୁଷ୍ପଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି । ବୃକ୍ଷ ଶାଖାରେ ମୟୂର ଓ ବାନର ଏବଂ ଲତା ମଧ୍ୟରେ ହଂସ ହଂସୀ ଓ ହରିଣୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଣୀ ବାସ୍ତବଜଗତକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରିଅଛି । ଅଲଙ୍କରଣ ମଧ୍ୟରେ ପଦ୍ମକଳିକା ଓ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପ ସମଧିକ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଧର୍ମଚକ୍ର ସଙ୍ଗେ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପର ସାଦୃଶ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ଏବଂବିଧ ସମଧିକ ବ୍ୟବହାରର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ଉଦ୍ଭିଦ ଜଗତର ଚିତ୍ରଣରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ପ୍ରକୃତିର ଠିକ୍ ଅନୁକରଣ କରିପାରି ନାହିଁ । ଏହାର ଚିତ୍ରଣରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ କଳାବୃତ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକ ।

ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଭଙ୍ଗୁର କୁଣ୍ଡାପଥର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶିଳ୍ପ ପକ୍ଷରେ ସେତେ ଉପଯୋଗୀ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ କୁଣ୍ଡା ପଥର ଦେହରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ କଳାକୃତିଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଇବାପାଇଁ ଯଥୋଚିତ ଦକ୍ଷତା ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ଯୁଗରେ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଦକ୍ଷତା ହସ୍ତଗତ କଲେ ।

ଉଦ୍ଭିଦ ଜଗତ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଣୀଜଗତରେ ଚିତ୍ରଣରେ ବହୁତର କୌଶଳ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶିଳ୍ପର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅତି ଅଳ୍ପ । ସେଥିପାଇଁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଜୀବ ଜନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତିକ ହୋଇଅଛି । ମୂଷା, ମାଙ୍କଡ଼, ହଂସ, ହାତୀ, ଘୋଡ଼ା ଓ ବୃଷଭ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରକୃତିର ଅବିକଳ ଅନୁକୃତି, ଅନନ୍ତ ଗୁମ୍ଫା, ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର ଗୁମ୍ଫାର, ସର୍ପ ଏବଂ ବ୍ୟାଘ୍ର ମୁଖ ଅପ୍ରାକୃତିକ ନୁହେଁ । ସିଂହ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ପ୍ରାକୃତିକ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଉଦୟଗିରିରେ ଯେଉଁ ସିଂହର ଚିତ୍ର ଅଛି, ତାହା ପ୍ରାକୃତିକ ହୋଇଅଛି, ସେଥିପାଇଁ କେହି କେହି ମନେକରନ୍ତି, ଉଦୟଗିରିର ଗୁମ୍ଫାମାନ ନିର୍ମିତ ହେବାବେଳେ ଉତ୍କଳର ଅରଣ୍ୟରେ ସିଂହ ବାସକରୁଥିଲେ ଏବଂ ଶିଳ୍ପୀ ଅରଣ୍ୟରେ ସିଂହ ଦେଖିଥିବାରୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ତାହାର ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରି ପାରିଥିଲେ । ଆମ୍ଭେମାନେ ମନେକରୁ, କେବଳ ଉଦୟଗିରି ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ନାହିଁ, ଶୈବଯୁଗ ଅର୍ଥାତ୍ କେଶରୀବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଅରଣ୍ୟରେ ସିଂହ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଯେହେତୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରସ୍ଥ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଉପରେ ଏକ ଅବିକଳ ସିଂହର ମୂର୍ତ୍ତିଅଛି ।

ବୌଦ୍ଧ ତଥା ଶୈବଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଅଦ୍ଭୁତ ପକ୍ଷଯୁକ୍ତ ପ୍ରାଣୀ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ସବୁ ଶିଳ୍ପୀର ଅର୍ଥହୀନ କଳ୍ପନାର ଫଳ । କେବଳ ଏହି କଳ୍ପନା ପ୍ରଭାବରେ ଶିଳ୍ପୀ ସମୟ ସମୟରେ ସିଂହ ଆଦି ପ୍ରାଣୀ-ମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ୱାଭାବିକ କରିପକାଇଛି । ରାଣୀ ଓ ଗଣେଶଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରାଚୀରରେ ଯେଉଁ ମନୁଷ୍ୟ ହରିଣ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ, ତାକୁ କେହି କେହି ଶିଳ୍ପୀର ଅସାର କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଭୟ ଗୁମ୍ଫା ଭିତରେ ଏକ ଦୃଶ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ କେବଳ କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ବୋଲି କହି ନପାରୁ ।

ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର କାନ୍ଥ ବା ପ୍ରାଚୀରରେ ବୁଦ୍ଧ ଜୀବନରେ କୌଣସି ଘଟଣା କିମ୍ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଗୌରବବର୍ଦ୍ଧକ କୌଣସି ଘଟଣା କିମ୍ବା ସାମୟିକ କୌଣସି ବିଶେଷ ଘଟଣାର ବିଭିନ୍ନ ଅଧ୍ୟାୟମାନ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍

ହୋଇ ଏକ ଶ୍ରେଣୀରେ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । କୌଣସି ଘଟଣାକୁ ଆମୂଳ ଭଲ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଶ୍ରେଣୀର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ଅନ୍ୟପ୍ରାନ୍ତଯାଏ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ସାଞ୍ଚି ଓ ବୁଦ୍ଧଗୟା ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ଏହି ନିୟମ ଅନୁସୃତ ହୋଇଅଛି । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳର ଉଲ୍ଲିଖିତ ମନୁଷ୍ୟ ହରିଣ ଦୃଶ୍ୟଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଘଟଣା ଉକ୍ତବିଧ ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁ, ଉପାଦାନର ଭଙ୍ଗୁରତା ହେତୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଶିଳ୍ପ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ପାରି ନ ଥିଲେ ହେଁ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ପ୍ରାଣୀଜଗତକୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ଅଙ୍କିତ କରିଥିଲେ । ମୂର୍ତ୍ତିକୃତ ନର-ନାରୀଙ୍କ ମୁଖଭଙ୍ଗୀ ଶୁକ୍ଳନାସୀ ଓ ବିଶାଳ ଚକ୍ଷୁ ଜୀବନ୍ତ ପରି ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ନର-ନାରୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ବେଳେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀ ଶାସ୍ତ୍ର ବିହିତ ନିୟମ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ନକରି କେବଳ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟକୁ ଆଦର୍ଶ ସ୍ୱରୂପ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ତାହାର ମୂର୍ତ୍ତିଗଠନ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରି ଶୈବ ଯୁଗରେ ପରାକାଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନାରୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ନଗ୍ନ । କେବଳ କଟୀଦେଶର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଖଣ୍ଡିଏ ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଦେଖି କେହି ମନେକରିବେ ନାହିଁ ଯେ, ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଏହି ରୀତିରେ ଲୁଗା ପିନ୍ଧୁଥିଲେ । ଶରୀର ପ୍ରାକୃତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତଥା ଶିଳ୍ପ କୌଶଳ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ଶିଳ୍ପୀ ଏହି ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । କେହି କେହି ମଧ୍ୟ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ, ପୂର୍ବେ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । କର୍ଣକ-ମାନଙ୍କୁ ଏହି ପ୍ରଥା ଜଣାଇବା ନିମନ୍ତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ରର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ନାରୀ ଶରୀରକୁ ଅନାବୃତ ରଖୁଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସାମ୍ୟବାଦ କୀର୍ତ୍ତନ କରୁଅଛି । ନିଖିଳ ବିଶ୍ୱରୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଲୋକସମାଜରେ କେହି କାହାଠାରୁ ବଡ଼ ବା ସାନ ନୁହେଁ । ସେଥିପାଇଁ ଶିଳ୍ପୀ କୌଣସି ଘଟଣାର ଚିତ୍ରଣରେ ନାୟକଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୃହତ୍ତ କରି ନାହାନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଗାନ୍ଧାର ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ନାୟକର ମୂର୍ତ୍ତି ଦୃଶ୍ୟସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କଠାରୁ ବଡ଼ ।

ପ୍ରକୃତିର ଅକ୍ଷତରାଜ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧି ଓ କୌଶଳ ବଳରେ ଭଙ୍ଗୁର ଉପାଦାନ ଦ୍ୱାରା ଚିରସ୍ଥାୟୀ କୀର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ତହିଁରେ ନାନା ପ୍ରକାର ପ୍ରାକୃତିକ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଦୃଶ୍ୟମାନ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ କରିବା ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପୀର ଏକମାତ୍ର

ଗୌରବ ନୁହେଁ । ସେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଓ ଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଗୁମ୍ଫାମଧ୍ୟରେ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପନ କରି ଅସୀମ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାଳା ଉଭୟ ପ୍ରାନ୍ତରେ ସିଂହ ବା ମକରର ମୁଖରୁ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛି । ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସ୍ଥାପନ କଲେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ହେବାର କଥା ସେହି ସ୍ଥାନରେ ସେହି ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରକୃତ ଦେଶୀଙ୍କର ଡଗନ୍ତ ବିସ୍ତାରିତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ କୌଣସି କୌଣସି ଗୁମ୍ଫାର ସମ୍ମୁଖରେ ପିଣ୍ଡା ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କେବଳ ଧର୍ମପୀଠର ଅବଲମ୍ବନରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଶିଳ୍ପବିଦ୍ୟା କେବଳ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା କି ? ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଦନ୍ତପୁର, ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡ ଓ ତୋଷଳି ନାମକ ତିନିଗୋଟି ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କର କୁମ୍ଭାବତୀ ନାମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ରାଜଧାନୀ ଥିବା କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରକାଶ । ଏହାଛଡ଼ା କଟକ (କଟକବର୍ଦ୍ଧମ) ବାଲେଶ୍ୱର (କୋଟମ୍ବ) ଓ ଅଜିତ ପ୍ରଭୃତି ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଏହି ସବୁ ନଗରମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ତତଃ ରାଜା ଓ ଧନୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ପ୍ରସ୍ତର ବା ଇଷ୍ଟକ ଦ୍ୱାରା ଏକତଳ ଦ୍ୱିତଳ ବା ଏକାଧିକ ତଳ ଗୃହମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ନିର୍ଜନ ଅରଣ୍ୟ ପର୍ବତରେ ପ୍ରସ୍ତର ଗୃହ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ନଗର ଓ ରାଜଧାନୀମାନଙ୍କରେ ଏହାର ବ୍ୟବହାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଭାବିକ ଅଟେ ।

ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କ୍ଷେମଙ୍କ ପ୍ରଦତ୍ତ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ଦନ୍ତପୁରର ଏକ ଏକାଧିକତଳ ବିଶିଷ୍ଟ ମନ୍ଦିରରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । କୁମ୍ଭବଟାରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରାଜଙ୍କର ଏକ ଦ୍ୱିତଳ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା । ରାଣୀଗୁମ୍ଫାର ପ୍ରାଚୀରରେ ଏକ ଦ୍ୱିତଳ ଗୃହର ଚିତ୍ର ଅଛି । ନିମ୍ନତଳରେ ତିନିଟି ଏବଂ ଉପତଳରେ ଗୋଟିଏ ଦ୍ୱାର ଅଛି । ଉପରତଳରେ ଦ୍ୱାରର ସମ୍ମୁଖରେ ବ୍ୟବହାରାର୍ଥ କିଛି ମୁକ୍ତ ସ୍ଥାନ ଅଛି । ଏହି ସ୍ଥାନର ଚାରିଧାରରେ ବେଷ୍ଟନୀ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଗୋଟିଏ ସ୍ତ୍ରୀ ଏହି ବେଷ୍ଟନୀକୁ ଧରି ଉପରୁ ତଳକୁ ନିମ୍ନଆଡ଼କୁ ଚାହିଁ ଅଛି । ଗୃହର ଦ୍ୱାର ସବୁ ତୋରଣାକୃତ ଅଟେ । ଏହା ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ କାଷ୍ଠ ଓ ଇଷ୍ଟକରେ ନିର୍ମିତ ଗୃହ ବା ପ୍ରାସାଦର ନିଦର୍ଶନ । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨ୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରାଚୀ ତଟରେ ଏତାଦୃଶ ଏକାଧିକ ତଳ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ବିଶେଷ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ବିଦ୍ୟା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପୂର୍ବରୁ ଅବାଦିତ ନଥିଲେ ହେଁ, ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ଉନ୍ନତ ଏବଂ ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଲୋଚିତ ଯୁଗର ଏହି ଧର୍ମରେ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କରିବୁ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ସହଗାମୀ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଆଲୋଚନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବ ।

(୩)

ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ :

ମାନବ ଜାତି ପୃଥିବୀରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱଚ୍ଛ କଳେବର ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି ପ୍ରଥମେ ଚମତ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେତେବେଳେ ତାହାର ହୃଦୟରେ ଭୟ, ଭକ୍ତି, ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇପାରି ନଥିଲା । କିଛିକାଳ ପରେ ଏହି ବିହ୍ୱଳତା ଦୂର ହୁଅନ୍ତେ ସେ ପ୍ରକୃତିର ବିଶାଳତା ମଧ୍ୟରେ ନିଜର କ୍ଷୁଦ୍ରତା ଅନୁଭବ କରି ଉଦ୍‌ଭ୍ରାନ୍ତ ହେଲା । ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟର ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ଆକୃତି ଏବଂ କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀ ଦେଖି ତାହାର ହୃଦୟରେ ଭୟର ସଞ୍ଚାର ହେଲା । ଏହି ଭୟର ଫଳରେ ସେ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟର ଉପରୋକ୍ତ ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦେବତା କଳ୍ପନା କରି ବଳି ଇତ୍ୟାଦି ଦ୍ୱାରା ପୂଜା କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଏହିରୂପେ ପୃଥିବୀରେ ବୃକ୍ଷ, ସର୍ପ, ଓ ପ୍ରସ୍ତରାଦିର ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଏବମ୍ବିଧ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଃ ପୂଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତରେ ଏହି ପୂଜା ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଏହି ପୂଜା ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତରେ ଅସଭ୍ୟ ବନ୍ୟ ଜାତିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଖ୍ରୀଃ ପୂଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳକୁ ଆସିଥିଲେ । ଭାରତରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ମାନବ ଜାତିର ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥା ଅତିକ୍ରମ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ବାସ କରୁଥିବାବେଳେ ସେମାନେ ପ୍ରକୃତି ରାଜ୍ୟର ବୃକ୍ଷ, ସର୍ପ ଓ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରଭୃତି ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ପୂଜା ନକରି ସୃଷ୍ଟିର ମହୋପକାରୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଓ ବାୟୁ ଆଦିର ଅର୍ଚ୍ଚନା କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ ଯେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଦୃଶ୍ୟମାନ ଚିହ୍ନ, ଏହା ସେମାନେ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର

ଆରାଧନାରେ ଈଶ୍ୱର ଆହ୍ୱାନ ମାତ୍ର ନଥିଲା । ଏହି ବିଶୁଦ୍ଧ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମ ନାନା ଜଟିଳ ପୁରୋହିତ ସଂସ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ନଥିଲା ।

କ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ବସତି ସୀମା ବିସ୍ତୃତି ଲାଭ କଲା । ସେଥି ସଙ୍ଗେ-ସଙ୍ଗେ ସମାଜରେ ଜାତି ବିଭାଗ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେଲା । ବୈଦିକ ଯୁଗର ସରଳ ଓ କୃତଜ୍ଞତା ସୂଚକ ସ୍ତୋତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତେ ଜଟିଳ ନିୟମବଦ୍ଧ ଯଜ୍ଞ କ୍ରିୟା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା । ଧର୍ମ ବ୍ୟବସାୟୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ନିୟମମାନଙ୍କରେ ପାରଦର୍ଶୀ ହେଲେ । ଫଳତଃ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ହେତୁରୁ ସେମାନେ ସମାଜରେ ଅସୀମ କ୍ଷମତାର ଅଧିକାରୀ ହେଲେ । କାଳକ୍ରମେ ସେମାନେ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ଏହି ଅସୀମ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଅପବ୍ୟୟ କଲେ । ସ୍ୱାର୍ଥସିଦ୍ଧି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେମାନେ ଯଜ୍ଞ ଦକ୍ଷିଣା ଆଦିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ । ପୁଣି ସ୍ୱାଧିକାର ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରଖିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ନାନା କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜାତିମାନଙ୍କୁ ଚିର ଅଜ୍ଞାନତାରେ ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ସପ୍ତମ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଲିଖନ ବିଦ୍ୟା ଭାରତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ହେଁ ଏହା ବହୁକାଳଯାଏ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ନଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସ୍ୱାଧିକାର ହରାଇବା ଆଶଙ୍କାରେ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରି ନଥିଲେ । ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଦକ୍ଷିଣାଦାୟକ ଯଜନ ଯାଜନ କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣର କଠୋର ଶାସନାଧୀନରେ ଆନ୍ତର୍ଜାତିକ ବ୍ୟବଧାନ ଦିନକୁଦିନ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣତର ହେଲା । ଏକାଧିକ ରାଜା ଓ ଶାସନତନ୍ତ୍ରମାନ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦରେ ମତ୍ତ ହୋଇ ଭାରତ ବର୍ଷ ପ୍ଲାବିତ କରୁଥିଲେ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉତ୍କଳ ଭୂମି ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତବିଧ ପୌରୋହିତ୍ୟ ଅତ୍ୟାଚାର ଦ୍ୱାରା ଜର୍ଜରିତ ହେଉଥିଲା । ଏହି ସମୟରେ ଦେଶ, ତଥା ସମାଜରୁ ଉପରୋକ୍ତ କଳୁଷ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ହେଲା ।

କ୍ଷତ୍ରିୟ ସନ୍ତାନ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ଯଜ୍ଞ ତପସ୍ୟା ଓ ଜାତିଭେଦ ଆଦିର ପକ୍ଷପାତୀ ନଥିଲା । ତାଙ୍କର ଧର୍ମ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନୈତିକ ନିୟମ ମାତ୍ର । ଦୟା, କ୍ଷମା, ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ, ଅହିଂସା, ଗୁରୁଭକ୍ତି, ପ୍ରଭୁଭକ୍ତି, ଆତ୍ମସଂଯମ ଓ ସତ୍ୟପରାୟଣତା ପ୍ରଭୃତି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନିତ୍ୟକଥିତ ନିୟମ ହିଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ଥିଲା । ଏହି ନିୟମମାନ ପାଳନ କଲେ ମାନବ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମ ଲାଭ

ନକରି ସଂସାରର ରୋଗ, ଶୋକମାନଙ୍କରୁ ଏକାବେଳେକେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ । କି ବ୍ରାହ୍ମଣ, କି ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ସମସ୍ତେ ନିଜେ ନିଜେ ଏହି ନିୟମ ଆଚରଣ କରି-ପାରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ତାଙ୍କ ମତରେ ଯଜ୍ଞ ଓ ତପସ୍ୟା ଆଦି ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏହି ନିୟମ ଯଦି ମୁକ୍ତିର ଉପାୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବା ନାସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କଳ୍ପନା କରି ପ୍ରସ୍ତୋଗ କରି କାଳକ୍ଷେପଣ କରିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ସେଥିପାଇଁ କୌଣସି ଶିଷ୍ୟ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିବାରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉତ୍ତର କରିଥିଲେ; "ମୁଁ ବିଷୟ ଚିନ୍ତା କରିନାହିଁ ।"

ବ୍ରାହ୍ମଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧିକାର ବିରୁଦ୍ଧରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଜାତିର ପ୍ରତିବାଦ ସ୍ୱରୂପ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଉପରୋକ୍ତ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଭାରତର ଅତ୍ୟାଚରିତ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜାତିମାନେ ମହୋଲ୍ଲାସରେ ଏହି ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ-ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ମୂଳୀଭୂତ ଯଜ୍ଞ ଓ ତଦାନୁଷଙ୍ଗିକ ବିଧାନମାନଙ୍କୁ ଲଙ୍ଘନ କରିବା ପାଇଁ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ ମନେକଲେ । ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଏକତ୍ର ବାସ କରି ଅନ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିରେ ନୀଚ ଜାତି ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେବା ପାଇଁ କେହି ଇଚ୍ଛା କରେ ନାହିଁ । ଏହି ହେତୁରୁ ଶତଶତ ନରନାରୀ ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ଥିଲା । ଏକ ବିଭାଗର ଲୋକେ ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ କ୍ଷପଣକ ବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ବିଭାଗର ଲୋକେ ସଂସାରରେ ରହି ଧର୍ମାଚରଣ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ କି ସଂସାରାସକ୍ତ, ସଂସାରମୁକ୍ତ ବିହୀନ ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ଏହି ଧର୍ମ ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା ।

ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬ଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଏହା ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଖ୍ରୀ:ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କ୍ଷେମ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପବିତ୍ର ଦନ୍ତ ଆଣି ଉତ୍କଳରାଜ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ମହୋଲ୍ଲାସରେ ଏହି ଦନ୍ତକୁ ଶୈକାଧିକତଳବିଶିଷ୍ଟ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ବୋଧହୁଏ ଏତତ୍ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣି ନାହୁଁ ।

ଦୟା, କ୍ଷମା, ସ୍ନେହ, ଭକ୍ତି ଓ ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମୂଳମନ୍ତ୍ର । ସୁତରାଂ ବ୍ରହ୍ମା, କୁବେର, ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତାମାନେ ଘୃଣିତ ନହୋଇ ଏହି ଧର୍ମରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ

ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଧ୍ୱଂ ବୁଦ୍ଧଦେବ କୌଣସିଠାରେ ଦେବତାସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହୋଇ ନଥିଲେ । ତତ୍ପୂର୍ବେ କେବଳ ଚକ୍ର, ସ୍ୱସ୍ତିକ ଓ ବୋଧିବୃକ୍ଷ ଆଦି ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହିସବୁ ଦ୍ରବ୍ୟର ପୂଜା କରୁଥିବା ବିଷୟ ସମସାମୟିକ ଶିଳ୍ପ ଓ ସାହିତ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପକ୍ଷପାତ ଶିଳ୍ପୀ ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥକାରମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ପୂଜା କରି ସ୍ଥାନଦେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେଥିପାଇଁ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବୁଦ୍ଧଚକ୍ର ବା ବୋଧିବୃକ୍ଷର ନିମ୍ନରେ ଯୋଡ଼ହସ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତାମାନଙ୍କର ନେଦେଖୁଁ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ସମୟରେ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଅସଭ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷ, ସର୍ପ ଓ କାଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ଜଡ଼ ପଦାର୍ଥର ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ଭୂତ-ପ୍ରେତାଦିର ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏହି ଅନାର୍ଯ୍ୟପୂଜାର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିବା ହେତୁରୁ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ କେତେକ ପରିମାଣରେ ଏତଦ୍ୱାରା ରଞ୍ଜିତ ହୋଇଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟପ୍ରଣୀତ ଅଥର୍ବବେଦ ଏବଂ ଶାସ୍ତ୍ରବିହିତ ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ ଆଦି ଏହି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସର୍ଗର ଫଳ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିଥିବା ହେତୁରୁ ତଦନୁରୂପେ କଳୁଷିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଭାରତୀୟ ତଥା ଉତ୍କଳୀୟ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନାଗ ଓ ପିଶାଚର ଚିହ୍ନମାନ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ସଂଗମର ଫଳ । ନାଗ ଓ ନାଗକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ମାନବଶରୀର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫଣା ସଂଯୁକ୍ତ ଥିଲା । ପରେ କଟୀଠାରୁ ମସ୍ତକଯାଏ କେବଳ ସର୍ପାକୃତି ହୋଇ କଳ୍ପିତ ହେଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସମୀପସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିରେ ବହୁ ବୁଦ୍ଧ ଉପାସକ ପିଶାଚ ଓ ନାଗକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଜୀବନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତକରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଏହାକୁ ଭାରତର ରାଜଧର୍ମରେ ପରିଣତ କଲେ । ତଦବଧି ଏହା କେବଳ କେତେକ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନୀତ ହୋଇଥିଲା । କୌଣସି କୌଣସି ରାଜା ଏହାର ପକ୍ଷପାତୀ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା ପରିବ୍ରାଜକମାନେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ ବକ୍ତୃତା ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଯଥେଷ୍ଟ ନଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଅଶୋକଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମୂଳରେ କୁଠାରାଘାତ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଅଳ୍ପ ଥିଲେହେଁ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅଗ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ବିପ୍ଳବ ଦୃଷ୍ଟିରେ ସଶଙ୍କ ହୋଇଥିଲେ । ସମଦର୍ଶୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଆଚଣ୍ଡାଳ ସମସ୍ତଙ୍କ ଉପକାର ପାଇଁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲା । ଏହି ସମୟରୁ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଲିଖନ ବିଦ୍ୟା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଅନୁଶାସନ-ଲିପି ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଶିଳ୍ପୀଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ରୋତ ପ୍ରବଳ ହୋଇଥିଲା । ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳ ଜୟ କଲେ । ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନେ ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ବିଚରଣ କଲେ । ଧର୍ମପ୍ରଚାର ରାଜକର୍ମଚାରୀମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ଅଙ୍ଗ ହେଲା । ବନ ପର୍ବତମାନଙ୍କରେ ଧର୍ମପୀଠ ସଂସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଲୋକସମାଗମ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ହେଲା । ରୋଗୀପାଇଁ ଔଷଧାଳୟ, ଆତୁର ପାଇଁ ଆଶ୍ରୟ-ଭବନ ଓ ପାନ୍ଥ ପାଇଁ ଜଳାଶୟ ଓ ଛାୟା । ବୃକ୍ଷମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଧଉଳିଗିରିର ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ସ୍ଥାନେସ୍ଥାନେ ଯେଉଁ ଖୋଲ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ବୋଧହୁଏ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତଙ୍କୁ ଅନ୍ନଦାନ ବା ରୋଗୀପାଇଁ ଔଷଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ସକାଶେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ତୂପ, ଚୈତ୍ୟ ଓ ବିହାରମାନ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଚୈତ୍ୟ ବା ବିହାରମାନଙ୍କର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା କ୍ଷପଣକମାନେ ଏକତ୍ରିତ ହୋଇ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ । ତୋଷଳୀଠାରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଏହିପରି ଏକ ଚୈତ୍ୟ ବା ବିହାର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏଠାକୁ ଆସି ଧର୍ମାଲୋଚନା ଶ୍ରବଣ କରିବା ପାଇଁ ସେ ସମସ୍ତ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କୁ ଆଦେଶ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ହୁଏନସାଂ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିର ସୀମା ଓ ଋଷିକୁଲ୍ୟା ନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅଶୋକ ନିର୍ମିତ ଦଶଟି ସ୍ତୂପ ଦେଖିଥିଲେ । ଦୁଃଖର କଥା, ଏହି ସ୍ତୂପ ମଧ୍ୟରୁ ଅଦ୍ୟାବଧି ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟମାନ ନାହିଁ । ଉଦୟଗିରିର ସ୍ୱର୍ଗପୁରୀ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯେଉଁ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ ଗୃହ ଅଛି, ତାହା ବୋଧହୁଏ ଏକ ବିହାର ଥିଲା । ପୁରୀ ନଗରୀଠାରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଏକ ବିହାର ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବାର କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।

ଅଶୋକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଯେଉଁ ସ୍ରୋତ ଉତ୍କଳ, ତଥା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବାହିତ କରିଥିଲେ, ତାହା ତାହାଙ୍କର ତିରୋଧାନପରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଧାବମାନ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ବହୁ ଚୈତ୍ୟ ଓ ବିହାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ। କୌଣସି କୌଣସି-ଠାରେ ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରାଇଥିଲେ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧ ଭାଷା ପାଲି ଉନ୍ନତି ଲାଭକଲା । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଅନୁଶାସନମାନ ଏହିଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନର କକାୟ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଦେଶର ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସୁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସଂସ୍କୃତ ପରିବର୍ତ୍ତେ ପାଲିଭାଷାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା କେବଳ କେତେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ଏହି ପନ୍ଥାର ଅବଲମ୍ବୀମାନେ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ଦେବତା ସ୍ୱରୂପ ପୂଜା କଲେ । ଏହି ସମୟଠାରୁ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବୌଦ୍ଧ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ବୈଦିକ ଦେବତାମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ । ଏହି ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ନୂତନ ଦେବଦେବୀ କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବିମାନାକୃତି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ତଥା ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିର ଓ ଦେବଦେବୀ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବତ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ । ଏହି ପୁରାଣ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଶୈବ, ସୌର ଓ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବାସକରୁଥିଲେ । କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ସ୍ତୂପାକୃତି ଶିବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ବୌଦ୍ଧସ୍ତୂପର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଶିବଲିଙ୍ଗ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିର ଆଦର୍ଶରେ ବିମାନାକୃତି ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ମହାଯାନ ପନ୍ଥିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ସୂତ୍ରପାତ ହେଲାଦିନୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ କ୍ରମଶଃ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତର ହୋଇ ଆସିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହି ସୁଯୋଗ ଦେଖି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ମ୍ଳାନ କରାଇ ତାହାକୁ ସ୍ୱଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାସ କରାଇବାର ଉଦ୍ୟମ କଲେ ।

ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନପନ୍ଥା ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଭିନ୍ନ ପନ୍ଥାବଲମ୍ବୀମାନେ କୌଣସି ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବୌଦ୍ଧସମ୍ରାଟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ ନହେବାରୁ ପରସ୍ପର ସହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱମଗ୍ନ ହେଉଥିଲେ । ଫଳତଃ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବିମାନଙ୍କ କୌଶଳ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତରେ କ୍ରମଶଃ ହୀନବଳ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପାଣିନି ବ୍ରାହ୍ମଣଭାଷା ସଂସ୍କୃତକୁ ନବଜୀବନ ଦାନ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧର ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣର କ୍ରମୋତ୍ଥାନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଗତିରୋଧ ଅସମ୍ଭବ ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରୁଦ୍ରଦମନଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ଏହି ଭାଷାରେ

ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କନିଷ୍କଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଏ ଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିରୋଧୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ-କୌଶଳ ରାଜଶକ୍ତିର ସାହାଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଗୁପ୍ତ ରାଜାମାନେ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ତଥା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ କଲେ ନାନା ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କ୍ରମଶଃ ମ୍ଳାନପ୍ରଭ ହୋଇ ପରିଶେଷରେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଟିକିଏ ମାତ୍ର ଜଳି ଉଠି ଭାରତରୁ ଏକାବେଳକେ ନିଭିଗଲା ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ବ୍ରାହ୍ମଣ-କୌଶଳ ରାଜଶକ୍ତିର ବିନା ସାହାଯ୍ୟରେ ଆଉ କିଛି କାଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲା; ବରଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏକାଧିକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜନ୍ମେଜୟ ଓ ଯଯାତି ଉତ୍କଳ ଜୟ କଲେ । ଜନ୍ମେଜୟ ଓ ତାଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶୈବ ଥିଲେ । ଏମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିପକ୍ଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ମହାକୌଶଳ ପୂର୍ବକ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ କରାଇଦେଲେ । ରଥଯାତ୍ରା ଆଦି ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିରର ମହୋତ୍ସବ ମଧ୍ୟରେ ଲୋକେ ଆଡ଼ମ୍ବର ଶୂନ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ମଠକୁ ଭୁଲିଗଲେ । ପାର୍ଶ୍ୱଦେଶରେ ଆଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୀଠମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୁଅନ୍ତେ ଜନସମାଜରେ ତାହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିସ୍ତୃତ ହେଲା । କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ବା ସ୍ତୁପ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତା ବା ଶିବଲିଙ୍ଗରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଯେ ଯାହା ହେଉ, ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମୋତ୍ପାଟନର ଉପାୟମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚ୍ୟ ନୁହେଁ । ସେସବୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଯୁଗରେ କେଶରୀ ଓ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ବୌଦ୍ଧଯୁଗରେ ଜୈନଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରିଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସମସାମୟିକ । କିନ୍ତୁ ଏହା କେବେ କାହା ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା, ଜଣା ନାହିଁ । ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁଁ, ଉତ୍କଳର ଦ୍ୱିତୀୟ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ଖଣ୍ଡଗିରି ଜୈନମାନଙ୍କର ପୀଠ ଥିଲା । ଏହି ପାହାଡ଼ସ୍ଥ ସାତଘରା ନାମକ ଗୁମ୍ଫାରେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର-ମାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି

ଅଛୁ । ମୂର୍ତ୍ତି-ପ୍ରଦର୍ଶିତ ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣମାନ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଂକ୍ତି ସଙ୍ଗେ ମିଳି ଯାଉଛି—

"ବୃଷୋ ଗଜୋଽଶ୍ୱଚ ପ୍ଲବଗଃ
କ୍ରୋଞ୍ଚୋବ୍ଜଂ ସ୍ୱସ୍ତିକଃ ଶଶୀ ।
ମକରଃ ଶ୍ରୀବତ୍ସଃ ଖଡ୍‌ଗୀ
ମହିଷ ଶୂକର ସ୍ତଥା ।
ଶ୍ୟେନୋ ବଜ୍ରଂ ମୃଗଚ୍ଛାଗୌ
ନନ୍ଦ୍ୟାବର୍ତ୍ତୋ ଘଟୋଽପି ଚ ।
କୂର୍ମୋ ନୀଳୋତ୍ପଲଂ ଶଙ୍ଖଃ
ଫଣୀ ସିଂହୋଽର୍ହତାଂ ଧ୍ୱଜାଃ ।"

ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାତାମାନେ ଜୈନ ଥିଲେ । ଏହି ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଭାରତରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା ପରେ ଲିଖନ ବିଦ୍ୟା ମୁକ୍ତ ଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ପରେ ଏହି ବିଦ୍ୟାର ଆଦର ହେଲା । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏହି ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତିରେ ପାଲି ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷା ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷାର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାଷାର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଯେହେତୁ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଜନମେଜୟ ଯେଉଁ ତାମ୍ର ଶାସନ ଦାନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଜଣେ ଉତ୍କଳୀୟ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଲୌକିକ ଭାଷା ଓ ଲିପିର ଚିହ୍ନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଅଶୋକଙ୍କ ଅନୁଶାସନ ସବୁ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ହେଉ କିମ୍ବା ଉତ୍କଳୀୟ ଶିଳ୍ପି ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ହେତୁରୁ ହେଉ ଧଉଳି ଅନୁଶାସନର ଭାଷା ଓ ଲିପିରେ ସାମାନ୍ୟ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହିଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଲୌକିକ ଭାଷା ଓ ଲିପିର ଚିହ୍ନ ।

ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସମାଜର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଷା ଓ ଲିପି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ କ୍ରମଶଃ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ହୁଏନ୍ ସାଂ ଏହି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

କେହି ମନେକରିବେ ନାହିଁ ଯେ, ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଲୌକିକ ଭାଷା ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳଠାରୁ ଏକାବେଳକେ ପୃଥକ୍ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଏହା କେବଳ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ମାର୍ଗରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥିଲା ମାତ୍ର । ମଗଧ, ବଙ୍ଗ ଓ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ ପରସ୍ପରର ଭାଷା ବୁଝି-ପାରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଏକ ପ୍ରଦେଶର ବୌଦ୍ଧ ବା ଜୈନ ପରିବ୍ରାଜକମାନେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶକୁ ଯାଇ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବକ୍ତୃତା ଦେଇପାରୁଥିଲେ ।

ଆଲୋଚିତ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳରେ ଅନେକ ଜ୍ଞାନୀ, ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞ, ଓ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳ ଏହି ଯୁଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନାର ଅନ୍ୟ ଏକ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲେ । କନିଷ୍କଙ୍କ ସମସାମୟିକ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ନାମକ ଜଣେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଥିଲେ । ଏହି ମହାତ୍ମା ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପନ୍ଥା ପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ପନ୍ଥା ସମ୍ପର୍କରେ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ମଞ୍ଜୁଶ୍ରୀ ଉତ୍କଳରେ ମହାଯାନ ପନ୍ଥାର ସର୍ବପ୍ରଥମ ପ୍ରଚାରକ ଥିଲେ । ଚନ୍ଦ୍ର ବ୍ୟାକରଣର ରଚୟିତା ଚନ୍ଦ୍ରଗୋମି ଉତ୍କଳକୁ ଆସିଥିଲେ । ଋଷି ବାସୁମିତ୍ର କିଛିକାଳ ପାଇଁ ଉତ୍କଳରେ ବାସ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ମର୍ଷିକ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାଙ୍କଠାରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ବାସୁମିତ୍ର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କଲାବେଳେ ଉତ୍କଳରେ ଏକ ବହୁମୂଲ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତରର ଖଣି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଅର୍ଥ, ବୋଧହୁଏ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରଚାର ଫଳରେ ଉତ୍କଳରେ ଶତ ଶତ ଜ୍ଞାନୀ ବୌଦ୍ଧ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ । ଦିଙ୍ନାଗ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କ ଅଧୀନରେ ନ୍ୟାୟ ଏବଂ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ସେ ବହୁକାଳ ଉତ୍କଳର ଭୋରଶୈଳ ନାମକ ପର୍ବତରେ ସମାଧି କରିଥିଲେ । ସେ ଉତ୍କଳରୁ ନାଳନ୍ଦାକୁ ଯାଇ ନୈୟାୟିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସୁଦୁର୍ଜୟଙ୍କୁ ତର୍କ ବଳରେ ପରାସ୍ତ କରି ତର୍କ ପୁଙ୍ଗବ ଉପାଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାୟ ଏକଶହ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ନାଳନ୍ଦାରୁ ଉତ୍କଳକୁ ଫେରିଆସି ସେ 'ପ୍ରମାଣ ସମୁଚ୍ଚୟ' ନାମକ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତିବ୍ବତ ଦେଶରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଅନୁବାଦ ଅଛି ।

କଷ୍ଟଦନ ପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟକୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ଏହିଥର ଫେରିଆସି ସେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ଭଦ୍ରପାଳିତଙ୍କ ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଉଦ୍ୟାନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳ ସଙ୍ଗେ ଉକ୍ତବିଧ ଜୀବନ ବ୍ୟାପୀ ସମ୍ପର୍କ ଥିବାସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଦିଙ୍ ନାଗଙ୍କୁ ଉତ୍କଳୀୟ ବୋଲି ମନେକରିପାରୁଁ । ବୋଧହୁଏ, ଏହି ମହାତ୍ମା ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କ ପ୍ରଚାର ଫଳରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଖଣିର ଖଣ୍ଡିଏ ବହୁମୂଲ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ବା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କାଳିଦାସ ଦିଙ୍ ନାଗଙ୍କୁ ବିଦ୍ରୂପ କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଜୀବନକାଳ-ଭୁକ୍ତ ସମସ୍ତ ସୀମା ଅତିକ୍ରମ କରିନପାରେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଦିଙ୍ ନାଗ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଯେହେତୁ ତାହାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ରାଜମନ୍ତ୍ରୀ ଭଦ୍ରପାଳିତ କନିଷ୍କଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଅଟନ୍ତି । ଚିରନ୍ତି ଦାସ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କର ପ୍ରଚାର ଫଳ ଅନ୍ୟ ଏକ ମୂଲ୍ୟବାନ ମଣି । ଏ ମହାତ୍ମା ଉତ୍କଳରେ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପଚିଶଟି ଧର୍ମପୀଠ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା । ଦିଙ୍ ନାଗ ଏହାଙ୍କର ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ । ଏହି ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅନନ୍ତଗୁଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ସ୍ତୋତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାଙ୍କର ଅଲୌକିକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ 'ବାଗ୍‌ମୀ' ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ପୁରସ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା ।

ଉପରୋକ୍ତ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ଚିରସ୍ଥାୟୀ କରିପାରିଲା ନାହିଁ । ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ରାଜଶକ୍ତି ଦୁର୍ନିବାର ଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଏହି ରାଜଶକ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳରେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ହୁଏନ୍ ସାଂ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଉତ୍କଳରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହୀନବଳ ଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖିଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଇତିହାସ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟିକ ଅବସ୍ଥା ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳ ଉପରେ ଏହି ଯୁଗର ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କର ଧର୍ମୋତ୍ସାହନର ଉପାୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉପ-ସଂହାର କରିବୁ ।

ଉପସଂହାର :

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ଅର୍ଥାତ୍—କେଶରୀ ବଂଶର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଶେଷ ସୀମା

ଅଟେ । ଏହି ସମୟଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧରାଜା ରାଜତ୍ୱ କରି ନାହାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ତାହାବୋଲି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଏକାବେଳକେ ଉତ୍କଳରେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା । ବରଂ ଏହା ଏକାଧିକ ଶତବର୍ଷଯାଏ ଉତ୍କଳରେ ଜାଗ୍ରତ ରହି ପରେ ଶେଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବିଲୀନ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ **ସ୍ପଷ୍ଟ** ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ପୁରୀଠାରେ ଏକ ବୌଦ୍ଧ ଚୈତ୍ୟ ବା ବିହାର ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହିଠାରେ ତ୍ରିରତ୍ନ ଅର୍ଥାତ୍ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଂଘ ଏବଂ ଧର୍ମଚକ୍ରର ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ସାଞ୍ଚି ତୋରଣର ଦେହରେ ତ୍ରିରତ୍ନର ଏକ ଏକାକ୍ଷର ଚିହ୍ନ ଅଛି । ପୁରୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଉକ୍ତ ଏକାକ୍ଷର ଚିହ୍ନର ବହୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି । ଯଯାତିକେଶରୀ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବୋଲି ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, ଯଯାତି ବୌଦ୍ଧପୀଠକୁ ବ୍ରାହ୍ମପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଯାଇ ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଂଘ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଉକ୍ତ ଏକାକ୍ଷର ଚିହ୍ନର ଆଦର୍ଶରେ ତିନିଗୋଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କଲେ ଏବଂ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତାର ନାମ ଦେଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଧର୍ମଚକ୍ର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲା । କଥିତ ଅଛି, କ୍ଷେମଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆନୀତ ବୁଦ୍ଧ ଦନ୍ତର ଅଲୌକିକ ପ୍ରଭାବ ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ-ମାନଙ୍କର ଏହି ଅବତାରବାଦ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ, ପୁରୀର ବୌଦ୍ଧପୀଠକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବା ଯଯାତିଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସହଜସାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହି ହେତୁରୁ ବୋଧହୁଏ ଯଯାତି ଶୈବ ଥିଲେ ହେଁ ପୁରୀରେ ନବପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ଦେବତାଙ୍କର ନାମ ଦେଇଥିଲେ ।

ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବଫଳ ଏଥିରେ କାହାରି ସନ୍ଦେହ ହୋଇ ନ ପାରେ । ପୁରାଣରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକ ଅବତାର ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ପୁରୀ ମନ୍ଦିରସ୍ଥ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି—

"ମୁହିଁ ବଉଧ ରୂପ ହୋଇ,
କଳି ଯୁଗରେ ଥିବି ରହି ।
ସୁବର୍ଣ୍ଣ ହାତ ଗୋଡ଼ କରି,
ଗଢ଼ାଇ ଦେହ ଦାରୁମୟୀ ।
× × ×

ଦେଖିଲେ ସିଂହାସନୋପରେ,
ବିଜୟେ ବଉଦ୍ଧ ରୂପରେ ।
ପଦ ଅଙ୍ଗୁଳି ନାହିଁ ହାତ ।
ଶ୍ରୀ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ଜଗନ୍ନାଥ ।''

ପୁଣି, ପୁରୀ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତିର ନିର୍ମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ, ଜଣେ କାରିଗର ଏକବିଂଶ ଦିବସ ମଧ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରିଦେବା ପାଇଁ ଚୁକ୍ତି କରି ରାଜାଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ମନ୍ଦିର ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦକରି ଭିତରେ ରହିଥିଲେ । ଏକବିଂଶ ଦିବସ ଅତିବାହିତ ନହେଉଣୁ ରାଜା ମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରାନ୍ତେ କାରିଗର ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ ଏବଂ ଫଳତଃ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡିକ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧଗୟାସ୍ଥ ଅପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ବୁଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ହୁଏନସାଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ପୁରୀ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଉକ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ହୁଏନ୍‌ସାଂଙ୍କ କଥିତ ଗଳ୍ପର ଅନୁସରଣ ଏବଂ ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ବୌଦ୍ଧତ୍ୱ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ନୈଷ୍ଠିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ନୀଚତମ ଚଣ୍ଡାଳ ପୁରୀର ମହାପ୍ରସାଦକୁ ଏକ ପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ କରିପାରନ୍ତି । ବୈଦିକ ଯୁଗ ପରେ ଜାତିଭେଦ ଭାରତ ତଥା ଉତ୍କଳରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ପୁରୀନଗରୀର ଉପରୋକ୍ତ ବିଧାନ ସାମ୍ୟବାଦୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଫଳ ନୁହେଁ କି ? ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ ଦେଶରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏବଂ ପାହିୟାନ୍‌ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ମନୋଜ୍ଞ ଅନୁକରଣ ନୁହେଁ କି ?

ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ଯେଉଁ ରଥଯାତ୍ରା ହୁଏ, ତାହା ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଅନୁକରଣ ଏବଂ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ଏହି ଧର୍ମପ୍ରତି ବିଦ୍ୱେଷ ଘୋଷଣା କରୁଅଛି । ରଥର ଉତ୍ତର ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ଚକ୍ରରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । ପୁଣି ସାରଥି ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଚାରି ଅଶ୍ୱ ଚାରି ବେଦ ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦେବତା ଏବଂବିଧ ରଥ ଆରୋହଣ କରି ଗମନ କରିବାର ଅର୍ଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପରାଜୟ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ କହୁଅଛୁ ଯଯାତି ବ୍ରାହ୍ମଣ ପୀଠ ସ୍ଥାପନ କରିବା ପାଇଁ ଭୁବନେଶ୍ୱରକୁ ମନୋନୀତ କରିବାର କାରଣ, ଏ ସ୍ଥାନ ଖଣ୍ଡଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଧଉଳିଗିରିର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଟେ । ଶିବଲିଙ୍ଗର ଆକୃତି ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ପୂର୍ବରୁ

ଅପ୍ରଚଳିତ ନଥିଲେ ହେଁ ଏହା ଉତ୍କଳରେ ଶୈବଯୁଗରେ ବହୁଳଭାବରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୂପ ସଙ୍ଗେ ଏହାର ସୌସାଦୃଶ୍ୟ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ସ୍ତୂପ ଦେହରେ ଶିଖର ଦେଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ନିର୍ମାଣ କରନ୍ତି । କୌଣସି କୌଣସି ଶିବଲିଙ୍ଗର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଏତାଦୃଶ ଚନ୍ଦ୍ରାତପ ଦେଖାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧ ସ୍ତୂପର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାନରେ ଛୋଟିଏ ଗାତଥାଏ । ଏହି ଗାତକୁ ଗର୍ଭ କୁହାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହି ଗର୍ଭ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ରତ୍ନ ସ୍ଥାପନ କରି ମୁଖବନ୍ଦ କରନ୍ତି । ଶିବଲିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେଲାବେଳେ ଏହାର ନିମ୍ନରେ ନାନା ମୂଲ୍ୟବାନ୍ ବସ୍ତୁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଆଜିକାଲି ଉତ୍କଳରେ 'ନାଥ' ନାମରେ ଏକ ପନ୍ଥୀ ଅଛନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ସେମାନଙ୍କୁ ଯୋଗୀ କୁହାଯାଏ । ଗୋରକ୍ଷନାଥ ସେମାନଙ୍କର ଆଦି ଗୁରୁ । ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ଗୋରକ୍ଷନାଥ ନାମକ ଜଣେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ନାଥମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କର ପନ୍ଥାବଲମ୍ବୀ ଜୈନ ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏମାନେ କାଳକ୍ରମେ ସ୍ୱ-ଧର୍ମର ନାମ ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଭୁଲିଯାଇ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କୁ ମହାଦେବ ବୋଲି ଅର୍ଥ କରନ୍ତି । ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ଉଲଗ୍ନ ଏବଂ ଜୈନମାନେ ତପସ୍ୟାଦରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଶିବଙ୍କର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବେଶଭୂଷା ଓ ବ୍ୟବହାର ଅନେକାଂଶରେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର-ମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିଯାଏ । ସୁତରାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଜୈନମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କୁ ଶିବ ବା ମହାଦେବ ନାମରେ ପୂଜା କରି ରାଜତନ୍ତ୍ରର ସନ୍ତୋଷବିଧାନ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ସେମାନେ ଗୋରକ୍ଷନାଥଙ୍କର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଭୁଲିଯାଇ ତାହାଙ୍କୁ ମହାଦେବ ବୋଲି ବୁଝୁ ଅଛନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତ, ତଥା ଉତ୍କଳରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ଏକାବେଳକେ ଅପରିଜ୍ଞାତ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗରେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମରେ ପୁନରାୟ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇବା ସକାଶେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ଧର୍ମକୁ ସରଳ ସହଜ ସାଧ୍ୟ ଉପାୟରେ ପ୍ରଚାର କରାଇବା ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ହେଲା । ଏହା ହିଁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ପରେ ନାନା ପୁରାଣମାନ ରଚିତ ହେବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଏହି ହେତୁରୁ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କ ମନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା ଜନ୍ମାଇବା କାରଣ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ପୌରାଣିକ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳରେ ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବଯୁଗର ସମୁନ୍ନତ ମନ୍ଦିରମାନ ବୌଦ୍ଧ

ସ୍ଥାପତ୍ୟର ଉନ୍ନତ ମାନ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ଆଜିକାଲି ଉତ୍କଳର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ବୌଦ୍ଧ ମୂର୍ତ୍ତି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କର ନାମ ଦ୍ୱାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଆଧୁନିକ ଉତ୍କଳ ବିଶେଷତଃ ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନକୁ ସମ୍ୟକ୍ ବୁଝିବା ପାଇଁ ବୌଦ୍ଧ ଉତ୍କଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଆବଶ୍ୟକ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନା ଦ୍ୱାରା କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରାମାଣିତ ହୋଇଅଛି । ଜାତି ତଥା ଦେଶର ଇତିହାସରେ କୌଣସି ଯୁଗ ନିରର୍ଥକ ନୁହେଁ । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଭିତ୍ତି । ଉତ୍କଳର ଇତିହାସରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ଏହି ନିୟମର ବହିର୍ଭୂତ ନୁହେଁ । ପ୍ରବନ୍ଧର କଳେବରରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ଇତିହାସ ଯଥାଶକ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁଁ । ଏହି ଯୁଗର ଉତ୍କଳରେ ଶାସନକ୍ରମ, ଶାସନନୀତି ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ବିଷୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧଯୁଗର-ସରଳ ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନ ଆଜିକାଲି ଅବିଶ୍ୱାସ ହୋଇଅଛି । ଆଶା ହୁଏ, ତାହୁକ୍ ଶାନ୍ତି ଅଚିରେ ଭାରତ, ତଥା ଉତ୍କଳରେ ପୁନରାୟ ବିରାଜମାନ କରି ଶତ ଶତ ବୁଦ୍ଧ ଦିଙ୍ନାଗ ଓ ବାସୁମିତ୍ରଙ୍କ ପାଇଁ କ୍ଷେତ୍ର ନିର୍ମାଣ କରିବ ।

ଆମ ସଂସ୍କୃତି

"ସଂସ୍କୃତି"—ଏହାର ଅର୍ଥ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ ବୁଦ୍ଧି ଓ ବିଚାର ଦ୍ୱାରା ଯୁଗ ନିର୍ବିଶେଷରେ ପରିମାର୍ଜିତ ଓ କାଳଗତିରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଦେଶ ଓ ସମାଜରେ ଚଳିଆସୁଥିବା ରୀତି, ନୀତି, ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାର ଆଦି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶ ଓ ଜାତିର ସଂସ୍କୃତି ଅଛି; କିନ୍ତୁ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ସେ ସବୁ କେତେକାଂଶରେ ପୃଥକ୍ । ଦେଶ ବା ଜାତିର ଜଳବାୟୁ, ହାବଭାବ, ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନୀତି ଓ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସ ଆଦି ଏଭଳି ପାର୍ଥକ୍ୟର କାରଣ ।

ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ଓ ସମାଜର ପ୍ରଧାନ ଆଧାର ଓ ଗୋଷ୍ଠୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ ବନ୍ଧନୀ । ଏହାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଶ ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ଓ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟସମ୍ପନ୍ନ କରିଥାଏ । ଏହାରି ପ୍ରଭାବରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦେଶର ଲୋକମାନେ ଯେପରି ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସହାନୁଭୂତିଶୀଳ, ପ୍ରାଚ୍ୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନ୍ୟୋନ୍ୟମମତାବଦ୍ଧ । ହିମାଳୟବାସୀ ହିନ୍ଦୁ; କୁମାରିକା ତୀରସ୍ଥ ହିନ୍ଦୁର ଭାଇ, ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗାଳୀ, ବା ହିନ୍ଦୁସ୍ଥାନୀ ବା ତେଲୁଗୁ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ମମତା ପରାୟଣ ।

ଏହି ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ ଜାତିର ବୟସ ଓ ଗୌରବର ପରିମାପକ ଯନ୍ତ୍ର । ଜାତିର ସଂସ୍କୃତିଗତ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆଚାର ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା କେଉଁ କାଳରେ କେତେବର୍ଷରେ କି କି ଆକାରରେ ଗତି କରି ଆସିଛି ତାହା ଜଣାପଡ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜାତିର ବୟସ ନିରୂପିତ ହୋଇଯାଏ । ସମ୍ପୃକ୍ତ ଆଚାର ଯଦି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ହୋଇଥାଏ ତା ହେଲେ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଜାତିର ପ୍ରାଚୀନ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତି ଦେଶ ବା ଜାତିର ସର୍ବାଙ୍ଗୀନ ବିକାଶର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଇତିହାସ । ସମାଜର ଗଠନ ଓ ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ ନିୟମ, ଅର୍ଥନୀତି ଓ ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାନମାନ ଉଦ୍ଭାବିତ ଓ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥାଏ, ଏହା ତାହାର

ପ୍ରତୀକ । ଯେଉଁ ଦେଶ ବା ଜାତି ବା ସମାଜର ସଂସ୍କୃତି ନାହିଁ, ତାହାର ଇତିହାସ ନାହିଁ । ମନେହୁଏ ପୃଥିବୀ ବକ୍ଷରେ ଏପରି କୌଣସି ଜାତି ବା ସମାଜ ନାହିଁ ଯାହାର ସଂସ୍କୃତି ନାହିଁ । ଅଦ୍ୟାବଧି ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସି ନଥିବା ବନ୍ୟ ଅଧିବାସୀର ମଧ୍ୟ କିଛି ନା କିଛି ସଂସ୍କୃତି ଅଛି । ତାହା କାହାର ବିଚାରରେ ଗଣ୍ୟ ବା ନୀତି ସମ୍ମତ ହୋଇ ନପାରେ ମାତ୍ର ସେ ଭିନ୍ନ କଥା ।

ଆଜି କିନ୍ତୁ ଆମ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆଦର କ୍ରମଶଃ ହ୍ରାସ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଛି । କେହି ଏହାର ଉପାଦେୟତା ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କରୁନାହାନ୍ତି । ଏ ଦେଶର ମୌଳିକ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ନୀତି ଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ଶେଷୋକ୍ତ ଶିକ୍ଷା ପ୍ରଣାଳୀ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ ସମ୍ଭୋଗାଭିଳାଷ ହୃଦୟରେ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ । ଫଳତଃ ଏ ଦେଶର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଶ୍ରେଣୀ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ ସର୍ବସ୍ୱ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆତ୍ମ ପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରି ବାହ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆଜି ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରଭାବଶାଳୀ କେତେକ ମନୀଷୀ ଏବଂବିଧ ଆକର୍ଷଣରେ ସ୍ଖଳିତ ପଦହୋଇ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତି ବିରୁଦ୍ଧ ସାମାଜିକ-ପଦ୍ଧତି ସବୁର ଅବତାରଣା କରୁଅଛନ୍ତି ତାହାକୁ ସ୍ୱାଗତ କରାଯାଇ ନପାରେ ।

ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବା ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଜୀବନଧାରଣର ଭିତ୍ତି ଭଗବତ୍ ପ୍ରେରଣା । ଭାରତୀୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ କର୍ମର ମୂଳକୁ ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଆରୋପ କରିଥାଏ । ଭଗବାନଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କର୍ମର ମୂଳ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଭଗବତ୍ ପ୍ରାଣ ହୋଇ ନିଷ୍ଠାଳ ହୃଦୟରେ ଯାହା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରତିଭାତ ହେବ ତାହାକୁ ପାଳନ କରି କର୍ମମୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବା, ତାହାର ସଂସ୍କୃତି । ଏବଂବିଧ ସଂସ୍କୃତି ଭାବଧାରା ଭାରତର ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ସମାଜକୁ ଅନୈତିକ ପନ୍ଥାରୁ ଜଗିରଖିଥାଏ । ଫଳରେ ବ୍ୟକ୍ତି ଗଠନ ବ୍ୟାପାରରେ ଦୋଷଯୁକ୍ତ ବ୍ୟବହାରର ପରିସର ପ୍ରାପ୍ତ ନଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଭାରତୀୟ ସମାଜ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପୃଥିବୀ ଚକ୍ଷୁରେ ଅସାଧାରଣ ନୈତିକତା ଦେଖାଇ ଆସିଛି ।

ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳସୂତ୍ରକୁ ଭାରତବାସୀ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ ବିବାହ ନାମ ଦେଇ ତାହାକୁ ନାନା ନୀତି ନିୟମାନୁମୋଦିତ କର୍ମ ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଅଛି । ବିବାହ ପାଇଁ ଯୁବକ ଯୁବତୀଙ୍କର ମନୋନୟନ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ସନ୍ତାନ ପ୍ରଜନନ ତଥା ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଯାପନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଶୈଳୀ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାର୍ଜିତ ହୋଇଥାଏ । ଶିକ୍ଷା, ଚରିତ୍ର, ବୟସ ଓ ବଂଶ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଆଦି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସବୁ ଦମ୍ପତି ମନୋନୀତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ନାମରେ ସତ୍ୟବଚନ ଦ୍ୱାରା ଉଭୟେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ଓ

ଆନୁଗତ୍ୟ ସହ ସପକ୍ଷରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଜୀବନ ପାଇଁ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥାନ୍ତି । ବିବାହୋତ୍ତର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଭଗବତ୍ କଲ୍ୟାଣ କାମନା ନିମିତ୍ତ ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଓ ସେସବୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସମୟରେ ନହୋଇ ଶୁଭ ମୁହୂର୍ତ୍ତମାନଙ୍କରେ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ବନ୍ଧନକୁ ଧର୍ମମୂଳକ ବୋଲି ନବଦମ୍ପତିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବଦ୍ଧମୂଳ କରାଇବା ଓ ସମାଜରେ ପ୍ରତିପନ୍ନ ଓ ପ୍ରଚାରିତ କରାଇବା ପାଇଁ ନାନାବିଧ ବୈଦିକ ବିଧି ଓ ଆଚରଣର ବିଧାନ ଶାସ୍ତ୍ର ଯାଇଅଛି । ପୁଣି ଏହାର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟତା ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପତି ଓ ପତ୍ନୀ ଉଭୟଙ୍କର ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ବିନା କେତେକ ସଂସ୍କୃତିକ ଓ ସାମାଜିକ କାର୍ଯ୍ୟ ବାରିତ ହୋଇଅଛି । ଅବିବାହିତ ପୁରୁଷ କେତେକ କାର୍ଯ୍ୟପାଇଁ ଅନୁପଯୁକ୍ତ । ବିବାହ ପରେ ପତ୍ନୀ ପତିର ଅର୍ଦ୍ଧାଙ୍ଗିନୀ ଓ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ପାଇଁ ତାହାର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ସହାୟିକା । ପତି-ପତ୍ନୀଙ୍କର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ପ୍ରତିଦ୍ୱେଷ ବା ସେମାନଙ୍କର ଅହେତୁକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବା ବିଚ୍ଛେଦ ସମାଜରେ ଘୃଣ୍ୟ । ସେମାନଙ୍କର ଅଶୁଚି ବ୍ୟବହାର ସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ଓ ସଙ୍ଗତି ଆଦି ନାନା କାରଣରୁ ଶୃଙ୍ଖଳିତ । ସେମାନଙ୍କର ଅଶୁଚି ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ କଳାପ ଦୋଷାବହ ଓ କର୍ମ ବିଶେଷରେ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତାର୍ହ ମଧ୍ୟ । ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ସ୍ତ୍ରୀ ନୀଚଜନକ ନୁହେଁ । ପତିପତ୍ନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାରସ୍ପରିକ ସମାନ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥାଏ । ବିଦୂଷୀ ପତ୍ନୀ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧନ୍ୟା ଓ ପତିର ସ୍ପୃହ୍ୟା । ପତିପତ୍ନୀ ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କର ଶାସକ ଓ ଶାସିକା । ସୀତା, ସାବିତ୍ରୀ ଓ ଅରୁନ୍ଧତୀ ଏବଂବିଧ ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତିର କଳ୍ପିତ ପୌରାଣିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ସେମାନେ ସତୀତ୍ୱ ଓ ପାତିବ୍ରତ୍ୟ ବଳରେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରି ଓ କରାଇ ସ୍ୱାମୀସହ ଅମର ଭୁବନରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ଅଛନ୍ତି । ସୁଗୁଣବତୀ ପତ୍ନୀର ଉପଦେଶରେ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ପତିର ଚରିତ୍ର ପରିବର୍ତ୍ତନର ଆଖ୍ୟାନ ପୁରାଣରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । ହିନ୍ଦୁ ରମଣୀ ସାବିତ୍ରୀର ଆଦର୍ଶ ଗ୍ରହଣ କରି ତାହା ନାମରେ ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନ କରେ । ସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କୁ ଦେବୀ ଜ୍ଞାନରେ ପୂଜା କରେ ଓ ଅରୁନ୍ଧତୀଙ୍କୁ ଋଷିପ୍ରାଣା ପତ୍ନୀ ବୋଲି ଭକ୍ତି କରେ । ହିନ୍ଦୁ ଗୃହିଣୀ ସାଂସାରିକ ସକଳ ସମ୍ପଦର କଳ୍ପିତା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ, ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପରି ଗୃହର ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି ସମାଜ ଦ୍ୱାରା ପରିଗଣିତା; କାରଣ ଆଦର୍ଶ ଗୃହ ସକଳ ସମ୍ପଦର ପରିପୂର୍ତ୍ତି ଓ ଆଦର୍ଶ ଗୃହିଣୀ ଆଦର୍ଶ ଗୃହର ମୂଳ । ସେଥିପାଇଁ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ସେବା ପୂଜା ପୁରୁଷ ଅପେକ୍ଷା ନାରୀର ଅଧିକାର ବେଶୀ । ନାରୀ ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନାନା ବ୍ରତ ପାଳନ କରି ମହାଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ପୁରାଣୋକ୍ତ ଅଁଳା ଓ ହରିଦ୍ରା ଆଦି ପ୍ରିୟ ପ୍ରସାଧନମାନ ନିଜେ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

କୃଷିପ୍ରଧାନ ଭାରତରେ ସମ୍ପଦର ମୂଳଭୂମି ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ୱରୂପା । ବର୍ଷାରମ୍ଭରେ ପୃଥିବୀ ରଜସ୍ୱଳା ନାରୀ ପରି ଋତୋପଯୁକ୍ତା ହୁଏ । ତେଣୁ ବର୍ଷାଋତୁର ପ୍ରାରମ୍ଭ

ଅର୍ଥାତ୍ ଆଷାଢ଼ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ହିନ୍ଦୁ ଗୃହର ଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ଥାନୀୟା ନାରୀ ରଜସ୍ୱଳା ବିଧି ଆଚରଣ କରନ୍ତି । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ; ଏ ଦେଶ ଓ ଜାତିର ଜୀବନ ଧାରଣର ମାନଦଣ୍ଡ ସଙ୍ଗେ ସଂପୃକ୍ତ, ନାନାକାର୍ଯ୍ୟ ଉପଲକ୍ଷରେ ଭାରତୀୟ ନର-ନାରୀ ସାରାବର୍ଷ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ପୂଜାନୁଷ୍ଠାନମାନ କରିଥାନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଦେବତାଙ୍କର ଆୟୁଧ-ଲଙ୍ଗଳ ଓ ଲଙ୍ଗଳଧାରୀ ବଳଦ ସେହି ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରତିନିଧି ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ଅର୍ଥନୀତିର ପ୍ରଧାନ ଯନ୍ତ୍ର ଗୋଜାତିକୁ ହିନ୍ଦୁର ଦେବତା ପାଳନ କରନ୍ତି ଓ ସେହି ଗୋଜାତି ହିନ୍ଦୁର ନମସ୍ୟ । ଭାରତ ଦେବମାତୃକ ହୋଇ ଭାରତୀୟ ବୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କରନ୍ତି ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଜୀମୂତବାହନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବୃଷ୍ଟି ଜଳ ଲବ୍ଧ ଦ୍ରବ୍ୟମାନ କୃତଜ୍ଞତାର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଷା ଋତୁର ଶେଷରେ ଶରତ ଆରମ୍ଭରେ ଅର୍ପଣ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବଦେବୀମାନଙ୍କର ରାଜା ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଇନ୍ଦ୍ର ସେ ପରାତ୍ପର ପରମେଶ୍ୱର । ହିନ୍ଦୁର ଦେବତା ଭେଦ କେବଳ ନୀତି ଆଖ୍ୟାନ ସକାଶେ ସର୍ବସାଧା ପୌରାଣିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ହିନ୍ଦୁର କଳ୍ପିତ ଦେବତା ଶିବ ସଂସାରର ମଙ୍ଗଳ ପାଇଁ ସର୍ବସ୍ୱ ତ୍ୟାଗୀ । ସେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଗୃହ ଆଭରଣ ଓ ପ୍ରସାଧନର ଖ୍ୟାତି ରଖି ନିଜେ ଶ୍ମଶାନରେ ବାସ କରନ୍ତି । ଅଶୁଭକର ପାପ ବିଷକୁ ଶୋଷଣ କରି ସଂସାରକୁ ମଙ୍ଗଳାସ୍ପଦ କରନ୍ତି । ଶିବ ଓ ଭଗବାନ ପରସ୍ପରର ହୃଦୟ; ଅର୍ଥାତ୍ ଦୁହେଁ କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭେଦରେ ପୃଥକ୍ । ଭଗବାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିକାରିଣୀ ପାଳିକାଶକ୍ତି ପାର୍ବତୀ ମାତୃରୂପରେ ସୃଷ୍ଟି ଜଗତର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଭୋଗ୍ୟ ତ୍ୟାଜ୍ୟ ଏହି ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ତ୍ୟାଗୀ ଶିବଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ପତିରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁକା । ହିନ୍ଦୁ ସେହି ମହତ୍ ଆଦର୍ଶକୁ ରୂପାୟିତ କରି ପୂଜା କରେ । ହିନ୍ଦୁରମଣୀ ସେହି ଜଗନ୍ମାତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଘେନି ତାଙ୍କ ନାମରେ ବ୍ରତାଚରଣ କରେ । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜର ଏବଂବିଧ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରାର ଉଦାହରଣ ବହୁଳ । ପ୍ରକୃତ ପୁରାଣରେ ଭାରତୀୟ ଜନ ଜଗତର ସଂଯତ ପରିଚାଳନ ପାଇଁ ବହୁବର୍ଷ ବ୍ୟାପୀ ପରୀକ୍ଷା ଓ ଗବେଷଣା ଦ୍ୱାରା ଏହି ପରମ୍ପରା ଗଢ଼ିଆସିଛି । ପ୍ରକୃତ ଯୁଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମାଜ ଯୁଗର ପ୍ରଥମ ଦିନରୁ ଏହି ପରମ୍ପରାର ଗଠନାରମ୍ଭ । ଏହି ପରମ୍ପରା ତାଡ଼ନାରେ ଅତିଷ୍ଠ ହୋଇ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରୁଅଛି କିମ୍ବା ପିତା, ମାତାଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ବିବାହ କରି ଦୁଃଖମୟ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଅଛି । ଏ ସବୁ ଆମ ପର ସଂସ୍କୃତି ଭଙ୍ଗିରେ ବିଷମୟ ପରିଣାମ । ଯୌତୁକ ପ୍ରଥାର ବିଲୋପ ସାଧନ ପାଇଁ ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ ହୋଇଛି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ସତଶିକ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରକ୍ଷିତ

ନହେବା ପାଇଁ ଆଇନ କେବଳ ଆଇନରେ ହିଁ ରହିଯିବ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ସହାବସ୍ଥାନ ବଂଶରକ୍ଷା ପାଇଁ, ବଂଶ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ନୁହେଁ । ସେହି ହେତୁରୁ ଆମ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠକୁ ଧର୍ମଜ ଓ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ କାମଜ ବୋଲି କହେ । ଏହି ଭିତ୍ତି ସହିତ ମୌଳିକ ନୀତିର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ—ଆମ ସଂସ୍କୃତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବହୁ ପ୍ରଜନନରେ ବିରୋଧୀ । ତେବେ ରାଜ୍ୟ ବା ଜାତିର ପରିସ୍ଥିତି ଦୃଷ୍ଟିରେ ସମାଜ ବେଳେବେଳେ ବହୁ ପ୍ରଜନନର ବିରୋଧ କରି ନାହିଁ । ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତ ଆମର ସଂସ୍କୃତି ସମ୍ମତ । ପ୍ରତାପଶାଳୀ ଦଶରଥ ସାମାଜିକ ସଂସ୍କୃତି ଲଙ୍ଘନ କରି ଏକାଧିକ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ଆଦର୍ଶ ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଏକପତ୍ନୀ ବ୍ରତ ଥିଲା । ଆଜି ବହୁ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଆଇନ ହୋଇଛି ଓ ବହୁ ପ୍ରଜନନ ବନ୍ଦ କରିବା ପାଇଁ ନାନା ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବିତ ହେଉଛି । ସମାଜକୁ ଖଣ୍ଡ ବିଖଣ୍ଡ କରାଇ ସଂସ୍କୃତିର ବିଲୋପ ସାଧନ ପରେ ବହୁ ପ୍ରଜନନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କୃତ୍ରିମ ଉପାୟ ବା ଆଇନ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ଅନୈତିକ ନୁହେଁ କି ?

ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ଓ ଜଳାଶୟଖନନ ଆମର ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତି । ଲୋକେ, କେବଳ ନିଜ ପାଇଁ ନିଜ ଜମିରେ ନୁହେଁ, ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ସର୍ବସାଧାରଣ ଜମିରେ ପୁଣ୍ୟ କର୍ମ ଜ୍ଞାନରେ ଫଳ ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ କରୁଥିଲେ ଓ ଜଳାଶୟ ଖନନ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମ ଫଳ ଧାରଣା କାଳରେ ସଂସ୍କାରବିଧିରେ ବୃକ୍ଷର ପୂଜା କରାଯାଇ ପ୍ରଥମ ଫଳକୁ ବଣ୍ଟନ କରାଯାଉଥିଲା । ତଦ୍ରୂପ ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ନିୟମରେ ଜଳାଶୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ତାହା ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆଦର ହ୍ରାସ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଜି ଫଳ ବୃକ୍ଷର ଅବାଧ ଛେଦନ ହେଉଅଛି; ଅଥଚ କେହି ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ନୁହନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିର ବିଲୟ ହେଲେ ସାମୟିକ ବୃକ୍ଷ ରୋପଣ ସପ୍ତାହ ପାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଲୋକଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେବାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ଫେରି ଆସିବା ଅସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ ।

ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ସଂସ୍କୃତି । ଜାତିର ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ ଆମର ନୀତିଗତ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଓ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠଙ୍କଠାରୁ ଅନେକ ଶିକ୍ଷଣୀୟ ବିଷୟ ଶିଖିବୁ ବୋଲି ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁ ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁ ସ୍ୱରୂପ ଜ୍ଞାନ କରୁ । ସେଥିପାଇଁ ଆମ ସମାଜରେ ସେମାନଙ୍କୁ (ଗୁରୁଭ୍ୟଂ ନମଃ) ନମସ୍କାର କରିବାର ବିଧାନ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମାଜରେ ସମାନ ସ୍ୱରର ସମ୍ବୋଧନ ପ୍ରଚଳିତ । ଆଜି ସମାଜବାଦ ଯୁଗରେ ସୁପ୍ରଭାତ ଓ ସୁସନ୍ଧ୍ୟା Good mornig

(Good evenig) ଆଦି ସମ୍ବୋଧନ ଉପରୋକ୍ତ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ଥାନ ପୂରଣ କଲାଣି ।

ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ ପରିଚାଳନରେ ଜାତି ପୃଥକ୍ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସେହି ଜାତିର ଅନୁରୂପ । ଏହି ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟ କେତେକ ବିଜ୍ଞାନମୂଳ ହୋଇ ସ୍ମୃତି ନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କେତେକ ଆଇନ ସ୍ମୃତିନିବଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତି ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଅନ୍ୟ ସ୍ମୃତି ସବୁ ଚିରାଚରିତ ପନ୍ଥା ପ୍ରଥା ଆକାରରେ ଆଦୃତ ଓ ପ୍ରତିପାଳିତ । ଆଜି କିନ୍ତୁ ଆମର ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ କେବଳ ଆଇନବଦ୍ଧ ସ୍ମୃତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ହେୟ ମନେକରନ୍ତି । ସେମାନେ ସଂସ୍କୃତିର ଉପାଦେୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଦୌ ଚିନ୍ତା ନକରି ତାହାକୁ କାରଣହୀନ କୁସଂସ୍କାର ଆଖ୍ୟା ଦେଇ ନୀତିଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବାରୁ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଚରିତ୍ରହୀନତା ଓ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳତା ଓ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିତା ବଢ଼ି ଚାଲିଛି । ପରିସ୍ଥିତି ଏପରି ହୋଇଛି ଯେ କେହି କାହାରିକୁ ପଦେ ଡଆରିଲେ ବା ଭଲ କଥା କହିଲେ ନିଜେ ଲାଞ୍ଛିତ ହେବାକୁ ହେଉଛି । ଆବାଳ-ବୃଦ୍ଧ-ବନିତା କେହି କାହାରି ଉପଦେଶ ନେବାକୁ ବା ମାନିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନୁହେଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକର ମତ ଯେ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ସବୁ ବିଷୟ ଜାଣେ । କେହି କାହାରି ସହିତ ମିଳିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । ଏଭଳି ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଚିନ୍ତାଧାରାର ପ୍ରବାହରେ ଜାତି ବା ସମାଜର ଉନ୍ନତି କାହିଁ ?

ଅବଶ୍ୟ ଆମ ଦେଶ ବା ସମାଜରେ ଏଭଳି ସଙ୍ଗଠିତ ସମାଜର ଭିତ୍ତି, ସମାଜ ନିୟାମକ ମଧ୍ୟ ପରମ୍ପରାର ରକ୍ଷକ; ସମାଜନେତା ଏହି ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ଲୋକଚରିତ୍ର ଗଢ଼ି ଆସିଛି । ଦେଶ ଶାସକ ସମାଜର ସହାୟକ ଓ ପରମ୍ପରା ଭଙ୍ଗର ଦଣ୍ଡବିଧାୟକ । ଏହି ନୀତିର ଫଳରେ ଆଜିଯାଏ ଭାରତ ତଥା ସାରା ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଓ ଧର୍ମ ମାନ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷର ବୈଦେଶିକ ଘାତରେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷିପାରିଛନ୍ତି । ଆଜି କିନ୍ତୁ ଦେଶଶାସକ ସମାଜ ପ୍ରତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିତସ୍ପୃହ । ଫଳତଃ ସମାଜ ଭଗ୍ନ ବା ଭଗ୍ନୋନ୍ମୁଖ ହୋଇ ଲୋକ ସମାଜରେ ଉଚ୍ଛୃଙ୍ଖଳତା ଓ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିତା ବୃଦ୍ଧି କରୁଛି । ହିନ୍ଦୁ ସମାଜ ଚିରାଚରିତ ପରମ୍ପରା ଦ୍ୱାରା ବିବାହ ବନ୍ଧନକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ଆଦର୍ଶ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପରିବାର ଗଠନ କରୁଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସମାଜର ସେହି ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ଅପେକ୍ଷା କରି ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ବିବାହ ସମ୍ପର୍କରେ ଯେଉଁ ସ୍ୱାଧୀନତାମୂଳକ ଆଇନ-ମାନ ପ୍ରଣୟନ କରି ଅଛନ୍ତି ତାହାର ପରିଣାମ ଆଜିକାଲି ଶିଷ୍ଟାଗ୍ରହ ବଢୁଛି ବହୁ ଦାମ୍ପତ୍ୟ ବିବାଦରୁ ଜଣାଯାଏ । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ସବୁ ନବବିଧାନରେ ଅନୁପାଦେୟତା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଅବଶ୍ୟ ଆମର ସଂସ୍କୃତ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଗ୍ଭରତା ନୁହେଁ । ଆମ ସଂସ୍କୃତର କଳ୍ପିତ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାଧୀନତା ପୁରୁଷ ସହିତ ଅବାଧ ମିଳନ ବା କାଳ ସ୍ଥାନ ବା ସଙ୍ଗୀ ନିର୍ବିଶେଷରେ ବାହ୍ୟ ଭ୍ରମଣାଦ ନୁହେଁ, ନୈତକ ସାମାଜକ, ରାଜନୀତଜ୍ଞ ଓ ପାରିବାରିକ ବିଷୟମାନଙ୍କରେ ଉପଯୁକ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରି ପିତା, ମାତା, ସ୍ୱାମୀ, ପରିବାର ଓ ସମାଜର ପ୍ରକୃତ ସହାୟିକା ହେବା ଓ ସ୍ୱ-କର୍ତ୍ତବ୍ୟରେ ଧୂରନ୍ଧର ହୋଇ ଆଦର୍ଶ ଗୃହିଣୀ ହେବା ଆମ ସଂସ୍କୃତାନୁମୋଦତ । ସ୍ତ୍ରୀ ଶିକ୍ଷାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ପୁରାଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଋଷିକନ୍ୟା ଓ ଋଷିକନ୍ୟାମାନେ ଉଚ୍ଚତ୍ତର ଶିକ୍ଷା ଓ ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାଧୀନତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ପୂର୍ବରୁ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ପ୍ରତି ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ଉକ୍ତମାନ ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତିର ତଦାନିନ୍ତନ ରାଜନୀତିକ ଶିକ୍ଷାର ପରିଚ୍ଛକ ଏବଂ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଉଦାହରଣ । କେହି କହିପାରନ୍ତି ପୂର୍ବେ ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତର ରାଜନୀତ ସ୍ୱାଧିକାରର ପ୍ରଶ୍ନ ନଥିଲା, ଯେହେତୁ ତେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଭାବରେ ଶାସନ ପ୍ରଚଳିତ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆଜି ଉପଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ଶିକ୍ଷିତା ହୋଇ ଗଣତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସନପାଇଁ ସ୍ୱାଧିକାର ପ୍ରୟୋଗ ଅସଂସ୍କୃତ ବୋଲି କେହି କହିପାରନ୍ତି ।

ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତି ସ୍ୱଭାବତଃ କୋମଳହୃଦୟା । ତାହାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟର ପରିସର ପୃଥକ୍ । ତାହାର ଦୁଇଟି ଜନ୍ମ ପ୍ରଥମେ ପିତୃଗୃହରେ ଲାଳିତ ପାଳିତ ହୁଏ । ପରେ ବିବାହ ହୋଇ ଅନ୍ୟ ପରିବାରରେ ନୂତନ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରେ । ତାହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ଅବଳା । ସେ ଯେତେ ଶିକ୍ଷିତା ମାର୍ଜିତା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସାଧାରଣରେ ପୁରୁଷ ପରି ଶାରୀରିକ ଓ ମାନସିକ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଆମର ପୂର୍ବାଗ୍ରଜମାନେ ତାହାକୁ ସମାଜର ମୂଳଭିତ୍ତି କରି ନାହାନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀ ଯାହା ନିଜର ଅର୍ଜନ କରିଥାଏ ବା ତାହାର ନିଜସ୍ୱ ହେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କେହି ଯାହା ତାହାକୁ ଦାନ କରିଥାଏ, ତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସମ୍ପତ୍ତିରେ ସେ ସ୍ୱତ୍ତ୍ୱାଧିକାରିଣୀ ହୁଏ ନାହିଁ । କେବଳ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଚଳାଚଳ ସକାଶେ ତାହାକୁ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷରେ ଜୀବନ ସତ୍ତ୍ୱ ମାତ୍ର ଦିଆଯାଇଥାଏ । ଏହା ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ପରିବାରର ମେରୁଦଣ୍ଡ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଆମର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାଂସ୍କୃତିକ ପରମ୍ପରା ଥିଲା । ମାତ୍ର ଆଜି ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ୱାଧୀନତାର ବିକୃତ ୧୯୬୬ ମସିହାରୁ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ କରାଯାଇ ହିନ୍ଦୁ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ଆଇନ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି ତଦ୍ୱାରା କୃଷିପ୍ରଧାନ ଭାରତର ଘୋର ଅର୍ଥନୀତିକ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ପଡି ପ୍ରତ୍ୟେକ ହିନ୍ଦୁ ପରିବାର ଛିନ୍ନବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେବ । ଭୂ-ସମ୍ପତ୍ତିର ଈପ୍ସିତ ଠୁଳୀକରଣ ନହୋଇ ବିପରୀତ ଫଳ ମିଳିବା ସୁନିଶ୍ଚିତ ।

ଅବଶ୍ୟ ଗତ କେତେ ବର୍ଷ ହେଲା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଶିକ୍ଷାଗତ ଆତ୍ମମ୍ଭରିତା ପ୍ରସାର ଫଳରେ ଆମ ସମାଜରେ ଏକାନ୍ନବର୍ତ୍ତୀ ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପତି ବିଧୁରା ସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଉତ୍ପୀଡ଼ିତା ହେବାରୁ ପ୍ରତିକାର ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହୋଇଥିଲା । ମନେହୁଏ ହିନ୍ଦୁ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧେ ୧୯୩୭ ମସିହାରେ ଯେଉଁ ଆଇନ ପ୍ରଣୀତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ଆମ ସଂସ୍କୃତିର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଉପରୋକ୍ତ ଅତ୍ୟାଚାର ପାଇଁ ।

କିନ୍ତୁ ସ୍ୱ ୧୯୫୬ ମସିହାର ନୂତନ ବିଧାନ ଦ୍ୱାରା ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟାହତ ହୋଇଅଛି । ପିତୃତ୍ୟକ୍ତ ସମ୍ପତ୍ତି ପାଇଁ ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ପରିବାରଭୁକ୍ତ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ସମକାଳୀନ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ସୃଷ୍ଟି ହେବାଦ୍ୱାରା ପିତା-ମାତାଙ୍କର ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଆଦି କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ଲୁପ୍ତହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଦେଖାଗଲାଣି । ଭାଇ, ଭଉଣୀ, ମାତା, ପୁତ୍ର, ନାତି, ନାତୁଣୀ, ଖୁଡ଼ି, ବଡ଼ମାଆ ଇତ୍ୟାଦି ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ୱଜନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଚିରାଚରିତ ସୌହାର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । କ୍ରମେ ବିବାହ ଆଦି ଉତ୍ସବ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଟେଲରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବାହ୍ୟ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କ ଭୋଜନରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହେବ ।

ଉପଯୁକ୍ତ ପାତ୍ର ହସ୍ତରେ କନ୍ୟା ଦାନ କରିବା ଆମର ସଂସ୍କୃତି । କନ୍ୟାଦାନ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ । ପୂର୍ବ ଅନ୍ୟବିଧ ବିବାହ-ମାନ ଥିଲେହେଁ ଦାନାତ୍ମକ ବିବାହ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଥିଲା । ମନୋନୀତ ଗ୍ରହୀତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଦାନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନିଚ୍ଛା ଥିଲେ, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଦକ୍ଷିଣା ସ୍ୱରୂପ କିଛି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଥିଲା । ଏହି ଦକ୍ଷିଣା ଧାରଣା ଆଧୁନିକ କାଳରେ ଘୃଣ୍ୟ ପିଶାଚ ଯୌତୁକ ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି । କାଳକ୍ରମେ ବିବାହ ଦକ୍ଷିଣାମୂଳ ହୋଇ ଦକ୍ଷିଣାର ପରିମାଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଛି । ଯେଉଁ ରଜ ବା ବୀର୍ଯ୍ୟ ବିକ୍ରୟ ଆମ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମହାପାତକ ରୂପେ ପରିଗଣିତ, ତାହା ଆଜି ଆମ ସମାଜରେ ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛି । ଅନେକ ପରିବାର କନ୍ୟାର ବିବାହ ପାଇଁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ବରକୁ ଯୌତୁକ ଦେବାଦ୍ୱାରା ସର୍ବସ୍ୱାନ୍ତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବିବାହ ଯୋଗ୍ୟା କନ୍ୟା ପିତା-ମାତାଙ୍କୁ ନିର୍ଯ୍ୟାତନାରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆତ୍ମ ହତ୍ୟା କରିଛନ୍ତି । କାହିଁ ଅବା ଯୌତୁକ ଆଶାନୁ-ରୂପ ନହେବାରୁ ସ୍ୱାମୀ ପକ୍ଷର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ଯୁବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଅନୈତିକ ଉପାୟରେ ସଂସାରରୁ ଚିର ବିଦାୟ ନେଉଛି । କେତେକ ସାମାଜିକ ସଂସ୍କୃତି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପରେ ଆଧୁନିକ ସମାଜରେ ଆଦୌ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ! ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନାବଶ୍ୟକତା କ୍ରମେ ସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଛି । ବୈଦିକ ରୀତିରେ ସାବିତ୍ରୀ

ପ୍ରଦାନ ଦେବାରମ୍ଭ ଆଦି ଦଶକର୍ମ ଦ୍ୱାରା ବାଳକର ସଂସ୍କାର, ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଶ୍ରାଦ୍ଧ ଆଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନ ଭଳି ସଂସ୍କୃତିର ଆବଶ୍ୟକତା ଆଉ ନାହିଁ ବା ଫେରିବ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ନାହିଁ। ବେଦାଧ୍ୟୟନ ଦ୍ୱାରା ଶିକ୍ଷାର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଆଉ ହେବ ନାହିଁ, କିମ୍ବା ଛାତ୍ରମାନେ ମୁଣ୍ଡିତମସ୍ତକ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟର ଜୀବନ ଯାପନ କରିବେ ନାହିଁ। କିମ୍ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି ସମ୍ମାନିତ ହେବେ ନାହିଁ। କେହି "ବ୍ରାହ୍ମଣ" ଆଖ୍ୟାଧାରୀ ଯେକୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭୋଜନ ଦେବାଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଜନ କଲେ ବୋଲି ଭାବିବ ନାହିଁ। ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବରେ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହୋଇ ପାରିବେ ସେ ପକ୍ୱାନ୍ନ ଭୋଜନର ପ୍ରତ୍ୟାଶୀ ହୋଇପାରିବ, ସେ ପକ୍ୱାନ୍ନ ଭୋଜନର ପ୍ରତ୍ୟାଶୀ ହେବେ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଦାନ ଗ୍ରହଣ ଦ୍ୱାରା କାହାରିକୁ ପାପମୁକ୍ତ କଲେ ବୋଲି ଅହଙ୍କାର କରିବେ ନାହିଁ। ଏଭଳି ସଂସ୍କୃତ ପାଇଁ ଶ୍ରେଣୀଗତ ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ଯୁଗୋଗତ ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା।

ସଂସ୍କୃତି, ଜାତି, ଧର୍ମ ଓ ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ର ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ରକ୍ଷକ ସଂସ୍କୃତି ପ୍ରତି ଆଦର ଓ ଆନୁଗତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ବା ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଏକତାବଦ୍ଧ କରି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବାହ୍ୟ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦେଇଛି। ଏହାର ଅନୁସରଣ ସମୟରେ କେତେକ କୁସଂସ୍କାର ସ୍ୱାଭାବିକ ନିୟମରେ ସମାଜରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେହେଁ [illegible] କଦାଚାର ସବୁର ଅଳୀକତା ସହଜରେ ଜଣାପଡ଼େ। ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ "ସୀତା ରାମ" ନାମର ଉଚ୍ଚାରଣକୁ ଘୃଣା କରିବା ଜଘନ୍ୟ କୁସଂସ୍କାର ଛଡ଼ା କିଛି ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଆଚାର ଓ ବ୍ୟବହାର ଆଜି ବହୁପୂର୍ବରୁ ସମୋନ୍ନତ ଚିନ୍ତା ଧାରା ଦ୍ୱାରା ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତିର ପରମ୍ପରା ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି ଏସବୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଧର୍ମନୀତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଲୋକଚରିତ୍ର ଗଠନ ପାଇଁ ସୁପ୍ରଶସ୍ତ। ପ୍ରାଚ୍ୟ ବା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଶିକ୍ଷିତମାନେ ଏସବୁର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରି ଆଜି ଲୋକଚକ୍ଷୁ ପାଇଁ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଆମ ପ୍ରାଚୀନ ସଭ୍ୟତାର ଗୌରବ ଓ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରଖିବା ଉଚିତ୍।

ପ୍ରାଚୀନ ଯାଜପୁର

ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନର ହେଡ଼କ୍ୱାର୍ଟର ବା ରାଜଧାନୀ ଯାଜପୁର । ଏଠାରେ ସରକାରୀ ଓ ବେସରକାରୀ ନାନାବିଧ କଚେରୀ, ଅଫିସ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅଛି । ଆଜି ଲୋକେ ଏହି ଖବରରେ ଏହାକୁ ଜାଣନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି, ଅଧିକାଂଶ ସମ୍ଭବତଃ ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ ।

ବିରଜା ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ । ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର କୁହାଯାଏ, ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ-ବହୁଳ ନହେଲେ ହେଁ ଏ ସ୍ଥାନଟି ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତରେ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି, ପ୍ରାକ୍ ବୈଦିକଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ତଥାପି ଅଧୁନା ଗୋଚରୀଭୂତ ପ୍ରସ୍ତର ଓ ଐତିହାସିକ ଧାରାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ପୀଠ ।

ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମମତ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳରୁ କେନ୍ଦୁଝର ଓ ମୟୂରଭଞ୍ଜର ଅରଣ୍ୟ ପଥରେ ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପୂର୍ବ ଉପକୂଳ ଦେଇ ଦକ୍ଷିଣକୁ ବ୍ୟାପିଥିଲା । ଉକ୍ତ ଅରଣ୍ୟାଞ୍ଚଳ ଓ ଯାଜପୁର, ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି, ଲଳିତଗିରି, ଖଣ୍ଡଗିରି, ଧଉଳି ଓ ଜଉଗଡ଼ ଆଦି ଏହି ମତ ସ୍ରୋତର ପଥରେ ଅଗ୍ରପଶ୍ଚାତ୍ ଅବସ୍ଥିତ । ତେଣୁ ଏହି ସବୁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ତୂପ, ଗୁହା, ଓ ଅନୁଶାସନ ଆଦି ବହୁ ପରିମାଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗର ଯତ୍ନରେ ଆଜି ଯାଜପୁର ସବ୍‌ଡିଭିଜନ ଅନ୍ତର୍ଗତ ରତ୍ନଗିରି, ଉଦୟଗିରି ଓ ଲଳିତଗିରିରୁ ମାଟିତଳୁ ନେଇ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ସମ୍ପଦମାନ ମିଳୁଅଛି, ତାହା ଇତିହାସରେ ନୂତନ ଅଧ୍ୟାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛି । ସୁଦୂର ଚୀନ ଓ ଜାପାନ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ଏହି ମୂକ ଇତିହାସ ପାଠ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅବଶ୍ୟ ଯାଜପୁର ସହର ବା ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯୁଗର ବହୁଳ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ଐତିହାସିକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଯେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି, ତାହା ବିଭିନ୍ନ

ଯୁଗର ବିଭିନ୍ନ ଭାବଧାରାର ପ୍ରତୀକ । ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ, ବା ଶସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପଡ଼ି ରହିଅଛି, କେଉଁଠାରେ ବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ଅଥବା ଅଯତ୍ନ ନିର୍ମିତ ପୀଠ ଉପରେ ରଖାଯାଇ ଘୃତ-ସିନ୍ଦୂର-ଚର୍ଚ୍ଚିତ ହୋଇ ଗ୍ରାମଦେବୀ ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଖୋଦିତ ପତ୍ର ପୁଷ୍ପ ଓ ନାନାବିଧ ଜୀବଜନ୍ତୁ ସମନ୍ୱିତ ଭଗ୍ନ ପ୍ରସ୍ତରଖଣ୍ଡମାନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି । ସେ ସବୁର ପରିକଳ୍ପନା ଓ ଖୋଦନରୀତି ବୌଦ୍ଧ ଯୁଗର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ସଦୃଶ । ସବ୍‌ଡିଭିଜନାଲ ଅଫିସରଙ୍କ ହତା ମଧ୍ୟରେ ଲୁହତନ୍ତ୍ର ବେଷ୍ଟନୀ ଦ୍ୱାରା ପରିରକ୍ଷିତ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି, ଯାହାକୁ ଲୋକମୁଖରେ ପୁରାଣ ଯୁଗର ଗୟାସୁର ନାମ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଏବଂବିଧ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି । ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ସାରା ଭାରତବର୍ଷ ପରି ଉତ୍କଳରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ଏକ ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥିଲା । ମହାତ୍ମା ବୁଦ୍ଧ ଓ ମହାବୀରଙ୍କ ନିର୍ବାଣ ପରେ ପ୍ରସ୍ତର ଦେହରେ ନାନା ଭିକ୍ଷୁ, ଦେବଦେବୀ, ଜୀବଜନ୍ତୁ ଓ ବୃକ୍ଷଲତାଦିର ଅଙ୍କନ ଓ ଖୋଦନ ଶିକ୍ଷାମାନଙ୍କର ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଯୁଗର ପ୍ରସ୍ତର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ବହୁଳତାର କାରଣ । ଉତ୍କଳରେ ଏହି ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ-ଯୁଗର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ପରିଶେଷରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ଆକାରରେ ଫଳପୁଷ୍ପ ଧାରଣ କରିଥିଲା ।

ଖାରବେଳ ଓ ଅଶୋକ ଆଦି ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ତିରୋଧାନ ପରେ ଉତ୍କଳ ତଥା ଭାରତବର୍ଷରେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ସେତେବେଳେ ମାତ୍ର ଥିଲା ରାଜାନୁଗତ ଧର୍ମ । ସମୁଦ୍ର ଗୁପ୍ତ ଓ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପରି ବୈଦିକ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ପରାକ୍ରମୀ ସମ୍ରାଟମାନଙ୍କ ଆନୁକୂଲ୍ୟରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟ ଏହି ପୁନଃ ପ୍ରବାହିତ ଧର୍ମସ୍ରୋତକୁ ଏଡ଼ି ପାରିନଥିଲା । ବୈଦିକମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମର ଦେବଦେବୀ ଓ ରୀତିନୀତି ଆଦିକୁ ନାନା କୌଶଳରେ ସ୍ୱପକ୍ଷର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରି ବିରୁଦ୍ଧ ଧର୍ମ ମତର ସତ୍ତା ଲୋପ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଭଳି ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ ମହାକୋଶଳର ଗୁପ୍ତ ବଂଶୀୟ ଜଣେ ରାଜପୁତ୍ର ବୈଦିକ ଅବଲମ୍ବନରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜ୍ୟସ୍ଥାପନ କରିବାର ସୁବିଧା ଦେଖି ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ନାମ ଶିବଗୁପ୍ତ । ଶିବଗୁପ୍ତ ସିଂହ ବିକ୍ରମରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନଧର୍ମକୁ ନିଶ୍ଚିହ୍ନ କରି ବୈଦିକ ଯୁଗର ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ପାଇଁ ବ୍ରତୀ ହୋଇଥିଲେ ।

ତେତେବେଳେ ଜୈନ ବା ଅନ୍ୟ ଧର୍ମମତ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଏକମାତ୍ର ପଥ ଥିଲା ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପାର୍ବତ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ନୂତନ ଜୈନ ବା ଧର୍ମମତର ଗତିପଥରେ ପ୍ରଥମେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା ଯାଜପୁର । ତେଣୁ ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହି ଯାଜପୁରକୁ ନିଜର ରାଜଧାନୀ କରି ପୁନଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବୈଦିକ ଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥଳରେ ପରିଣତ କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ଯାଜପୁର ଭାରତରେ ଓ ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ ଆଦିରେ ଖ୍ୟାତି ଲଭ କରିଥିଲା ।

ଶିବଗୁପ୍ତ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଗୁଡ଼ିଏ ନୈଷ୍ଠିକ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣାଇ ଏହିଠାରେ ଦଶ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରାଇଥିଲେ । ତାହାଁର ସ୍ମୃତି ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ତଟରେ ପ୍ରସ୍ତରରେ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ଆଖଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ନାମରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗଙ୍କୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଆଖଣ୍ଡଳ କୁହାଯାଏ । ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅନ୍ୟନାମ ଆଖଣ୍ଡଳ । କଥିତ ଅଛି; ସ୍ୱୟଂ ଇନ୍ଦ୍ର ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ ଆଣାଇ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ କରି ଏହି ଶିବଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବହୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାବେଶରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ ଓ ସ୍ମୃତି ଚିହ୍ନ ସ୍ଥାପନ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଏକମାତ୍ର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଯାଜପୁର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବହୁଳ ସ୍ଥାନ । ଏମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ବାହେଲ ବୃତ୍ତିଭୋଗୀ । ଏମାନଙ୍କର ଯେ କେତୋଟି ପ୍ରାଚୀନ ବାସ୍ତୁଭୂମି ଅକ୍ଷତ ଅବସ୍ଥାରେ ଅଛି, ତାହାର ନିମ୍ନଦେଶ ସୁବିଶାଳ ବଉଳମାଳା ପ୍ରସ୍ତରର ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦିରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ଏଠାରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନ ଅଛି, ଯାହା ଖୋଳିଲେ ବଉଳମାଳା ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ସୁବିସ୍ତୃତ ଚଟାଣ ଓ ପ୍ରାଚୀର ଆଦି ଦେଖାଯାଏ । ବୈତରଣୀ ନଦୀ ତୀରରେ ବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ପୂର୍ବେ ଏହା ଉପରେ ବନ୍ୟା ସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ସୁତରାଂ ପ୍ରାକୃତିକ କାରଣରେ ଏହାର ପ୍ରାଚୀନତାର ବହୁ ଚିହ୍ନ ପୋତି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ଅଧିକାଂଶ ବାଲୁକା ଗର୍ଭସାତ୍ ହୋଇଅଛି । ଅସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନରେ ବହୁ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଏଠାରେ ଦେଖାଯାଏ । ଶିବଗୁପ୍ତ ଏହିସ୍ଥାନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ବହୁ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣାଇ ଏକାଧିକ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ କରି ଓ କରାଇ ଏହିଠାରୁ ଉତ୍କଳରେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ପନ୍ଥାର ପୁନଃ ପ୍ରଚଳନ କରାଇ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜ୍ଞିକ ରାଜା ଯଯାତିଙ୍କର ନାମାନୁସାରେ ନିଜକୁ ଯଯାତି ଉପାଧିରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ମତରେ ହାତୀ ଓ ସିଂହ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର ରକ୍ଷକ । ତେଣୁ ଯଯାତି ଉତ୍ତରରୁ ଆସି ପୂର୍ବ ଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ଜୟ କରି ଧର୍ମପ୍ରଚାର

କରିଥିବାରୁ ଉକ୍ତ ଗୀୟ ସ୍ଥପତିରେ ବଗ ଜ୍ରଜପୁର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ରାଜସିଂହ ବା ହାତୀ ଉପରେ ସିଂହମୂର୍ତ୍ତି ସଂଲଗ୍ନ ଦେଖାଯାଏ । ସେହିଦିନରୁ ଯଯାତି ବା ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କର ବଂଶ ଉତ୍କଳରେ କେଶରୀ ବଂଶ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ଯଯାତି ଯାଜପୁରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଓ ନିର୍ମାତା । ଯାଜପୁରକୁ ସେ ଭାରତରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାରଣାସୀ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବୈତରଣୀ ଗଙ୍ଗା, ତାଙ୍କର ଆଖଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ବିଶ୍ୱନାଥ ଓ ତାଙ୍କର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ବାରଣାସୀର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ତାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ଫଳରେ ବୈତରଣୀ ସ୍ନାନ ଓ ଆଖଣ୍ଡଳେଶ୍ୱର ଦର୍ଶନ ଗଙ୍ଗାସ୍ନାନ ଓ ବିଶ୍ୱନାଥ ଦର୍ଶନ ସମାନ ଅନୁଭୂତ ହେଉଥିଲା ଓ ହେଉଅଛି । ଯଯାତି ନଗର ଏହି କୀର୍ତ୍ତି କେନ୍ଦ୍ର ଯାଜପୁରର ବ୍ରାହ୍ମଣ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟରେ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ଓ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ । କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମହାସନ୍ଧି-ବିଗ୍ରହିକ (Minister of place & war) ଉପାଧି ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ଯାଜପୁରର କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବଂଶରେ "ସନ୍ଧିବିଗ୍ରହି" ଉପାଧି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏଥିରୁ ଯାଜପୁର ସହିତ କେଶରୀ ବଂଶର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ । ଯାଜପୁର ପ୍ରକୃତରେ ଯାଜପୁର ବା ଯାଜକମାନଙ୍କର ପୁର । ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—"ଏତେ କଳିଙ୍ଗାଃ କୌନ୍ତେୟ ଯତ୍ର ବୈତରଣୀ ନଦୀ । ଯତ୍ରା ଯଜତ ଧର୍ମୋପି" ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ପଂକ୍ତି କେବେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ତାହା ସଠିକ କହିହେବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁନଃ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଯାଜପୁର ବୈଦିକ ଧର୍ମ ମତର ଏକ ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଏହି ପଂକ୍ତିରୁ ସହଜରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଆଜି ଯାଜପୁର ସହର ବା ତାହାର ଉପାନ୍ତରେ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ବା ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ବହୁଳତା ନାହିଁ । ତାହାର କାରଣ, ଏହା ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରବେଶ ପଥର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ୱାର ହୋଇଥିବାରୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଧର୍ମୀ ଓ ସ୍ୱଧର୍ମୀମାନଙ୍କର ବହୁ ଘାତ-ପ୍ରତିଘାତ ଦ୍ୱାରା ସେସବୁ ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହୋଇଅଛି ।

କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେତେକଙ୍କର ଆକାର ଓ ସ୍ଥାପନଶୈଳୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ କୌତୂହଳପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିରଜା ମନ୍ଦିରର ଅନତି ଦୂରରେ 'ଅଗ୍ନୀଶ୍ୱର' ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗ ଧାନର ଉଭିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିଭିନ୍ନ ଢଙ୍ଗରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ଆଲୋକପାତର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରୁଥିବା

ହେତୁ ଏଭଳି ଦେଖାଯାଏ ବୋଲି କାହାରି କାହାରି ମତ । ଫଳେ ଯନ୍ତ୍ରେଶ୍ୱର ନାମକ ସୁବିଶାଳ ଶିବଲିଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟହ ତିଳ ପ୍ରମାଣରେ ବଢ଼ୁଥିବାର ଲୋକେ କହନ୍ତି । ତନ୍ନିକଟସ୍ଥ ତ୍ରିଲୋଚନେଶ୍ୱର ନାମକ ଶିବଲିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିରର ଅନ୍ତର୍ଦେଶ ଉତ୍କଳାନୁସୃତ ବିମାନ ରୂପ ନ ହୋଇ ଗୋପୁର ବିଶିଷ୍ଟ ଅଟେ । ଏହି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଠିଆହେଲେ ଗୋଟିଏ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ ଯଜ୍ଞଶାଳା ମଧ୍ୟରେ ଠିଆ ହେବାପରି ଜଣାଯାଏ । ଉତ୍କଳପ୍ରଚଳିତ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଏହା ଗୋଟିଏ ଅଭିନବ ସମାବେଶ ।

ଶିବ ପୂଜାର ସ୍ରୋତ ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମେ ସମାଜର ଶକ୍ତି ଉପାସନା ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ପୁଣି ଏହି ଶକ୍ତି ଉପାସନାର ଧାରାରୁ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକ ଭାବରେ ଦେବୀପୂଜା ଓ ନାନାବିଧ ତନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ର ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ମନେହୁଏ, ଯଜ୍ଞ ଯୁଗର ସାବିତ୍ରୀ (ବ୍ରହ୍ମାପତ୍ନୀ) ଦେବୀ ପୂଜା-ଯୁଗରେ ବିରଜା ବା ସିଂହବାହିନୀ ଦୁର୍ଗାରେ ପରିଣତା ହେଲେ । ବିରଜା ନାମରୁ, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ଦେବୀ ବିମଳା ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରୂପାନ୍ତର ବୋଲି କେତେକ ପରିମାଣରେ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଯାଜପୁର ଅଞ୍ଚଳରେ ଦେବୀ ପୂଜାର ପ୍ରଧାନ ପୀଠ ଥିଲା ଓ ଆଜିଯାଏ ଅଛି । ଦେବୀ ପୂଜାର ବିଧିବିଧାନ ମଧ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ପ୍ରସୂତା । ଇନ୍ଦ୍ରାଣୀ, ବାରାହୀ, ବୈଷ୍ଣବୀ, ଚାମୁଣ୍ଡା କୁମାରୀ ଆଦିଶକ୍ତିମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପିତ ଓ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ସେସବୁର ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କଳା ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖିଲେ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ ଯେ ଏଠାରେ ପ୍ରସ୍ତର ଶିଳ୍ପ ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ କେବେ ବାଧା-ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ କ୍ରମୋନ୍ନତି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂର୍ତ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସଠିକ୍ ଅନୁରୂପ । ଶରୀରର ଅଙ୍ଗ-ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗ ଓ ଶିର-ଭୂଷଣ ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ସୁଗଠିତ । ଖୋଦିତ ଆଭରଣମାନ ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୁନ୍ଦର ଓ ସୁରୁଚି ସମ୍ପନ୍ନ । ଅଜିକାଲି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସାତଟି ବୈତରଣୀ ତୀରସ୍ଥ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ରଖାଯାଇ ସପ୍ତମାତୃକା ନାମରେ ପୂଜିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଏହି ସାତୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ବୈତରଣୀ ଗର୍ଭରେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଜନୈକ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହାଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ରଖିଥିଲେ । ଯନ୍ତ୍ରକଳାସମ୍ପନ୍ନ ଆଉ କେତୋଟି ମୂର୍ତ୍ତି ସବ୍‌ଡିଭିଜନାଲ ଅଫିସରଙ୍କ ହତା ମଧ୍ୟରେ ସରକାରଙ୍କ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ତତ୍ତ୍ୱାନ୍ୱେଷୀ ବୈଜ୍ଞାନିକଙ୍କର ମୂଲ୍ୟବାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଶେଷକୁ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ସବ୍‌ଡିଭିଜନାଲ ଅଫିସରଙ୍କ କଚେରୀ ଆଗରେ ଥିବା ଦୋଖଣ୍ଡି ଆସ୍ଥାନର ପଶ୍ଚାଦ୍‌ଭାଗରେ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପୁଷ୍କରିଣୀ ମଧ୍ୟରେ ନିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।

ବିରଜା ଦେବୀ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ମନ୍ଦିର ପୁରାତନ ନୁହେଁ । କେବଳ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସାମାନ୍ୟ କେତେ ଖଣ୍ଡି ପ୍ରାଚୀନ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଦ୍ଧଭଗ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର ପ୍ରୋଥିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ମନ୍ଦିରର ଅନତି ଦୂରରେ ଯାଜ୍ଞିକବନ୍ଧ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋଟିଏ ଅଷ୍ଟାଦଶଭୁଜା ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ସେହି ମୂର୍ତ୍ତିଟି କେଉଁ ମନ୍ଦିରର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର କେତେକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମୂର୍ତ୍ତି ସହ ଭୂପୃଷ୍ଠର କେତେ ହାତ ତଳେ ରହିଅଛି । ମୂର୍ତ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଶିଳ୍ପ କଳାର ପରିଚାୟକ ।

ପରିଶେଷରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଗତ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଯାଜପୁରକୁ ପ୍ଳାବିତ କରିଥିଲା । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜାମାନଙ୍କର ଏକାଧିକ ରାଜଧାନୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯାଜପୁର ଏକତମ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ । ଦୁଇଟି, ଗୋଟିଏ ବୈଷ୍ଣବ ସ୍ଥପତି ଆଜି ଏଠାରେ ଐତିହାସିକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଅଛି ।

ଏଠାରେ ଷୋଡ଼ଶ ପାର୍ଶ୍ୱବିଶିଷ୍ଟ ଏକ ସ୍ଥୂଳ ଓ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରସ୍ତର ସ୍ତମ୍ଭ ଅଛି । ଏହାର ପୀଠ ମଧ୍ୟ ଓ ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନ ଯଥାକ୍ରମେ ଖଣ୍ଡିଏ ଲେଖାଏଁ ମୁଗୁନି ପଥର । ଏହାକୁ ଲୋକେ ଶୁଭ ସ୍ତମ୍ଭ କହନ୍ତି । ଉପରିସ୍ଥ ଆସ୍ଥାନର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱରେ ଖୋଦିତ କୀର୍ତ୍ତି ମୁଖ ଓ ମାଳାଗୁଡ଼ିକ ଅତ୍ୟୁନ୍ନତ ଶିଳ୍ପ ଚାତୁରୀର ପରିଚାୟକ । ସ୍ତମ୍ଭଟି ସୁଚିକ୍କଣ । ଏହା ଯାଜପୁରରେ ସୁଦୀର୍ଘ କାଳବ୍ୟାପୀ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ପ୍ରସ୍ତର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ସ୍ମାରକ । ଏହାର ଅନତିଦୂରରେ ଗୋଟିଏ ସମଶିଳ୍ପକଳା ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । କେହି କେହି ମନେକରନ୍ତି । ସନ୍ନିକଟରେ କୌଣସି ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିରର ସମ୍ମୁଖରେ ଉପରୋକ୍ତ ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ ଏହି ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଅଳଂକୃତ ହୋଇଥିଲା । ଉଭୟର ଆକାର ସାମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କହେ, କଳାପାହାଡ଼ର ଭୟରେ ଗରୁଡ଼ ଉଡ଼ିଯାଇ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲା । ଗରୁଡ଼ ମୂର୍ତ୍ତିଟି ନିକଟସ୍ଥ ଗୋଟିଏ ପୋଖରୀରୁ ଓ ସ୍ତମ୍ଭଟି ନିକ୍ଷିପ୍ତାବସ୍ଥାରୁ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଥିଲା । ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେହି ପୋଖରୀର ନାମ ଗରୁଡ଼ କୁଣ୍ଡ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଭ୍ରାନ୍ତ ବିଧର୍ମୀର କଷାଘାତର ସ୍ମାରକ ଏବଂ ଏଭଳି କଷାଘାତ ଯାଜପୁରରେ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ଓ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ସ୍ୱଳ୍ପତାର ନିଶ୍ଚୟ କାରଣ ।

ଏଠାରେ ବରାହନାଥ ଠାକୁର ଅଛନ୍ତି । ବରାହନାଥ କୃଷ୍ଣ ମୁଗୁନି ପଥରରେ ଖୋଦିତ ଏକ କମନୀୟ ମୂର୍ତ୍ତି । କଥିତ ଅଛି, ଏହିଠାରୁ ଗୋଟିଏ ବରାହ ମୂର୍ତ୍ତି ଆଳିକୁ ନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ଉଭୟ ମୂର୍ତ୍ତି ଶିଳ୍ପ ନୈପୁଣ୍ୟର

ପନ୍ଦାକାଷ୍ଠା । କିନ୍ତୁ ଦୁଃଖର କଥା ବିରଜା ମନ୍ଦିର ପରି ବରାହଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ; କେବଳ ମନ୍ଦିରଗାତ୍ରରେ ଖଣ୍ଡେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ମାତ୍ର ଦେବଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସ୍ତର ଖଞ୍ଜାଯାଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଲୋକେ କହନ୍ତି ଜନୈକ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଅଶ୍ୱପୃଷ୍ଠରେ ଯିବାବେଳେ ତୁଙ୍ଗ ମନ୍ଦିରର ଛାୟା ଦେଖି ଅଶ୍ୱ ବିଚଳିତ ହେବାରୁ ସେହି ମନ୍ଦିରକୁ ଭାଙ୍ଗି ପକାଇଥିଲା । ଜନଶ୍ରୁତି ସତ୍ୟ ହୋଇ ନପାରେ । ମାତ୍ର କୌଣସି ବିଧର୍ମୀ ଶାସକଙ୍କ ଆଦେଶରେ ମନ୍ଦିର ଭଗ୍ନ ହୋଇଥିବାର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ବୋଧହୁଏ ପରେ ଦେବମୂର୍ତ୍ତିଙ୍କର ଆଚ୍ଛାଦ ପାଇଁ ଉପସ୍ଥିତ ମନ୍ଦିରଟି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ବରାହ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ଗୋଟିଏ ଦର୍ଶନୀୟ ସ୍ଥପତ । ଏହାର ଭୁବନେଶ୍ୱରର ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ସଦୃଶ । ଏଥିରେ ଅବଶ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ କଳା ଶିଳ୍ପ ଆଦୌ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ନିର୍ମାଣ କୌଶଳ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ ଶିଳ୍ପୀର ନୈପୁଣ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଏହା ଭିତରୁ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ମପୁଷ୍ପ ଫୁଟିଥିବା ପରି ଦେଖାଯାଏ । କଥିତ ଅଛି, ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଏହାକୁ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମନ୍ଦିର ଓ ଜଗମୋହନ ସମସାମୟିକ ନୁହେଁ; ଏହା ଉଭୟର ଗଠନରୀତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ।

ବରାହ ଓ ବିରଜା କେତେ ପ୍ରାଚୀନ, ତାହା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଯାଜପୁରରେ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ବନ୍ଧେ ପୁରାଣ ଯାହା କହେ ତାହା ଐତିହାସିକର ହେୟ । ଯଜ୍ଞ କୁଣ୍ଡରୁ ଏହି ଦୁହିଙ୍କର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଇତିହାସ ସମର୍ଥ ହୋଇନପାରେ । ମାତ୍ର ଯାଜପୁରର ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଅତି ଉଚ୍ଚରେ ।

ବୈତରଣୀ ନଦୀର ମୌଳିକ ଧାରର ଉତ୍ତର ତୀରରେ ବରାହପୀଠ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ପୀଠକୁ ନଦୀ ସ୍ରୋତର କବଳରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଦକ୍ଷିଣ ତୀରସ୍ଥ ଦଶାଶ୍ୱମେଧଘାଟର ଠିକ୍ ବିପରୀତ କୂଳରେ ପ୍ରସ୍ତରବନ୍ଧ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଥିଲା । ନଦୀ ଶଯ୍ୟାର ବକ୍ରତା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଳସ୍ରୋତର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତି ଅବରୋଧ କରିବା ପାଇଁ ବକ୍ରତାର ପ୍ରାରମ୍ଭ ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରାୟ ଏକକୋଶ ପଶ୍ଚିମରୁ ବନ୍ଧ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ବନ୍ଧ ପ୍ରାୟ ୫ । ୬ ଫୁଟ ପ୍ରସ୍ଥ ଓ କଠା ପ୍ରସ୍ତରରେ ନିର୍ମିତ । ବନ୍ଧର ଆରମ୍ଭ ଓ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ବନ୍ଧାଣେଶ୍ୱର ଶିବଲିଙ୍ଗ ଓ ବନ୍ଧାଣେଶ୍ୱରୀ ଠାକୁରାଣୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ବନ୍ଧାଣ ବନ୍ଧାଣୀ ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ଅପଭ୍ରଂଶ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ ବନ୍ଧାଣ । ଏହି ବନ୍ଧର ଅଧିକାଂଶ ମାଟିତଳେ ପୋତିହୋଇ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଯାଜପୁରର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ।

ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନେ ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ସନ୍ଧିସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ (Strategic points) ପ୍ରାସାଦ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଯାଜପୁରରେ ବହୁକାଳଯାଏଁ ସେହିପରି ରାଜପ୍ରାସାଦର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ତାହା କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ସ୍ଥିର କରି କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । କେବଳ ରାଜ ବସତିର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ ଇତସ୍ତତଃ କେତୋଟି ସ୍ଥାନର ରାଜ ସମ୍ମତ ନାମ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମୁସଲମାନ ବଙ୍ଗଦେଶ ଜୟ କଲାପରେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପାଇଁ ବାରମ୍ବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଆଧୁନିକ ଧାମନଗର ଘାଟ ବଙ୍ଗ ଦେଶରୁ ଉତ୍କଳକୁ ପ୍ରବେଶ ପଥ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଥରେ ଥରେ ମୁସଲମାନ ସେନା ଉତ୍ତରରୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିବାର ସମ୍ବାଦ ପାଇ ଯାଜପୁରର ରାଜା (ଉତ୍କଳରାଜା) ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ରଣସଜ୍ଜା କରି ରହିଥିଲେ । କେଣ୍ଟମୁନ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷର ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମୁସଲମାନ ସେନା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ । ଉତ୍କଳର ରାଜା ସ୍ଥାୟୀ ପ୍ରତିରୋଧ ପାଇଁ ସେହିଠାରେ ତିନିଗୋଟି ସୈନ୍ୟବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେହି ବସତି ୩ ଗୋଟି ଆଜି କର୍ଣ୍ଣି, ଶୁନି ଓ ଦକ୍ଷିଣବାଡ଼ି ନାମରେ ପରିଚିତ ଓ ଖଣ୍ଡାୟତ ବହୁଳ । ମୁସଲମାନ ଐତିହାସିକମାନେ କର୍ଣ୍ଣି ଓ ଶୁନିକୁ କେନ୍‌ସୁନ ବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଗଙ୍ଗା କୂଳରେ ଯୁଦ୍ଧଲିପ୍ତ ଥିବାର ସମ୍ବାଦ ପାଇ କଳାପାହାଡ଼ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରବେଶ ପଥର ଅନତି ଦୂରରେ ଗୋହିରାଟିକିରିଠାରେ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ଓ କଳା ପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବ ପରାସ୍ତ ଓ ନିହତ ହେଲେ । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ପୀଠ ଯାଜପୁର ବିଜୟୀ ମୁସଲମାନ ସେନାଙ୍କର ପ୍ରଥମ କଷାଘାତର କବଳରେ ପଡ଼ି ହତଶ୍ରୀ ହୋଇ , ରାଜ ପ୍ରାସାଦ, [illegible] ମନ୍ଦିର ଓ ମୂର୍ତ୍ତି ଧ୍ୱସ୍ତବିଧ୍ୱସ୍ତ ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହେଲା । କଥିତ ଅଛି, ଯାଜପୁର ଫୌଜଦାରୀ କଚେରୀ ଆଗରେ ଯେଉଁ ବୋଖାରୀ ବା ପୀର ଅସ୍ଥାନ ଅଛି, ସେଠାରେ ପୂର୍ବେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସମାଜନିର୍ଦ୍ଧାରିକ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ଥିଲା । ଯାଜପୁରର ସୁବୃହତ୍ ଆରୁ ମସଜିଦ୍ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରାଜପ୍ରାସାଦ ଓ ମନ୍ଦିରର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ପ୍ରସ୍ତର ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଜନମତ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହି ମସଜିଦ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ଔରଙ୍ଗଜେବଙ୍କ ଆଦେଶରେ ନିର୍ମିତ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ-କୀର୍ତ୍ତି । ବୈତରଣୀତଟସ୍ଥ ଆଦିମ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବସତିର ଆଧୁନିକ ନାମ ବେଲମପୁର । ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନ ଆଜି ବିବସରଇ ନାମରେ

ପରିଚିତ । ମନେହୁଏ ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ନାମ ସୁଦ୍ଧା ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାବାନ୍ ଥିଲେ ।

ମୁସଲମାନ ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ପରେ ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଯାଜପୁର ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ଏହି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶାସକମାନେ ତଦା ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମନିବତାର ଫଳରେ ମୁସଲମାନ କୀର୍ତ୍ତିର ଲୋପ ସାଧନ ପାଇଁ ତତ୍ପର ହୋଇଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ, ସେମାନେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆବୁ ମସ୍‌ଜିଦ୍‌ର କେତେକାଂଶ ଭଗ୍ନ କରି ବୈତରଣୀ ତୀରରେ ସେହି ବିବସରାଇ ବର୍ଷରେ ଉପସ୍ଥିତ ସୁବୃହତ୍ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଆଜି ବିରଜା ମନ୍ଦିରକୁ ଯିବା ପଥରେ ଯେଉଁ ଅଠର ନଳା ପୋଲ ସରକାରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ସଂରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ସେହି ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗଠିତ । ଯାଜପୁରର ବାଲିକି ମଠ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଗୌରୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ମରହଟ୍ଟା ଶାସକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କୀର୍ତ୍ତି ।

ବ୍ରିଟିଶ ଶାସନରେ ଧର୍ମ ବିଦ୍ୱେଷ ଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଶାନ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ପ୍ରାଚୀନ କୀର୍ତ୍ତିମାନ ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଯାଜପୁରର ଲୁପ୍ତ ଗୌରବ ଗାନ କରୁଅଛି । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନତମ ପୀଠ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଯାଜପୁରର ଆଜି ଅବହେଳିତ । ତଥାପି ବୈତରଣୀରେ ସ୍ନାନ କରି ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ନାଭିଗୟାରେ ପିଣ୍ଡ ଦାନକରି ବରାହ ଓ ବିରଜା ଦର୍ଶନ କରି ସପ୍ତମାତୃକା ଶୁଭସ୍ତମ୍ଭ, ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭଗ୍ନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମାନ ଦେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶତଶତ ଲୋକ ଆସୁଛନ୍ତି ଓ ଆସୁଥିବେ ।



ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା

ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ତ୍ରିବେଣୀ ଅମାବାସ୍ୟା କହନ୍ତି । କାରଣ ଏହି ଦିନ ତ୍ରିବେଣୀ ତୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନ କରିବା ବିଧେୟ । ଆଲ୍ଲାହାବାଦ-ଠାରେ ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା ଓ ସରସ୍ୱତୀର ସଙ୍ଗମ ସ୍ଥାନ ଭାରତରେ ତ୍ରିବେଣୀ ତୀର୍ଥ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ତ୍ରିବେଣୀ ତୀର୍ଥ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ଏହା ହୁଗୁଳି ଜିଲ୍ଲାରେ ହୁଗୁଳି ସହର ନିକଟରେ ହୁଗୁଳି ନଦୀ ତୀରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଶେଷ ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ବଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଜୟ ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଏହିଠାରେ ଗଙ୍ଗା ତୀରରେ ଘାଟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଗଙ୍ଗାନଦୀ ଏହିଠାରେ ଦ୍ୱିସ୍ରୋତା । ଏହି ଦୁଇ ସ୍ରୋତର ଲୌକିକ ନାମ ଗଙ୍ଗା ଓ ଯମୁନା । ରାଜମାତା ପ୍ରତ୍ୟହ ଗଙ୍ଗା ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରିବାରୁ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ଗଙ୍ଗା ବନ୍ଦରୁ ସ୍ୱୀୟ ରାଜଧାନୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାଳଟିଏ ଖୋଳାଇବାକୁ ସ୍ଥିର କରି ଅତ୍ୟଳ୍ପ ପରିମାଣ କାର୍ଯ୍ୟ କରାଇଥିଲେ । ସେହି ଖଣ୍ଡନାଳ ଅଦ୍ୟାବଧି 'ସରସ୍ୱତୀ ଖାଲ୍' ନାମରେ ବିଦ୍ୟମାନ । ସୁତରାଂ ଏ ସ୍ଥାନର ତ୍ରିବେଣୀ ନାମ ଯଥାର୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆମାନେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଏହି ତ୍ରିବେଣୀ ତୀର୍ଥରେ ସ୍ନାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଯୁଗପତ୍ ଧର୍ମ ଅର୍ଜନ ଓ ପିତୃକୀର୍ତ୍ତି ସନ୍ଦର୍ଶନ କରନ୍ତି । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ଉତ୍ତର ସୀମାଠାରୁ ତ୍ରୀବେଣୀ ଘାଟ ଯାଏ ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଓଡ଼ିଆ ଖଣ୍ଡାଏତ ବଂଶ ଅଛନ୍ତି । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ବିଜୟ-ବାହୁଡ଼ାବେଳେ ଯେଉଁ ପାଇକ ବା ସରଦାରମାନେ ବିଜିତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଶାନ୍ତି ରକ୍ଷାପାଇଁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ ଆଧୁନିକ ଖଣ୍ଡାଏତ ବଂଶ ସେହିସବୁ ମାନଙ୍କର ଶାଖା ।

ଯାଜପୁରରେ ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କୁହାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସାଧାରଣତଃ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଅମାବାସ୍ୟା ନାମ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା । ଯାଜପୁର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟତ୍ର କେହି ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟାକୁ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କହନ୍ତି ନାହିଁ । ଦେବୀପୀଠ ଯାଜପୁରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ

ବିରଜାଦେବୀ ମାଘ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଯେଉଁ ବେଶରେ ଭୂଷିତା ହୁଅନ୍ତି, ତାହାକୁ ସାବିତ୍ରୀ ବେଶ କୁହାଯାଏ । ସେ ଦିନ ଦେବୀଙ୍କର ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ।

ବିରଜାଙ୍କ ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ଦିବସର ନାମ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା କାହିଁକି ? ପୌରାଣିକମାନେ କହନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମା ଯାଜପୁରର ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ଦଶକୋଟି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲେ । ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ଯଯାତି କେଶରୀ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟରେ ଦଶକୋଟି ଅଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞ କରାଇଥିବା ହେତୁ ଯଜ୍ଞ ସ୍ଥାନର ନାମ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଘାଟ ଓ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ବସତିର ନାମ ଯାଜପୁର ହୋଇଥିଲା । ସହସ୍ରାଧିକ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଧର୍ମ ସଂଘର୍ଷରେ ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ଯାଜପୁର ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ହୋଇ ରହିଅଛି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ । ଯୁଗଧର୍ମ ଅନୁସାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରତି ଆଦର କ୍ରମଶଃ ଊଣା ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୀର୍ତ୍ତିତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଅଧୋଗମନ କରି ଅବ୍ରାହ୍ମଣୋଚିତ ଆଚରଣ କରିଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କର ଆଭିଜାତ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱ । ଯାଜପୁରର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଆଶୀର୍ବାଦ ପଦ୍ଧତି ଓ ତୀର୍ଥ, ମନ୍ଦିର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଶାସନର ସଂଖ୍ୟାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଏହି ସ୍ଥାନ ଏକ ସମୟରେ ଯଜ୍ଞ-ଧୂମ ସମାଚ୍ଛନ୍ନ ବେଦଧ୍ୱନି ପରିପୂରିତ ନୈମିଷାରଣ୍ୟର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଯାଜପୁର ନାମ ସାର୍ଥକ ଅଟେ । ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଆଶୀର୍ବାଦ ଶ୍ଳୋକରୁ ଏହି ଉକ୍ତିର ଯଥାର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେଉଅଛି ।

> "ଓଁ ବ୍ରହ୍ମ ଭବନ ସୌଧ ସୋପାନ ସରଣି ସକଳ ସରଣି ସକଳ ଜନ ବାଞ୍ଛାମଣି ନନ୍ଦିନୀ ପୁଣ୍ୟାର୍ଣ୍ଣି—ଶ୍ରୀ ବୈତରଣୀ ଜଳ ପଟଳ ପାନ-ବିଗାହ କ୍ଷାଳିତା ଶେଷ କଳୁଷଣାଂ—ପ୍ରତିଦିନ ହବିହୁତ ଧୂମାବଲଶ୍ୟାମଳିତ ନଭୋ ମଣ୍ଡଳାନାଂ ପ୍ରତ୍ୟେହ ପୁରୋଡ଼ାଶାଶନାନ୍ତଃକରଣ ନିର୍ମଳାନାମନୁଦିନ ନବରତ ଯାଜନ ଅଧ୍ୟାପନ ଦାନ ପ୍ରତିଗ୍ରହ—ଷଟ୍ କର୍ମ ନିରତ ନାମ ଯଜନ ବେଦ ବେଦାନ୍ତ ନ୍ୟାୟ ସାଂଖ୍ୟ ବ୍ୟାକରଣ ସାହିତ୍ୟେତିହାସ ପୁରାଣାଦି ଶ୍ରୁତିପାଠ ବିକ୍ରିର ନିପୁଣାନାଂ ଦଶ ସହସ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣାନାମ । ମିତଃ ସତ୍ୟା ଭବନ୍ତୁ ।"

ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମା ଯଜ୍ଞକର୍ତ୍ତା । ସ୍ମୃତିକାର କହନ୍ତି ଧର୍ମପତ୍ନୀ ବ୍ୟତୀତ ଯଜ୍ଞ କାର୍ଯ୍ୟ ସୁସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପତ୍ନୀ ଆବଶ୍ୟକ । ସେହି କଳ୍ପିତା ପତ୍ନୀର ନାମ 'ସାବିତ୍ରୀ' ।

ଯାଜପୁରରେ ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ମନ୍ଦିର ସନ୍ନିକଟରେ ବ୍ରହ୍ମକୁଣ୍ଡ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ପୌରାଣିକଙ୍କ ମତରେ ଏହି ପୁଷ୍କରିଣୀ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ ପାତ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଘୃତ ପାତ୍ର ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମା ଏହି ପାତ୍ରରୁ ଘୃତ ନେଇ ଦଶାଶ୍ୱମେଧ ଯଜ୍ଞରେ ଅଗ୍ନି ତୃପ୍ତି କରିଥିଲେ । ଯେଉଁମାନେ ଯାଜପୁରକୁ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞସ୍ଥାନ ବୋଲି ପ୍ରଚାର କରାଇଥିଲେ, ସେମାନେ ଏହିଠାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଯଜ୍ଞ ସଙ୍ଗିନୀ ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ବାସ୍ତବରେ କୌଣସି ସ୍ୱର୍ଗ ରାଜ୍ୟରୁ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ଯାଜପୁରରେ ଯଜ୍ଞ ସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପୌରାଣିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଏହି ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ଯାଜପୁର ଏକ ସମୟରେ ବହୁ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅଧିବାସଭୂମି ଥିଲା । ବୋଧହୁଏ ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଜ୍ଞ କରିବା ପାଇଁ ବୈଦିକ ବିହିତ ନିୟମାନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ଆବାହନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସାବିତ୍ରୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ବିରଜାଦେବୀ ବୋଧହୁଏ ସେହି ସାବିତ୍ରୀ । ପ୍ରଥମେ ସାବିତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ହୋଇଥିବା ହେତୁ ତାହାଙ୍କର ବାର୍ଷିକ ଜନ୍ମଦିବସର ନାମ ସାବିତ୍ରୀ ଅମାବାସ୍ୟା । ହୋଇପାରେ ବିରଜାଦେବୀ, ସବୁ ପ୍ରଥମେ ମାତ୍ର ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲେ ।

ବିରଜାଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ କୌଣସି ବାହନର ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ଏହା ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣ । ଉପାସକ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କୁ ସିଂହବାହନ ଆଦି ନାନାବିଧ ଆଖ୍ୟାରେ ଆରାଧନା କରୁଥିଲେ ହେଁ ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର କଳ୍ପନା । ଯଦି ବିରଜା ସବୁ ପ୍ରଥମେ ସିଂହବାହିନୀ ବା ମହିଷାସୁର ମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥାନ୍ତେ; ତା'ହେଲେ ମୂର୍ତ୍ତିକାର ଅବଶ୍ୟ ବିଗ୍ରହରେ କୌଣସି ବାହନର ଚିହ୍ନ ଦେଖାଇଥାନ୍ତେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଓ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଲିଖିତ ଅଭିଧାନରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କର ନାମାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ବିରଜା ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତାହାହେଲେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଦୁର୍ଗା ଅର୍ଥରେ 'ବିରଜା' ଶବ୍ଦ ପାଇଲା କାହିଁ ? ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଗା ଅର୍ଥରେ ବିରଜା ଅର୍ଥ ଅଭିଧାନରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ବିରଜା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବିଗତ ରଜା, ନିର୍ମଳା ବା ପବିତ୍ରା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସାବିତ୍ରୀ ବିଗତରଜା, ନିର୍ମଳା ବା ପବିତ୍ରା ।

କେହି ପଚାରିପାରନ୍ତି, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ଯଦି ଯାଜ୍ଞିକ ବ୍ରାହ୍ମଣର ସାବିତ୍ରୀ, ତାହାହେଲେ ବ୍ରହ୍ମା କାହାନ୍ତି ? ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ

ମଧ୍ୟରୁ କେହି ବ୍ରହ୍ମା ସ୍ୱରୂପ ପୂଜିତ ହେଉଥିବେ । ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ହୋମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମା ବରଣ ଓ ସାବିତ୍ରୀ ବରଣର ବିଧାନ ଅଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସାବିତ୍ରୀ ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପନା କରିବା ସୁସଙ୍ଗତ ମନେ ନକରି ହୁଏତ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଯଜ୍ଞ ସାବିତ୍ରୀ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରି ତାହାଙ୍କୁ ହିଁ ସାବିତ୍ରୀ ରୂପେ ବରଣ କରି ଯଜ୍ଞ କରୁଥିଲେ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ନଥିଲା । ଯାଜପୁରରେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭବ । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ ତାହା ବିଲୁପ୍ତ ବା ବିଧ୍ୱସ୍ତ ହୋଇଥିବ । ବିରଜାଦେବୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା, ସେ ତାଙ୍କର ଆଦିମ ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ସେ କିଛି ଦୂରରେ କଳସପୁର ଗ୍ରାମରେ ଏତଦ୍ ପୂର୍ବେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଲୋକେ କହନ୍ତି । କଳସପୁରସ୍ଥିତ ଗୋଟିଏ ଦେବୀଙ୍କୁ ବିରଜାଙ୍କର ଆଦିମ ଆସନ କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ କଳସପୁରର ଭୂମିଖଣ୍ଡ, ଯାହା ବିରଜାଙ୍କର ଆଦିମ ଆସନ କୁହାଯାଏ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ କଳସପୁରର ଭୂମିଖଣ୍ଡ ପ୍ରାୟ ବିରଜାଙ୍କର ସେବକମାନଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମୋତ୍ତର ବୃତ୍ତି ଅଟେ । କାଳକ୍ରମେ ହସ୍ତାନ୍ତର ହୋଇ କେତେକ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଅଛି । ଆଜି ଯେଉଁ ମନ୍ଦିରରେ ଦେବୀ ଅବସ୍ଥିତା, ତାହାର ବେଢ଼ା ପାଚୀରରେ ପ୍ରାଚୀନ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ଭଗ୍ନାବଶିଷ୍ଟ ଖଣ୍ଡ, ମୂର୍ତ୍ତିଖଣ୍ଡ, ପ୍ରସ୍ତର ଅସଂଯତ ଭାବରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ର୍ଥ ଓ ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହୋଇଥିଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ପରି ଉତ୍କଳ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମୟରେ ସେହି ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ରୋତରେ ପ୍ଳାବିତ ହୋଇଥିବ । ଉତ୍କଳର କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଯଜ୍ଞପ୍ରିୟ ଥିଲେ ଓ ଯଯାତିକେଶରୀ ଖ୍ରୀଃ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯାଜପୁରକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣି ଯଜ୍ଞ କରାଉଥିଲେ ବୋଲି ଦେଶୀୟ ଲେଖକ କହନ୍ତି । ତା'ହେଲେ ଉପରୋକ୍ତ ଯଯାତିଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ବିରଜା ଦେବୀ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ଓ ଭାରତରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ସମୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଯଯାତି କେଶରୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କେଶରୀବଂଶ ପରି ଉତ୍କଳରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜବଂଶ ଯଜ୍ଞପ୍ରିୟ ନୁହନ୍ତି ।

ଆଜି ବିରଜାଙ୍କୁ ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ବା ଦୁର୍ଗା ସ୍ୱରୂପ ପୂଜା କରାଯାଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ତନ୍ତ୍ର ପୂଜାର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରକୃତ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ବିରଜା ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ବା ଦୁର୍ଗା ସ୍ୱରୂପ କଳ୍ପିତା ହୋଇଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

(ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ-୩୨/୯-ପୃ ୩୩୫-୩୩୬-୩୩୭)

କେଶରୀବଂଶ ଓ ଗଜସିଂହ

ଓଡ଼ିଶା-ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରାୟ ଦରୁଠାରେ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ଏପରି କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ନାହିଁ, ଯହିଁରେ ଏହାର ଅନ୍ତତଃ ଗୋଟିଏ ହଉଟି ନିଦର୍ଶନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର କାହିଁକି ପର ଯୁଗର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ଏହାର ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସିଂହ ପ୍ରକୃତର ଠିକ୍ ଅନୁକୃତ ନୁହେ । ଏଥିରେ ଶିଳ୍ପୀର କେତେକ ଅପ୍ରାକୃତ କଳ୍ପନା ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଆଜିକାଲି ଲୋକେ ଏହାକୁ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ କହନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆକୃତ ଦେଖିଲେ ଏହା ସିଂହ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ସିଂହ ବା କେଶରୀ ସ୍ୱରୂପ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ ପ୍ରବନ୍ଧର ସୁବିଧା ପାଇଁ ଅଳ୍ପ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାକୁ ଗଜସିଂହ କହିବୁ । ଓଡ଼ିଆ ମନ୍ଦିର ସଙ୍ଗେ ଗଜସିଂହର ଘନିଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ଦେଖି କେହି କେହି ମନେ କରନ୍ତି ଯେ, ଏହା ଓଡ଼ିଆ କାରିଗରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ଏବଂ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ କାରିଗର ସ୍ୱଦେଶରେ କେଶରୀ ବଂଶ ଦ୍ୱାରା ଗଜପତି ବଂଶର ପରାଜୟ ବ୍ୟାପାରକୁ ଚିତ୍ରିତ କରିଅଛି; ଅର୍ଥାତ ଉକ୍ତ ଘଟନାର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଗଜସିଂହ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିଅଛି । ଏହି ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷରେ ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁ କୁମାର ଗାଙ୍ଗୁଲି ଗତ ସେପ୍ଟେମ୍ବର ମାସର 'ମଡ଼ର୍ନରିଭିଉ' ପତ୍ରିକାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ମତ ଆଲୋଚନା କରି ସେହି ସ୍ଥାନର ନୂତନ ଅନୁମାନ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସୁତରାଂ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କ ମତର ସାର ମର୍ମ ଆଗତ ହେଉ ।

କେଶରୀ ବଂଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିଥିଲେ । ତେବେ, ଗଜସିଂହ ଯଦି କେଶରୀବଂଶ ଦ୍ୱାରା ଗଜପତି ବଂଶର ପରାଜୟ ବ୍ୟାପାରରେ ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ, ତାହାହେଲେ ଏହାର କଳ୍ପନା ଅବଶ୍ୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସିଠାରେ ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ନଥିବ । କିନ୍ତୁ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଓ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧ ଶିଳ୍ପରେ ଗଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୋଦିତ ଅଜନ୍ତାର ୯ ନମ୍ବର ଗୁହା ମଧ୍ୟରେ ଏହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ପୁଣି ବିହାରରେ ଏକ ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଗଜସିଂହ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଶିଳ୍ପରେ କେବଳ ସିଂହ ବା କେବଳ ହସ୍ତୀ ଦେଖାଏ, କିନ୍ତୁ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ସିଂହ ବା ଗଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ତଥାପି ବିହାର ଓ ଅଜନ୍ତା ପ୍ରଭୃତି ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଗଜସିଂହର ନିଦର୍ଶନ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀବଂଶର ଆଗମନ ସଙ୍ଗେ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପ ରାଜ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଥମ ଅବତାରଣାବାଦ ତିଷ୍ଠି ନପାରେ ।

—

ଅତଏବ ଗାଙ୍ଗୁଲି କହନ୍ତି; ଓଡ଼ିଶା ମନ୍ଦିରର ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା କାରିଗରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ନୁହେଁ କିମ୍ବା ଓଡ଼ିଶାରେ ନୂତନ ରାଜବଂଶର ବିଜୟ ଚିହ୍ନ ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତହିଁ ପୂର୍ବରୁ ହସ୍ତୀ ଓ ସିଂହର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପ ଭାରତରେ ସର୍ବତ୍ର ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ହସ୍ତୀ ଉପରେ ସିଂହ ବା ଗଜସିଂହ ଭାରତ-ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲା । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ନବ କଳ୍ପିତ ଚିତ୍ର ବିହାରର ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଗଜସିଂହ ପରି ସରଳ ଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ କଳ୍ପନା ସ୍ଫୁରିଲା ଏହାକୁ ମଧ୍ୟମ ଓ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଭୂଷଣ ବହୁଳ ନିଦର୍ଶନରେ ପରିଣତ କଲା, ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଶତାବ୍ଦୀର ଗତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଚିତ୍ରରେ ବେଶୀ ବେଶୀ କଳ୍ପନା ପରିପାଟୀ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଗଜସିଂହ ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ଧର୍ମଭାବ ବା ଐତିହାସିକ ବ୍ୟାପାର କୌଣସିଠାରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇନାହିଁ । ମନ୍ଦିରର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ଏହା ଭାରତୀୟ କାରିଗରର ଏକ ଅଭିନବ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର ।

ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ଉପରୋକ୍ତ ଯୁକ୍ତି ସମୀଚୀନ ହେଲେ ହେଁ ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ସ୍ଥାପିତ ନୁହେଁ । ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଆର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କଳ୍ପନା ନୁହେଁ ବା କୌଣସି ଐତିହାସିକ ଘଟଣାର ସ୍ମାରକ ନୁହେଁ, ଯେହେତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀବଂଶ ଓଡ଼ିଆ ଜୟ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଘଟଣାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ, ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପରେ ଗଜସିଂହର ନିଦର୍ଶନ ମିଳୁଅଛି । କିନ୍ତୁ କେଶରୀ ବଂଶର ଓଡ଼ିଶା ବିଜୟ ଯଦି ଦଶମ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନହୋଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୋଇଥାଏ ?

କେଶରୀବଂଶର ଓଡ଼ିଶା ବିଜୟକୁ ଗାଙ୍ଗୁଲି କାହିଁକି ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ, ତାହାର କୌଣସି କାରଣ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏତାଦୃଶ ଅନୁମାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଏକା ନୁହନ୍ତି । ଫ୍ଲିଟ୍‌ସାହେବ କେଶରୀମାନଙ୍କୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜା ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । କେଶରୀବଂଶର କେତେଖଣ୍ଡି ତାମ୍ର ଶାସନ ଦେଖି କେବଳ ଲିପିର ଆକୃତି ବିବେଚନାରେ ସେ ହଠାତ୍ ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କେତେକ କାଳ୍ପନିକ କାରଣ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପ୍ରମୁଖ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ କେଶରୀବଂଶର ଆଗମନକୁ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେହି ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ ମତର ଅନୁଧାବନ କରିବାକୁ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁବାବୁ ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ ଏହି ମତର ପୋଷକ । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ ମତର କାରଣ ଗୁଡ଼ିକୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ଆଲୋଚନା କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ସତ୍ୟତା ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁକୁମାର ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ଯୁକ୍ତିର ଭିତ୍ତି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ ।

ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି, ଓ ଭୀମାର୍ଥଙ୍କ ଶାସନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ, ଓ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ, ଓ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଏହି ତିନୋଟି ନାମାନ୍ତର ଅଛି । ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରଥମ ତିନି ନାମ ଶେଷୋକ୍ତ ତିନୋଟିର ନାମାନ୍ତର । ମଧ୍ୟ ଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜୟ, ଆଉ ଯଯାତି ଭୀମାର୍ଥଙ୍କ ପିତା ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମତଃ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ଭୀମାର୍ଥଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ସେଥିରେ 'ଭବଗୁପ୍ତ' ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧିର ଆଦୌ ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଜଣେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ସେ ଯଯାତିଙ୍କର ପିତା ନ ହୋଇ ତାହାଙ୍କର ବହୁପରେ (ଦ୍ୱିଶତାଧିକ ବର୍ଷ ପରେ) ରାଜତ୍ୱ କରିଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ଶାସନରେ ଯଯାତିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଭୀମାର୍ଥ । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଯଯାତିଙ୍କର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ସୂର୍ଯ୍ୟକେଶରୀ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ କୌଣସି ଭୀମାର୍ଥଙ୍କର ନାମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ । ଜଣେ ଭରତ-କେଶରୀଙ୍କର ନାମ ଅଛି । ଭରତକେଶରୀକୁ ଭୀମାର୍ଥଙ୍କର ଲୌକିକ ନାମ କୁହାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଭରତ କେଶରୀଙ୍କୁ ଯଯାତିଙ୍କର ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ନ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟମଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଫ୍ଲିଟ୍ କହନ୍ତି, ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଘଟଣାର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଇତିହାସ

ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ କେତେ ଗୁଡ଼ିଏ ଶୁଣାନାମ ଓ କାଳ୍ପନିକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କାଳ ଦ୍ୱାରା ଶତାବ୍ଦୀ ପୂରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ଭୀମରଥଙ୍କର ନାମ ନଥିବା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହର କାରଣ । ତେବେ ଏଭଳି କାରଣର ବଳ ଅତି ଅଳ୍ପ । ଯଯାତିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ସୂର୍ଯ୍ୟ କେଶରୀ । ଏହି ସୂର୍ଯ୍ୟକେଶରୀ ନାମ ଭୀମରଥଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ହୋଇପାରେ । କୌଣସି ଗ୍ରହ ବା ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ସୁଚ୍ଚାର୍ଯ୍ୟ ନାମାନୁସାରେ ମନୁଷ୍ୟର ନାମକରଣ କରିବା ପ୍ରଥା କାଳକ୍ରମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଶୈବ ଓ କଟ୍‌ବେଲ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ନାମ ଏହାର ଉଦାହରଣ । କେଶରୀ ବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳକୁ ଏହି ପ୍ରଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କାଳ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇପାରେ । ବାସ୍ତବରେ ଏହି ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଶ୍ରୁତି କଠୋର ନାମ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ସୂର୍ଯ୍ୟ କେଶରୀ ନାମକୁ ପସନ୍ଦ କରି ଭୀମରଥ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ଶାସନର ସମସାମୟିକ ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଶାସନର ଖୋଦନ ବେଳେ ଯେଉଁ ଭୀମରଥ ନାମ ଚଳୁଥିଲା ସେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ରଚନା ସମୟରେ ଶ୍ରୁତିକଟୁ ବୋଧ ହୋଇଥିବ । ପୁଣି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତା ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ବହୁବର୍ଷ ପରେ ଜଣେ ଜନମେଜୟ କେଶରୀଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯଯାତି ଅସାଧାରଣ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ଥିଲେ । ସେ ରାଜା ନହେବାଯାଏ ଓଡ଼ିଶାରେ କେଶରୀବଂଶର ଦୃଢ଼ ଭିତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଅତଏବ ତାଙ୍କର ନାମ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ବୋଧହୁଏ ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଯଯାତିଙ୍କର ଏହି ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିବା ଲାଗି ଜନ-ଶ୍ରୁତିର ଅନୁଗମନ କରି ତାଙ୍କୁ କେଶରୀବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ତାହାହେଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଶାସନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ଜନମେଜୟ, ଯଯାତି ଓ ଭୀମରଥ ନାମ ନଥିବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କ'ଣ ? ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମର ଅଭାବ ଫ୍ଲିଟଙ୍କ ଅବିଶ୍ୱାସର ଆଉ ଏକ କାରଣ । ଏହି ଦୁଇଟିକୁ ଫ୍ଲିଟ୍ ଓ କନିଙ୍ଗହାମ ଦୁହେଁ ଜନମେଜୟ ଓ ଯଯାତିଙ୍କର ନାମାନ୍ତର ବୋଲି ମତ ଦିଅନ୍ତି । କେହି କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ଆଜିକାଲି କେହି କେହି ଭବଗୁପ୍ତଙ୍କୁ 'ଈଶ୍ୱର'

ରକ୍ଷିତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତଙ୍କୁ 'ଶିବରକ୍ଷିତ' ବୋଲି ଅର୍ଥ କରନ୍ତି । କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ବଡ଼ ଯଜ୍ଞପ୍ରିୟ ଓ ଶିବଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଉପରୋକ୍ତ ଅର୍ଥରେ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମ ଦଓଟିକୁ ଉପାଧି ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ! ଶାସନର ଲାଞ୍ଛନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ମଧ୍ୟ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମ ଦୁଓଟିକୁ ଉପାଧି ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଶାସନର ଲିଖନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ମଧ୍ୟ ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ନାମ ଉପାଧି ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଶାସନର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଅଛି ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ, 'ମହାରାଜାଧିରାଜ' "ପରମେଶ୍ୱର" ଶ୍ରୀ ଶିବଗୁପ୍ତ ଦେବ ପାଦାନୁଧ୍ୟାତ, ପରମ ମାହେଶ୍ୱର, ପରମଭଟ୍ଟାରକ, ମହାରାଜାଧିରାଜ, ସୋମକୁଳତିଳକ, ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି, ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତଦେବ କୁଶଳୀ କଳୁ ସେହି ଶାସନର ଶେଷଭାଗରେ ଅଛି, "ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ", ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର, ଶ୍ରୀ ଜନମେଜୟ ଦେବସ୍ୟ ବିଜୟ ରାଜ୍ୟେ ସମ୍ବତ୍ସରେ ତୃତୀୟେ ଇତ୍ୟାଦି । 'ଭବଗୁପ୍ତ' ଯେବେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ଉପାଧି ନହୋଇ ନାମାନ୍ତର ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଏକଶାସନର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ତାଙ୍କର ଭବଗୁପ୍ତ ନାମ ଓ ଶେଷ ଭାଗରେ ଜନମେଜୟ ନାମ ଲିଖିତ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା । ଏପରି ହେବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ । "ଭବଗୁପ୍ତ ଯେ ଜନମେଜୟଙ୍କର ଉପାଧି, ଏହା ନାଗପୁର ଯାଦୁଘର ଶାସନରୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ।

ଶ୍ରୀମାନ ଜନ୍ମେଜୟାଖ୍ୟୋସ୍ତି ଦଣ୍ଡପତ ସମଃ
କୃଷ୍ଣାରାଂ ଭେକ୍ତୁ ନାମଃ ।
ପ୍ରଖ୍ୟାତଦ୍ଦ୍ୱେଷିବଂଶ ପ୍ରବଦ୍ଦଳନ ଦକ୍ଷୋ
ଭୂପତି ସୋମବଂଶେ ।

ସୋଽୟଂ ପରମଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ଶ୍ରୀ ମହାଶିବଗୁପ୍ତ ରାଜଦେବ୍ ପାଦାନୁଧ୍ୟାତ ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମ-କୁଳ ତିଳକ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ରାଜ ଦେବକୁଶଳୀ । "ଏହି ଶାସନର ଶେଷରେ ଅଛି" ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ ମହାରାଜାଧିରାଜ ପରମେଶ୍ୱର ସୋମକୁଳ ତିଳକ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଶ୍ରୀଜନମେଜୟ ଦେବସ୍ୟ ବିଜୟରାଜ୍ୟେ ସମ୍ବତ୍ସରେ ଅଷ୍ଟମେ" ଇତ୍ୟାଦି । ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବନ୍ଦନା ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମରେ । ଶେଷରେ ବର୍ଷ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଛି ଜନମେଜୟଙ୍କ ନାମରେ । ଏହି ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ମହାଭବଗୁପ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଧି ସହ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି, ତେବେ 'ମହାଭବ ଗୁପ୍ତ' ଉପାଧି ନହୋଇ ନାମାନ୍ତର ହୋଇପାରେ କି ? ଯଯାତି

ଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଯୁକ୍ତି ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ 'କେଶରୀ' ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାଧି ସ୍ଥିର ଅଛି । ଦେଇନାହାନ୍ତି କେବଳ କେଶରୀ ଛଡ଼ା ପରମ ଭଟ୍ଟାରକ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପାଧିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିନାହାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟମାନଙ୍କ ପରି ଭବଗୁପ୍ତ ଓ ଶିବଗୁପ୍ତ ଉପାଧି ଦୁହିଁଙ୍କୁ ଛାଡ଼ି ଦେଇଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବରେ କେଶରୀ ଉପାଧି ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଦେଶୀୟ ଇତିହାସରେ ଜନମେଜୟ ଯଯାତିଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟଜଣେ ରାଜା ହୋଇପାରନ୍ତି । ରାଜବଂଶରେ ଗୋଟିଏ ନାମ ଏକାଧିକ ଥର ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଗୁପ୍ତବଂଶରେ କେତେକ ନାମ ଏକାଧିକ ଥର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ରାଜବଂଶର ନାମ ବୃଦ୍ଧପୁରୁଷରେ ଦେଖୁଅଛି । ଏହିରୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ ଅନୁଗମନ କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରି ନପାରୁ ।

କେଶରୀବଂଶର ପୂର୍ବରୁ ଯବନମାନେ ଏକାଧିକ ଥର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିବା ବିଷୟ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଫ୍ଲିଟ୍ ଏହି ଯବନମାନଙ୍କୁ ଗୁପ୍ତ କିମ୍ବା ମୁସଲମାନ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ଯଦି ଏହି ଯବନ ଶବ୍ଦକୁ ଗୁପ୍ତ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି ତାହାହେଲେ ସେ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୨୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତତ୍ପରେ ମହାରାଜାଧିରାଜ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୩୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୩୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଏହି ରାଜା ବହୁ ଦେଶ ବିଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ ମଧ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବିଜିତ ରାଜ୍ୟ ସବୁକୁ ସ୍ୱସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ନଥିଲେ । ପରାଜିତ ସେନାପତି ମାଣ୍ଟିକ କାଣ୍ଟୁରାଙ୍କ ପରି ବିଦେଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି କେବଳ ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ନେଇ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ଅଂଶରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସ୍ଥାନର କେବେ ଅଧିରାଜ ହୋଇନଥିବେ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ, ଯବନମାନେ କେଶରୀବଂଶ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୪୬ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । କେବଳ ଏତିକିରେ ମଧ୍ୟ ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର ଯବନ ବୋଲି ବୁଝାଯାଇ ନପାରେ । ଓଡ଼ିଶାର ଯେଉଁ ଲେଖକ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟଙ୍କୁ ପ୍ରାତଃ ସ୍ମରଣୀୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କର୍ତ୍ତା ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ଯବନ କହିବା ଅତି

ଅସ୍ୱାଭାବିକ । ସମୁଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ୩୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୪୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଫାହିଆନ ଭାରତକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେ ଅବାଧ ଭାବରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଦେଶ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସିଂହଳ ଯିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟସାର୍ଥୀଠାରେ ଶୁଣିଲେ ଯେ ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରଦେଶ ବଡ଼ ବିପଦ ସଙ୍କୁଳ । ସୁତରାଂ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରୁ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ସେ ସିଂହଳ ଗଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଦନ୍ତପୁର ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ତୀର୍ଥ ଥାଉ ଥାଉ ଫାହିଆନ୍ ସେଠାକୁ ନଯିବା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହୋଦ୍ଦୀପକ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କର ସେଠାରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଥିଲେ, ଫାହିଆନ୍ ତାଙ୍କର ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ସେ ପ୍ରଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ବୁଲି ପାରିଥାନ୍ତେ । ତେବେ, ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୁପ୍ତମାନଙ୍କର କୌଣସି ଅଧିକାର ନଥିଲା । ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର ଯବନ ଶାସନ ଗୁପ୍ତ ରାଜତ୍ୱ ହୋଇ ନପାରେ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ପରେ କୁମାର ଗୁପ୍ତଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ । ୪୧୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୪୫୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶାସନ କରିଥିଲେ । ଏ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୌଣସି କୌଣସି ବିଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ କେଶରୀବଂଶ ପୂର୍ବରୁ 'ଯବନ' ଅର୍ଥରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୪୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ପାଇଁ ଆଉ କାଳ ବ୍ୟବଧାନ ନଥିଲା । ପୁଣି ସ୍ୱଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କରିବା ଦୂରେ ଥାଉ ହୁନ ଆକ୍ରମଣ ହେତୁରୁ ଏହାଙ୍କ ସମୟରୁ ଗୁପ୍ତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ କ୍ରମଶଃ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା । ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର 'ଯବନ' ଶବ୍ଦ ଗୁପ୍ତ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏ ବିଷୟରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା ପ୍ରବନ୍ଧର କ୍ଷୁଦ୍ର କଳେବରରେ ଅସମ୍ଭବ ।

ପୁଣି ଏହି 'ଯବନ' ଶବ୍ଦ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଉଥିଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ଅସତ୍ୟତା ଆହୁରି ଅଧିକ ବୋଧହୁଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାୟ ମଧ୍ୟଭାଗ ଯାଏ କୌଣସି ମୁସଲମାନ ରାଜା ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାସନ କରିନଥିଲେ । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ମୁସଲମାନ ଅଧିକାରକୁ ଯଦି କେଶରୀବଂଶର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ତାହା ହେଲେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ସତ୍ୟର ଅପଚୟ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ହେଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ, ଅତଏବ ଯବନମାନଙ୍କୁ ମୁସଲମାନ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଷ୍ଟିର୍ଲିଙ୍ଗଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ଯବନମାନେ 'ମୁସଲମାନ' ନୁହନ୍ତି । ଏପରି ଅନୁମାନର ଗୋଟିଏ ହେଲେ କାରଣ ନାହିଁ ।

ଲଲାଟେନ୍ଦୁଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଅଲାବୁ କେଶରୀ । ଫ୍ଲିଟ୍ କହନ୍ତି, 'ଅଲାବୁ' କୌଣସି ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ । ତେବେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ପ୍ରମାଣ କେଶରୀ ବଂଶର ଶାସନକାଳ ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ ତାହାହେଲେ ଏହି ମୁସଲମାନ ନାମ ଆସିଲା କେଉଁଠାରୁ ? କିନ୍ତୁ 'ଅଲାବୁ' ମୁସଲମାନ ନାମର ଅନୁକରଣ ନାହିଁ । ଏ ଗୋଟିଏ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ । ଓଡ଼ିଆରେ ଅର୍ଥ ଲାଉ । ଲାଉ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ, ଏପରିକି, ପିଲାଏ ଜଣକ ପିଠିରେ ଆଉ ଜଣକୁ ବସାଇ 'ଲାଉ କର' 'ଲାଉ କର' କହନ୍ତି । ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ଲାଉ କରିବାର ଅର୍ଥ ପିଠିରେ ବସାଇବା । ଅଦ୍ୟାବଧି ଭୁବନେଶ୍ୱର ଅଞ୍ଚଳରେ କେହି କେହି କହନ୍ତି ଲଲାଟ ଇନ୍ଦୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଲିଙ୍ଗରାଜ ଦର୍ଶନ ପାଇଁ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠରେ ଖଣ୍ଡଗିରିରୁ ଆସୁଥିଲେ । ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀର କୌଣସି କାରଣ ଦେଖାଯାଇ ନାହିଁ । ତଥାପି ବୋଧହୁଏ, ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠରେ ଆସୁଥିବା ହେତୁରୁ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ 'ଲାଉ' ବା ସଂସ୍କୃତ 'ଅଲାବୁ' ନାମ ଦେଇଥିଲେ ।

ଫ୍ଲିଟ୍ କହନ୍ତି ପଦ୍ମ କେଶରୀ, କାଳିକେଶରୀ, ମଧୁସୂଦନ କେଶରୀ ଓ ତ୍ରିପୁରା କେଶରୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମ କାଳ୍ପନିକ । ଏ ସବୁ କାହିଁକି କାଳ୍ପନିକ ତାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଉତ୍କଳରେ ପଦ୍ମଚରଣ, କାଳିଚରଣ, ମଧୁସୂଦନ ଓ ତ୍ରିପୁରେଶ ପ୍ରଭୃତି ନାମର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରଥା ଫ୍ଲିଟ୍ ଜାଣି-ନଥିଲେ । ଶାକ୍ତନାମ 'କାଳି' କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବ, ଯେହେତୁ ଶାକ୍ତଧର୍ମ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୁପରିଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ପୁଣି କେଶରୀ ବଂଶର ନରସିଂହ, କୂର୍ମ, ମତ୍ସ୍ୟ, ବରାହ, ବାମନଦେବ ପରଶୁ ନାମ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଶତାବ୍ଦୀ-ପୂରଣ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଲେଖକ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ନାମଗୁଡ଼ିକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଏ ସବୁ ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ଲେଖି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଏକାଧିକ ଅବତାର ନାମ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ନିହିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଫ୍ଲିଟ୍ଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ଜାତ ହୋଇଅଛି ; କିନ୍ତୁ ଏହା ସନ୍ଦେହର କାରଣ ହୋଇପାରେ କି ? ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇ ଅଛି; ଦେବତାଙ୍କର ସୁଖ୍ୟାତ୍ୟ ନାମାନୁସାରେ ନାମ ଦେବା ପ୍ରଥା ଓଡ଼ିଶାରେ କ୍ରମେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଅଛି । ଆଜିକାଲି ଏହି ପ୍ରଥା ସର୍ବତ୍ରରେ ଦେଖାଯାଏ । ଅନେକ ମଧ୍ୟ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମରେ ନାମକରଣ କରିଥାନ୍ତି । ପିତା ଗୋଟିଏ ପୁତ୍ରର ନାମ ବଳଭଦ୍ର ବା ଜଗନ୍ନାଥ କଲେ, ଅନ୍ୟକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବଳଭଦ୍ର ନାମ ଦେବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ପୁତ୍ର ଦୁହିଁଙ୍କର ନାମ ବଳଭଦ୍ର ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଲେ କନ୍ୟାର ନାମ

ସୂତ୍ର ରଖିଥାଏ । ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମାନୁସାରେ ନାମ ଦେବାକୁ ହେଲେ କୂର୍ମ ଓ ମତ୍ସ୍ୟପରି ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଶ୍ରୁତିକଠୋର ନାମ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ରାଜବଂଶରେ ଏପରି ହେବା ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ସୂତ୍ରରେ 'ହଳଧର' ନାମର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଆଜିକାଲି କୌଣସି କୌଣସିଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ।

କେହି କହି ପାରନ୍ତି; ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମକୁ କ୍ରମାନୁସାରେ ବ୍ୟବହାର କରିବା ଜଣକ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ । କାରଣ ଜଣେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକ୍ରମ ଚକ୍ଷୁ ଅଗ୍ରରେ ରଖି ତାହାଙ୍କ ସାରା ଜୀବନ ନାମକରଣ କରି ପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବଂଶର ଏକାଧିକ ପୁରୁଷଯାଏ ଏତାଦୃଶ କ୍ରମିକ ବ୍ୟବହାର ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଜଣେ ଲୋକ ଏକାଧିକ ପୁରୁଷ-ଯାଏ ନାମକରଣ କରି ନଥାଏ । ଅତଏବ କେଶରୀବଂଶରେ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଅବତାର ନାମ ଯେ ଅନେକ ପୁରୁଷଯାଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି; ସେଥିରୁ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର କପୋଳ କଳ୍ପନା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଅନୁମିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ସନ୍ଦେହର କାରଣ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନେ ଦେଶୀୟ ପ୍ରଥା ଜାଣନ୍ତି । ସେମାନେ ଏପରି ସନ୍ଦେହ କରିବେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତମାନେ ରାଜବଂଶ ପାଇଁ ନାମ ସ୍ଥିର କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଥା ଅଦ୍ୟାବଧି ଅନେକ ରାଜବଂଶରେ ଦେଖାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ ନବଜାତ କୁମାରଙ୍କର ନାମକରଣ କଲାବେଳେ ପୂର୍ବପୁରୁଷର ନାମପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖନ୍ତି । ପୂର୍ବ ନାମ ସବୁରୁ ଯଦି କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟକ୍ରମ ଜଣାପଡ଼େ, ତାହାହେଲେ ସେହି କ୍ରମକୁ ସହଜରେ ଭୁଲିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ପ୍ରଥା ବୋଧହୁଏ କେଶରୀ ବଂଶରେ ଏକାଧିକ ଅବତାର ନାମର ହେତୁ । –

କେଶରୀବଂଶର ଅବତାର ନାମ ଦେଶୀୟ ଲେଖକର କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ନୁହେଁ । ସେପରି ହୋଇଥିଲେ, ଲେଖକ ଅଭିଜ୍ଞ ଅବତାରର ଠିକ୍ କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ସବୁ ନାମଗୁଡ଼ିକୁ ଲେଖି ଯାଇଥାନ୍ତେ—ଗୋଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ଛାଡ଼ି ନଥାନ୍ତେ, କିମ୍ବା ଅବତାରର କ୍ରମରୁ ଆଦୌ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟି ନଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଉପାଦାନରେ ସେପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ନିମ୍ନୋକ୍ତ କ୍ରମରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ହୋଇଥିଲା—ମତ୍ସ୍ୟ, କଚ୍ଛପ, ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ ପରଶୁରାମ, ରାମ, ହଳଧର, ବୌଦ୍ଧ କଳ୍କି । ମାତ୍ର ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନରେ ସବୁଗୁଡ଼ିକ ଅବତାରର ନାମ ନାହିଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଅବତାର କ୍ରମରୁ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖାଯାଏ । ନରସିଂହ, କୂର୍ମ, ମତ୍ସ୍ୟ, ବରାହ, ବାମନ ଓ ପରଶୁ ।

ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଅଧିକାଂଶ ଉପାଦାନରେ ସମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ନିଃସନ୍ଦେହ ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । କେଶରୀବଂଶର ତାମ୍ର ଶାସନରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ସମୟୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଐତିହାସିକର କଳ୍ପନା ଶାସନୋକ୍ତ ରାଜାମାନଙ୍କୁ ଆଗପଛ କରୁଅଛି । ଶାସନର ଅକ୍ଷର ପ୍ରକାର ଦେଖି ଫ୍ଲିଟ୍ ମନେକରନ୍ତି ଯେ, ସେ ସବୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ପ୍ରଭୃତି ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସମୟ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି, ଶାସନ ସବୁ ସେହି ସମୟର ଲେଖା ହୋଇଥିଲେ ଲିପି ଆହୁରି ପ୍ରାଚୀନ ଧରଣର ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ଅକ୍ଷରର ଆକୃତି ଦୃଷ୍ଟିରେ କାଳ ନିରୂପଣ କରିବା ଏକାବେଳକେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ନହେଲେ ହେଁ ଏ ପ୍ରମାଣ କୌଣସି ସ୍ଥିର ନିଷ୍ପତ୍ତି ଦେଇନପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପଞ୍ଚମ ତଥା ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀର ଲିପି ଉଭୟେ କୁଟିଲ ନାମରେ ପରିଚିତ ଏହି ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀର ଦୀର୍ଘ ବ୍ୟବଧାନ ମଧ୍ୟରେ ଲିପି ଅଳ୍ପକୁ ଅଳ୍ପ ମାର୍ଜିତ ବା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏହି ମାର୍ଜନା ବା ପରିବର୍ତ୍ତନ ସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏକ ସମୟରେ ଘଟିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ଶାସନ ସବୁ ନଷ୍ଟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହେବାରୁ ସେମାନଙ୍କର କୌଣସି ବଂଶଧର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେ ସବୁର ନକଲ କରାଇ ପାରିଥାନ୍ତି । ଜୋନ୍ସ ସାହେବ ଆସିରିଆ ଇତିହାସରେ ଏହିରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ପରଯୁଗର ଲିପି କେଶରୀବଂଶର ଶାସନରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେବା ବିଶେଷ ସନ୍ଦେହାବହ ନୁହେଁ ।

ଫ୍ଲିଟ୍‌ଙ୍କ କାରଣଗୁଡ଼ିକ ସଂକ୍ଷେପରେ ଆଲୋଚନା କରି ଆମ୍ଭେମାନେ ଦେଖିଲୁଁ ଯେ; ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ କାଳ୍ପନିକ କହିବାର କୌଣସି ବିଶେଷ ହେତୁ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହାର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୋଟିଏ ଦୃଢ଼ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣ ଅବଗତ କରିବାକୁ ହେବ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ ତନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନର ଲୋକେ କହନ୍ତି ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ପାଠ ଚକଡ଼ାରେ ଏକ ପ୍ରସ୍ତର ଅନୁଶାସନ ଖୋଦିତ ଅଛି । ଅନୁଶାସନଟି ଏହି;

"ଗଜାଷ୍ଟେଷୁମିତେ ଜାତେ ଶକାବ୍ଦେ କୀର୍ତ୍ତିବାସସଃ
ପ୍ରାସାଦମକରୋଦ୍ରାଜା ଲଲାଟେନ୍ଦୁ କେଶରୀ ।"

ଗଜାଷ୍ଟେଶୁର ଅର୍ଥ ୮୮୫ । କିନ୍ତୁ ଅଙ୍କାନାଂ ବାମତୋ ଗତିଃ" ନିୟମରେ ୮୮୫କୁ ୫୮୮ ଶକାବ୍ଦ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ତାହାହେଲେ, ଅନୁଶାସନର ଅର୍ଥ ୫୮୮ ଶକାବ୍ଦ ବା ୬୬୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଲଲାଟେନ୍ଦୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ

ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏ ଅବଶ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ସମାପ୍ତି ବର୍ଷ ହୋଇଥିବ । କେହି ଗୋଟିଏ କୀର୍ତ୍ତି କରାଇଲେ, ଯେଉଁ ବର୍ଷରେ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ବର୍ଷକୁ ନିର୍ମାଣ ବର୍ଷ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ବିଦେଶୀୟ ଲେଖକ କହନ୍ତି, ଲଲାଟଇନ୍ଦୁ ୬୨୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଠାରୁ ୬୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତେବେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ସମାପ୍ତି ବର୍ଷ ୬୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଉପାଦାନ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲଲାଟଇନ୍ଦୁଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ୁଅଛି । ଅନୁଶାସନଟି ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ଅଛି କି ନାହିଁ, ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥିର ହୋଇ ନାହିଁ । ତଥାପି ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ଏହାର ଉକ୍ତବିଧ ଖୋଦନ ବିଷୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ଲୋକ ମୁଖରେ ଉଥିତ ହେଉଥିବା ସ୍ଥଳେ ପଂକ୍ତିଟିକୁ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଲଲାଟଇନ୍ଦୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ସଙ୍ଗେ କେତେଦୂର ସଂପୃକ୍ତ, ତାହା ଏତଦ୍‌ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ଜନଶ୍ରୁତିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

୬୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ସମାପ୍ତ ହେଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ଏହି ବର୍ଷର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଏକାର୍ଯ୍ୟ ଆରବ୍‌ଧ ହୋଇଥିବ । ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିର ପରି ଗୋଟିଏ ମହାନ୍ ମନ୍ଦିର ତିଆରି କରିବା ପାଇଁ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । କୌଣସି ବିଶେଷ କାରଣରୁ ଏହାର କାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥଗିତ ଥାଇପାରେ । ଅତଏବ ଯଯାତିକେଶରୀ ଏହାକୁ ଆରମ୍ଭ କରାଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ମତରେ ଯଯାତି ୪୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୫୨୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଦେଶୀୟ ଲେଖକ ମଧ୍ୟ ଯଯାତିଙ୍କୁ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାତା ବୋଲି କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ଯଯାତି କେଶରୀ ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ମନ୍ଦିରର ନିର୍ମାଣ-କାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ କରାଇଥିଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ତାହାଙ୍କୁ ଏଥିପାଇଁ ସମୟ ଓ ସୁବିଧା ମିଳି ନଥିବ । ଯେହେତୁ ସେତେବେଳେ ସେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ରାଜପୁର ସ୍ଥାପନ କରିବାରେ କାୟମନ ସମର୍ପଣ କରିଥିବେ । ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ପ୍ରବନ୍ଧ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ ଓ ଶାସନ କାଳ ବିଶ୍ୱାସୀ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ କହିଲେ କେବଳ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି ନୁହେଁ; ଷ୍ଟର୍ଲିଂ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ବଂଶାବଳୀ ପୋଥି ସଂଗ୍ରହ କରି ସେ ସବୁ ମିଳାଇ କହିଛନ୍ତି, କେଶରୀ ବଂଶର ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ବହୁ ପରିମାଣରେ ବିଶ୍ୱାସୀ । ବାବୁ ଭବାନୀ ଚରଣ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ ମଧ୍ୟ ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିକୁ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ପାଠ କରି ସେଥିର ସମସ୍ତ ବିଷୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚନ୍ଦ୍ରିକା ନାମକ

ପୁସ୍ତକରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ ପରବର୍ତ୍ତୀରେ ହଣ୍ଟରଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ହଣ୍ଟର ଷ୍ଟର୍ଲିଂଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକମତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । କୌଣସି କୌଣସି ରାଜାଙ୍କ ଶାସନ କାଳର ପରିମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦୁହିଁଙ୍କର ମତଭେଦ ଥିଲେହେଁ ସେ ସବୁର ସଂଖ୍ୟା ବେଶୀ ନୁହେଁ—କିମ୍ବା ପ୍ରାର୍ଥକ୍ୟର ପରିମାଣ ବେଶୀ ନୁହେଁ ଅତଏବ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନ ବେଶୀ ଲେଖକର ଅସାର କଳ୍ପନା ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶା ଚୀନ ପ୍ରଭୃତି ବିଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଚୀନ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମୟ ସମୟରେ ଉପଢୌକନର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଜାଟାବଂଶ, ଲଳିତବିସ୍ତର, ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ୭୯୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଜଣେ ଶୁଭକର କେଶରୀ ଚୀନ୍ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ କେତେକ ଉପଢୌକନ ପଠାଇଥିଲେ । ଫ୍ଲିଟ୍ ତଥା ଗାଙ୍ଗୁଲିଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ଯଦି କେଶରୀ ବଂଶକୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜଣେ କେଶରୀଙ୍କ ନାମ ଆସିଲା କେଉଁଠୁ ? ସୁତରାଂ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନକୁ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ଯୁକ୍ତି ସଙ୍ଗତ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ କେଶରୀବଂଶର ସ୍ଥାପନ କାଳ । ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ମନ୍ଦିର ଏହି ସମୟରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବ । ଅନ୍ତତଃ ଯାଜପୁରର ନିର୍ମାଣ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଆରମ୍ଭ ଯଯାତିଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ସ୍ଥାନ ଓ ସମୟର ମନ୍ଦିର ସବୁରେ ଗଜସିଂହ ଦେଖାଯାଏ । ତାହାହେଲେ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ମନ୍ଦିରର ଗଜସିଂହ ପ୍ରାଚୀନତମ ନିଦର୍ଶନ । ଅତଏବ ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଆର ଆଦିମ କଳ୍ପନା ହେବା ଅସଙ୍ଗତ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ ଏହିଠାରୁ ଅନୁକରଣ କରି ପାରିଥାନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବରେ ହଜ ସିଂହର ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେପରି ଦେଖାଯାଏ, ଅନ୍ୟତ୍ର ସେପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶା ସଙ୍ଗେ ଏହାର କୌଣସି ବିଶେଷ ସମ୍ବନ୍ଧ ନଥିଲେ, ଏହାର ଏତାଦୃଶ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସାଧାରଣ ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ବ୍ୟବହାର ଓଡ଼ିଶାରେ କାହିଁକି ହୁଅନ୍ତା ? ଓଡ଼ିଆ କାରିଗର ଏହାକୁ ତିନି ପ୍ରକାରରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛି—ଓଲଟା ଗଜ-ବିରାଳ ସିଂହ, ଓଲଟ ଗଜସିଂହ ଓ ଛୁଡ଼ା, ଉଡ଼ା, ଗଜସିଂହ । ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକାର

ଗଜସିଂହର ଆକୃତି ବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । କେଉଁ ପ୍ରକାର ଗଜସିଂହ ମନ୍ଦିରର କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ଥାପିତ ହେବ, ତାହାର ମଧ୍ୟ ବିଧାନ ଅଛି । ପୁଣି ଏହି ଗଜସିଂହର ଆକୃତି ଠିକ୍ ପ୍ରକୃତିର ଅନୁକରଣରେ ଗଠିତ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତ ସିଂହକୁ ପଥରରେ ଠିକ୍ ଅନୁକରଣ କରିବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଆ କାରିଗରର ଯଥେଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ଥିଲା । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ମୁକ୍ତେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ଉପରେ ଯେଉଁ ସିଂହ ଅଛି, ସେ ଏହି ଶକ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାରିଗରର ସିଂହ ତିନିପ୍ରକାର—ଉଡ଼ାସିଂହ ଝାପାସିଂହ 'ଓ' ଖେପା ସିଂହ' । କିନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସିଂହ ସବୁ ଗଜସିଂହର ସିଂହଠାରୁ କିଛିତ୍ ପୃଥକ୍ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧ-ହୁଏ । ତେବେ ଜାଣି ଶୁଣି କାରିଗର କାହିଁକି ଗଜସିଂହର ସିଂହକୁ ଅପ୍ରାକୃତ କରିଅଛି ? ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଆ କାରିଗର ଗଜସିଂହର ସିଂହକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଅଛି ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ଘଟନାର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଏହା ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଆ କାରିଗର ସେହିଅର୍ଥ ଆନବରତରେ ଏହାର ଉପରେ କଳ୍ପନାସ୍ରୋତ ଢାଳି ଦେଇ ଏହାକୁ ପ୍ରକୃତିରୁ କିଛିତ ପୃଥକ କରିଅଛି । ଏହି ଉତ୍ସାହର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଶିଳ୍ପଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗଜସିଂହ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିଧାନ ରହିଅଛି । ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ କୌଣସି ଘଟନାର ଚିହ୍ନସ୍ୱରୂପ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ଶିଳ୍ପକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତରଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ମନ୍ଦିରର ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ଦିଗରେ ଅଳ୍ପ ସହାୟତା କରି ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଓଡ଼ିଶାର ପରଯୁଗର ଶିଳ୍ପୀମାନେ, ତଥା ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ପ୍ରଦେଶରେ ଏହାର ଅନୁକରଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ତେବେ ଗଜସିଂହ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ କେଉଁ ଘଟଣାର ଚିହ୍ନ ହୋଇପାରେ ? ଅବଶ୍ୟ ଏହା କେଶରୀବଂଶ ଦ୍ୱାରା ଗଜପତିବଂଶର ପରାଜୟର ଚିହ୍ନ ନୁହେଁ । ଗଜପତିମାନେ କେଶରୀବଂଶର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା । ବରଂ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରି ଅଛନ୍ତି । ଅସି ମୁଖରେ ସେମାନେ ଏହା କରି ନାହାନ୍ତି, କେବଳ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଘୋଡ଼ାଇ ପକାଇଅଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ, ତଥା ଦେଶର ସାଧାରଣଲୋକେ ଏହି କୌଶଳ ବୁଝିପାରି ନାହାନ୍ତି । ମହାଯାନ ପନ୍ଥାର ଆଦର ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି କୌଶଳର ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ବେଶୀ ବେଶୀ ସୁବିଧା ହୋଇଅଛି । ଏହିପରିଭାବରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଅଜ୍ଞାତ-ସାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମ ବିନାଶ ବ୍ୟାପାର

ଗଜସିଂହ ତ୍ରୀଣି ଦେଶର ଦୃଶ୍ୟଆଡ଼େ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି କି ? ତାହାହେଲେ ଓଡ଼ିଆଦେଶୀମତେ କାହିଁକର ଏହି ଅଭିନବ ଚନ୍ଦ୍ରର କଳ୍ପନା କରିଥିବ । ବାସ୍ତବରେ ତତ୍କାଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିର ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଧାନ ଶୈଳୀର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ଏଣୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସିଂହ ପରି ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବ ।

କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଶୈବ ଥିଲେ । ପ୍ରଧାନତଃ କହିବାର, କାରଣ ଯେ; ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ ପରି ବୋଧହୁଏ । ଶୈବମାନେ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଥାନ୍ତି । ଶୈବ, ଓ ଶାକ୍ତ ଦୁଇଟି, ବିଭିନ୍ନ ମତ ହେଲେହେଁ, ଦୁହିଁଙ୍କୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଶୈବମାନଙ୍କୁ ଶାକ୍ତ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ । କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ଶୈବ ଥିଲେ ହେଁ ଶାକ୍ତ ମତରେ ଦୁର୍ଗା ବା ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ସେମାନଙ୍କ ଶୈବ ମନ୍ଦିର ସବୁରେ ପାର୍ଶ୍ୱଦେବତା ଦୁର୍ଗା ବା ପାର୍ବତୀ ଓ ତାହାଙ୍କ ଦୁଇପୁଅ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିର ଅଛି । ଅତଏବ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଶୈବମାନେ ଶିବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୁର୍ଗା ବା ପାର୍ବତୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ତେବେ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଯନ୍ତ୍ରର ଏକତ୍ର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଥା ଆଉ କିଛି କାଳ ପରେ ଆଗତ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । କେଶରୀବଂଶର ପ୍ରାଥମିକ ମନ୍ଦିର ସବୁରେ କେବଳ ଲିଙ୍ଗ ଦେଖାଯାଏ । ଯାଜପୁରର ତ୍ରିଲୋଚନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ଲୋକେ ଏହାକୁ ଯଯାତିଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ବୋଲି ଅଦ୍ୟାପି କହନ୍ତି । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ କେବଳ ଲିଙ୍ଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ମନ୍ଦିରରେ ଯନ୍ତ୍ରର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ନାହିଁ । ଯେ କେତୋଟି ପ୍ରାଥମିକ ମନ୍ଦିରରେ ଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାନରେ ଯନ୍ତ୍ର ଦେଖାଯାଏ, ସେଠାରେ ଉଭୟର ଆକୃତି ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କଲେ ବୋଧହୁଏ; ନିର୍ମାଣର ଯନ୍ତ୍ରର ସମାବେଶ ଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ହୋଇ ନାହିଁ । ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ଲିଙ୍ଗ ସଙ୍ଗେ ଯନ୍ତ୍ର ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଲିଙ୍ଗ ତୁଳନାରେ ଯନ୍ତ୍ରର ଆକୃତି ଅତି ବୃହତ୍ । ପୁଣି ଯନ୍ତ୍ର ଉପରେ ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରାୟ ୫ ହାତ ଅଙ୍ଗୁଳି ମାତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଅଛି । ଏଠାରେ ଲିଙ୍ଗ ସ୍ଥାପନର କିଛି କାଳ ପରେ ଯନ୍ତ୍ରର ସମାବେଶ ହୋଇଥିଲା ପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ୟାପି କହନ୍ତି ଲିଙ୍ଗ ଦେହରେ ବହୁ ମଣି, ମୁକ୍ତା ଥିଲା, ସେଥିପାଇଁ କଳା ପାହାଡ଼ ଭୟରେ ରଜା ଏହାକୁ ଘୋଡ଼ାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, ଯନ୍ତ୍ରର ପଶ୍ଚାତ୍ ସ୍ଥାପନ ଏହି ଜନଶ୍ରୁତିର ମୂଳ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତତ୍ପରେ କିଛି କାଳଯାଏ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ

କେବଳ ପାର୍ଶ୍ୱଦେବତା କିମ୍ବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନ୍ଦିରରେ ପୂଜିତା ହେଉଥିଲେ । ପରେ ସେ ନିତ୍ୟରୂପେ ଲିଙ୍ଗ ଶରୀରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଲେ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ଶିବଙ୍କ ପତ୍ନୀ ପୂଜିତା ହେଉଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପ୍ରାୟ ୭୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ନିର୍ମିତ ଏଲୋରା ମନ୍ଦିରରେ ମୁଣ୍ଡମାଳ ଭୈରବ ଓ କରାଳୀ କାଳୀଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପଲ୍ଲବକୀର୍ତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ମହିଷାସୁର ମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଆଲ୍ଲାହାବାଦଠାରେ ଶିବ ଓ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ମୂର୍ତ୍ତି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାୟ ୪୫୮ ବା ୪୦୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି ।

ଦୁର୍ଗା ବା ପାର୍ବତୀ ସିଂହବାହିନୀ । ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରରେ ପାର୍ଶ୍ୱଦେବୀ ପାର୍ବତୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ । ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ହାତୀ ଏକ ପବିତ୍ର ପଶୁ । ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାର ଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ଗଜଲକ୍ଷ୍ମୀ ମୂର୍ତ୍ତି ଥାଏ । ଏହା ଅନୁକରଣରେ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ଦିରର ଦ୍ୱାର ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତି ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ହାତୀ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କ ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ହାତୀ ଦୁଇଟି ଶୁଣ୍ଢ ଟେକିଥାନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ‘ଶ୍ରୀ’ ବା ‘ଶିରିମା’ ଦେବତା କହନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଦ୍ୱାର ଦେଶରେ ‘ଶ୍ରୀ’ର ସ୍ଥାପନ ସୌଭାଗ୍ୟ ଚିହ୍ନ । ଏହାଛଡ଼ା ବୌଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ସବୁର ଦେହରେ ହାତୀ ବହୁଳ ଭାବରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବୋଧହୁଏ, ଶିବଭକ୍ତ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନଃ ସ୍ଥାପନ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବିନାଶର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ଗଜ ଉପରେ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ବସାଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ବୃଷଭ ଶିବଙ୍କ ବାହନ, ତଥାପି ଶିବ ପତ୍ନୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହ ସେମାନଙ୍କ ନୂତନ କଳ୍ପନା ପକ୍ଷରେ ଉପଯୋଗୀ ।

ଏକପ୍ରକାର ଗଜସିଂହର ନାମ ‘ଓଡ଼ିଆ ଗଜ-ବିରାଜ-ସିଂହ’ । ବିରାଜ ବୋଧହୁଏ ବିରଜା ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ଭ୍ରମ । ଯାଜପୁରରେ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଅଛି । ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର କୁହାଯାଏ । ବିରଜା କ୍ଷେତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନତମ ହିନ୍ଦୁ କ୍ଷେତ୍ର । ମହାଭାରତରେ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ତୀର୍ଥ ଭ୍ରମଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲାବେଳେ କବି ଏହାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଯଯାତି ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରି ଏହିଠାରେ ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି—ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଣି ଏହିଠାରେ ଯଜ୍ଞାନୁଷ୍ଠାନ କରାଇଥିଲେ ଏବଂ ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡରୁ ଦୁର୍ଗାଦେବୀ

ବିରଜା ରୂପରେ ଆବିର୍ଭୂତା ହୋଇଥିଲେ । ସେହିବଳରୁ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ ଯଜ୍ଞପୁର ବା ଯାଜପୁର ଓ ବିରଜାକ୍ଷେତ୍ର ହୋଇଅଛି । ଆଧୁନିକ ଯାଜପୁର ଅବଶ୍ୟ ଯାଜ୍ଜପୁରର ନାମାନ୍ତର । ଯଯାତି ଏହିଠାରେ ରହି ରାଜ୍ୟ ଶାସନ ଓ ସ୍ୱଧର୍ମର ଦମନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ଯାଗ ଯଜ୍ଞ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ବିରଜା ମନ୍ଦିର ତାଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି । ଯଜ୍ଞ କୁଣ୍ଡରୁ ଦେବୀଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାରିଗରି ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ତେବେ ଏହି ବିରଜାଦେବୀଙ୍କ ବାହନ ସିଂହକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମର ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଗଜ ଉପରେ ବସାଇ କାଳେ କାଳେ ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଯଯାତି ଓ ତାଙ୍କ ବଂଶଧରମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେହିବଳରୁ ବୋଧହୁଏ ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ନାମ ଲୌକିକ 'ବିରାଜ ସିଂହ' ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଏହି ପ୍ରଥା ସର୍ବଦା ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏପରିକି କାଳକ୍ରମେ ଗଜସିଂହ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ କେବଳ ଏକ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ୱରୂପ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ ଦିଗରେ କେଶରୀବଂଶୀୟମାନେ ମହା କୌଶଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗଜସିଂହ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱଧର୍ମ ବିନାଶ ବ୍ୟାପାର ଚିହ୍ନିତ କରାଇବା ହେତୁରୁ ତଦାନୀନ୍ତନ ବୌଦ୍ଧମାନେ ରାଜ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମହା ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇଥିବେ । ଅନ୍ତତଃ ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇଥିବେ । ଅନ୍ତତଃ ବିପ୍ଳବ ଘଟାଇବା ସମ୍ଭବ । ତେବେ କେଶରୀବଂଶର କୌଶଳ କେଉଁଠାରେ ? କିନ୍ତୁ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ କିଁ. ସେମାନଙ୍କ କୌଶଳର ବିଶିଷ୍ଟ ପରିଚୟ, ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଚିହ୍ନିତ କରିବା ପାଇଁ ଯଯାତି ଗଜସିଂହକୁ ପସନ୍ଦ କରିଥିଲେ, କାରଣ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଥିଲା । ପୁଣି ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ ଜଣା ନଥିବ ।

ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ଗଜ, ସିଂହ, ବୃଷ ଓ ଅଶ୍ୱ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବ, ଉତ୍ତର, ପଶ୍ଚିମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗର ରକ୍ଷକ । ଯେଉଁ ଦିଗର ଯଦ ପାଇଁ ସ୍ତମ୍ଭ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା, ଅଶୋକ ସେହି ଦିଗର ପାଳକକୁ ସେହି ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ରଖାଉଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ସବୁରେ ସର୍ବଦା ପୂର୍ବରାଷ୍ଟ୍ର ଭାବରେ ପରିଚିତ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ଧଉଳି ଅନୁଶାସନ ଉପରେ ହାତୀ ଶୁଣ୍ଢ ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । କେଶରୀ ବଂଶୀୟମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆସି ପୂର୍ବରାଷ୍ଟ୍ର ଅର୍ଥାତ ଓଡ଼ିଶା ଜୟ କରିଥିଲେ । ତେବେ ଉତ୍ତର ଦିଗର ରକ୍ଷକ ସିଂହ ପୂର୍ବଦିଗର

ରକ୍ଷକ ଗଜ ଉପରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଦେଶ ବିଜୟ ବା ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ବ୍ୟାପାରକୁ ବର୍ଣ୍ଣିତ କରୁଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ତଦାନୀନ୍ତନ ବୌଦ୍ଧମାନେ ନିଜ ମତାନୁସାରେ ଗଜସିଂହର ଏହି ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଥିବେ । ଫଳରେ ନିଜ ଧର୍ମ ବିପକ୍ଷରେ ଏଥିରେ କିଛି ଅଛି କି ନାହିଁ, ତତ୍ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନଥିବେ ।

କେଶରୀ ବଂଶୀୟମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆସି ପୂର୍ବରାଷ୍ଟ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶା ଉତ୍କଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରିଥିବା ବିଷୟ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ପ୍ରତିବର୍ଷ ଅଶୋକାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ରଥଯାତ୍ରା ହୁଏ । ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାଦ୍ରି ମହୋଦୟର ଏକବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଏହି ଯାତ୍ରାର ବିଧି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯାତ୍ରାର ପୂର୍ବଦିନ ରଥର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଯଜ୍ଞକୁଣ୍ଡର ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାହୁତି ଦିଆଯାଏ । ରଥ ଉପରେ ଚାରୋଟି କାଷ୍ଠ ଅଶ୍ୱ ଓ ଗୋଟିଏ କାଷ୍ଠ ସାରଥି ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ଯାତ୍ରାଦିନ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣ କରି ଚାରି ଅଶ୍ୱଙ୍କୁ ଚତୁର୍ବେଦ ଏବଂ ସାରଥିଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମା କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । ବାମ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ପାର୍ଶ୍ୱର ରଥ ଚକରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । ରଥ ଧାରଣ ପାଇଁ ପୃଥିବୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ପୂଜା କରାଯାଏ । ରଥର ନାମ 'ଦେବ ଦଳନ' ବ୍ରାହ୍ମଣର ଦେବତା ଶିବ ଏହି 'ଦେବ ଦଳନ'ରଥରେ ଶତ୍ରୁ ଜୟ କରିବା ପାଇଁ ଯା'ନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ସାରଥି ବ୍ରହ୍ମା, ଅଶ୍ୱ ଚତୁର୍ବେଦ, ରଥଚକ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ରଥ ଧାରଣୀ ପୃଥିବୀ । ତେବେ ଏଠାରେ ଶତ୍ରୁ କିଏ ? ରଥର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଯଜ୍ଞ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ବାମ ଅଥବା ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱର ଚକରେ ଚନ୍ଦ୍ର କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । କେଶରୀ-ବଂଶୀୟମାନେ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶୀ ବୋଲି ତାମ୍ର ଅନୁଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ପୁଣି ପୂର୍ବ ଓ ଉତ୍ତର ଦିଗର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଐଶାନ୍ୟ କୋଣରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାହୁତି ଦିଆଯାଏ । ପୂର୍ଣ୍ଣାହୁତି ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଶତ୍ରୁ ବିନଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ କହନ୍ତି । କେଶରୀ ବଂଶୀୟମାନେ ପୂର୍ବ ରାଷ୍ଟ୍ର ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କରିଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ କେଶରୀବଂଶ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶା ବିଜୟ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିଚ୍ଛେଦ ସାଧନ ବ୍ୟାପାର ରଥଯାତ୍ରାର ଏହି ବିଧିଦ୍ୱାରା ଘୋଷିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ରଥଯାତ୍ରା ବୌଦ୍ଧର ପ୍ରଧାନ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଥିବାହେତୁରୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଉପରୋକ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବିଧାନ ପ୍ରତି ଦୃକ୍ପାତ କରି ନଥିଲେ । ବାସ୍ତବରେ ବୌଦ୍ଧ ସାମଗ୍ରୀମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଆବରଣ ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହେବାରୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ କାଳକ୍ରମେ ନିଜ ଧର୍ମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଭୁଲି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଏହି ସବୁ ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ରାଜା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ଓ ଦେଶ ବିଜୟର ଚିହ୍ନ ସ୍ୱରୂପ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଗଜସିଂହର କଳ୍ପନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଆଦେଶମତେ ଓଡ଼ିଆ କାରିଗର ଏହାକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ । କାଳକ୍ରମେ ଏହା ମନ୍ଦିର ଦେହରେ ଏକ ଭୂଷଣ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶର କାରିଗରମାନେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦିରର ଭୂଷଣ ରୂପେ ଏହାର ଅନୁକରଣ କଲେ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, 'କେଶରୀବଂଶର 'କେଶରୀ' ଉପାଧି ଦେଇ—ବିଜୟ ଓ ଧର୍ମୋଦ୍ଧାର ପ୍ରସଙ୍ଗର ସ୍ମାରକ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିଲା । ବାସ୍ତବରେ 'କେଶରୀ' ଡାକ୍ତର ଦ୍ୱିଜେନ୍ଦ୍ର ଲାଲଙ୍କ 'କାଇଜର' ଶବ୍ଦର ଅନୁକରଣ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ।

(ଉ: ସା: ୧୩/୧୦ ପୃ ୪୦୯)

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ଜଳଯାତ୍ରା

(୧)

ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ, କଳିଙ୍ଗ :

ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସୀମାନ୍ତ ପ୍ରଦେଶ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାରତବର୍ଷର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯାଇ ନଥିଲେ । ସେମାନେ ସର୍ବ-ପ୍ରଥମେ ପଞ୍ଜାବ ପ୍ରଦେଶରେ ବାସ କଲେ । କ୍ରମେ ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ହେତୁ ଯଥାକ୍ରମେ ପୂର୍ବ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗକୁ ଅଗ୍ରସର ହେଲେ । ପଞ୍ଜାବରେ ରହୁଥିବା ବେଳେ ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଋକ୍‌ବେଦ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଋକ୍‌ବେଦର ପ୍ରାଥମିକ ଶ୍ଳୋକମାନଙ୍କରେ ଭାରତର ବହୁ ଅଞ୍ଚଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମାତ୍ର ଏସବୁରେ ପଞ୍ଜାବ ଛଡ଼ା ଭାରତର ଅନ୍ୟ ଯେଉଁ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ତଦ୍‌ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଅବଶ୍ୟ ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ । ନଚେତ୍, ବିଦେଶାଗତ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପଞ୍ଜାବରେ ଥାଇ ସେ ସବୁର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରି ନଥାନ୍ତେ ।

ମହାଭାରତରେ ଅଛି ଦୀର୍ଘତମା ମୁନିଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ ବଳିରାଜଙ୍କର ପତ୍ନୀ ସୁଦେଷ୍ଣା ପଞ୍ଚପୁତ୍ର ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ପଞ୍ଚପୁତ୍ରଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଥିଲା । ସେହି ହେତୁରୁ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପାଞ୍ଚଗୋଟି ଦେଶର ନାମ ବିଶେଷତଃ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଏକସଙ୍ଗରେ କଥିତ ହୋଇଅଛି । ମହାଭାରତର ଏହି ଅଂଶ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନ ତାହା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତରେ ଭିତ୍ତି ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେହେଁ ତହିଁରେ ପରଯୁଗର ଅନେକ ଅବାନ୍ତର କଳ୍ପନା ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ଦୁଇଟି କାବ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଋଗ୍‌ବେଦରେ ଉତଥ୍ୟଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସୁତରାଂ ମହାଭାରତରେ ଦୀର୍ଘତମାଙ୍କ

ସମ୍ଭବୀୟ ଅଂଶଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ଉପରୋକ୍ତ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ପ୍ରାଚୀନ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା ଏବଂ ଏଥିରୁ ଋଗବେଦ ସଦୃଶ ପ୍ରାଚୀନତମ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚନ ସମୟରେ ଅଙ୍ଗ, ବଙ୍ଗ, କଳିଙ୍ଗ, ସୁହ୍ମ ଓ ପୁଣ୍ଡ୍ର ପ୍ରଦେଶର ନାମ ସୁବିଦିତ ଥିବା ଅନୁମେୟ । ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣର କେଉଁ ଅଂଶ କେତେ ପ୍ରାଚୀନ ତାହା ସ୍ଥିର ନହେବା ଯାଏ ଆମ୍ଭେମାନେ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ଏହି ଦୁଇ ନାମକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନପାରୁ । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

ଲଳିତ ବିସ୍ତର ନାମକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୩୦୦ ରୁ ୪୫୦ ଖ୍ରୀ: ଅ:ର ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ କଳିଙ୍ଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱାଧୀନ ରାଜ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ଯେଉଁ ସବୁ ବୌଦ୍ଧଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶେଷୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ସେ ସବୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ରଚନା । ମହାରାଜା ଅଶୋକ ଖ୍ରୀ: ପୂର୍ବ ୨୬୧ ଅବ୍ଦରେ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଜଉଗଡ଼ଠାରେ ଅନୁଶାସନ ଖୋଦନ କରାଇଥିଲେ । କଳିଙ୍ଗ ସେତେବେଳେ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ନାମ ତଦ୍‌ବଧି ଅଜ୍ଞାତ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖାରବେଳ ନାମରେ ଜଣେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ନିକଟସ୍ଥ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ହାତୀଗୁମ୍ଫା ଶିଳାଲେଖ ଖୋଳାଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଅନୁଶାସନରେ ଓଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳ ବୋଲି କୌଣସି ଦେଶର ନାମ ନାହିଁ । ଖାରବେଳଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ନାମ 'କଳିଙ୍ଗ' ।

'କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ନା ସିରି ଖରବେଳେ ନ'

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ ଯେ, ଋଗବେଦର ରଚନା ସମୟରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ନାମର ପ୍ରଚଳନ ନଥିଲା । ଏହି କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ବୋଧହୁଏ କଳିଙ୍ଗର ସୀମା ଉତ୍ତରରେ ସୁହ୍ମ ପ୍ରଦେଶର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶା ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ସମ୍ଭବତଃ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା ।

ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କଳିଙ୍ଗର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା କୃଷ୍ଣା ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । କପିଶାନଦୀକୁ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାର କାରଣ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ । କପିଶା ଶବ୍ଦ କପିଶାବତୀ ଶବ୍ଦର ସଂକ୍ଷିପ୍ତାକୃତି । ଏହି ନଦୀ ଆଜି କାଲି କସାଇ ବା କଂସାଇ ନାମରେ ମେଦିନୀପୁର ଜିଲ୍ଲା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ କଳିଙ୍ଗର ଏହି ସୁଦୀର୍ଘ କୂଳରେ ଆଉ ବେଶୀ କାଳ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହି ପାରି ନଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହା ତ୍ରିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନାମ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ ହେଲା ଏବଂ ସେହିଦିନରୁ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ବହୁକାଳଯାଏ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଉପାଧି ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ଲିନି ଏହି ତିନି ବିଭାଗର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯଥା :—(Calinga)

ଗଙ୍ଗାରିଦେସ କଳିଙ୍ଗ (Gangarides Calingae)

ମଡ୍ଡୋ (ମଧ୍ୟ) କଳିଙ୍ଗ (Maddo Calingae)

ଉତ୍ତର ଭାଗ ଗଙ୍ଗାରିଦେସ୍ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ବୋଧହୁଏ, ଗଙ୍ଗାନଦୀର ସନ୍ନିକଟରେ ଥିବାରୁ ପ୍ଲିନି ଏହାକୁ ଏହିପରି ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟି ବିଭାଗର ଉତ୍ତରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ କ୍ରମେ ଲୋକମୁଖରେ ଏହାର 'ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ହୋଇଥିବ । 'ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ' ନାମ କ୍ରମଶଃ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ଯଥାକ୍ରମେ 'ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ' ବା 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ।

କିନ୍ତୁ ମଡ୍ଡୋ କଳିଙ୍ଗ ବା ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗର କୌଣସି ପୃଥକ୍ ଚିହ୍ନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଏହାର କିଛିଅଂଶ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ଓ କିଛିଅଂଶ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ତଥାପି 'ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ' ନାମ ବହୁକାଳଯାଏ ଜନସ୍ମୃତିରେ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । ଆଲେକଜାଣ୍ଡର କନିଙ୍ଗହାମ୍ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ଅମରାବତୀ, ଔରଙ୍ଗଲ୍, ଓ ରାଜମାହେନ୍ଦ୍ରୀ ଏହି ତିନୋଟି ସ୍ଥାନ ବୁଝିଅଛନ୍ତି । ସେ ଏହି ମତ ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଧହୁଏ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗ' 'ଉତ୍କଳ' ନାମଧାରୀ ଉତ୍କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍ତର କଳିଙ୍ଗ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବା ଦକ୍ଷିଣ କଳିଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ କାଳିଦାସ

ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ବର୍ଣ୍ଣନ କଲାବେଳେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଉପକୂଳରେ 'ଉତ୍କଳ' ଓ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମକ ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।

"ସ ତୀର୍ତ୍ୱା କପିଶାଂ ସୈନ୍ୟୈର୍ବଦ୍ଧ ଦ୍ୱିରଦ ସେତୁଭିଃ ।
ଉତ୍କଳା ଦର୍ଶିତ ପଥଃ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖଂ ଯଯୌ ।"

(ରଘୁବଂଶ—୪ର୍ଥ ସର୍ଗ—୩୮ ଶ୍ଳୋକ)

ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ 'ଉତ୍କଳ' ଓ 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମକ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ରାଜ୍ୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଉତ୍ତରରେ କପିଶା ବା କଂସାଇ ନଦୀଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ଯେହେତୁ ପାଣ୍ଡବମାନେ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ କରି ଏକ ସମୟରେ ବୈତରଣୀ ନଦୀ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ ।

"ତତଃ ସମୁଦ୍ର ତୀରେଣ ଜଗାମ ବସୁଧାଧିପଃ
ଭ୍ରାତୃଭିଃ ସହିତୋ ବୀରଃ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ପ୍ରତି ଭାରତ ।"

ଲୋମଶ ଉବାଚ—

"ଏତେ କଳିଙ୍ଗାଃ କୌନ୍ତେୟ ଯତ୍ର ବୈତରଣୀ ନଦୀ ।
ଯତ୍ରାଽଯଜତ ଧର୍ମୋଽପି ଦେବାଞ୍ଛରଣ ମେତ୍ୟବୈ । (ବନପର୍ବ)

ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ କପିଶାଠାରୁ କୃଷ୍ଣା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାଜ୍ୟ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତ ପ୍ରଚଳିତ ଆକାରରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ଏଥି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ପ୍ରମାଣ ନଥିବା ସ୍ଥଳେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହୁଁ । ମହାଭାରତରେ ବନପର୍ବୋକ୍ତ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସଭାପର୍ବ ଓ ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ 'ଓଡ୍ର' ବା 'ଔଡ୍ର' ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମେୟ ଯେ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏହି ତିନି ପ୍ରଦେଶ ସମସାମୟିକ । ମାତ୍ର ଶେଷୋକ୍ତ ଦୁଇଟି ପ୍ରଦେଶର ସୀମା କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀ ବା କୃଷ୍ଣାର

ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମଗ୍ର ଉପକୂଳଖଣ୍ଡକୁ ଅଧିକାର କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଉଡ୍ର ରାଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥାନ କେଉଁଠାରେ ଥିଲ ? ପାର୍ଜିଟର କହନ୍ତି, ମାନଭୂମ ଜିଲ୍ଲା ମେଦିନୀପୁରର ପଶ୍ଚିମାଂଚଳ, ସିଂହଭୂମିର ପୂର୍ବ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ ବାଙ୍କୁଡ଼ା ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳକୁ ନେଇ ଏହି ଉଡ୍ର ପ୍ରଦେଶ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍ବିଜୟ ଓ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉଡ୍ର ନାମର ଅଭାବ ପାର୍ଜିଟରଙ୍କ ଏହି ଅନୁମାନକୁ ସପ୍ରମାଣ କରୁଅଛି । ଯେହେତୁ ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳ ବାଟେ ଯାତ୍ରା କରିଥିବାରୁ ଉଡ୍ର ପ୍ରଦେଶ ସେମାନଙ୍କ ମାର୍ଗରେ ପଡ଼ି ନଥିବ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀର ପରାର୍ଦ୍ଧରେ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କର ବିଜୟ ପତାକା ବଙ୍ଗୋପସାଗର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହେଲ । ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ରାଜ୍ୟ ତାଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେଲ । ସେ ଉତ୍ତର ଭାରତରୁ ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅଣାଇ ସ୍ୱଦେଶରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭୂମି ଦାନକରି ରଖାଇ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ନବମ ବର୍ଷ ଅର୍ଥାତ୍ ୪୮୩ ଖ୍ରୀ : ଅ : ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଅଛି :—

"ମଧ୍ୟ ଦେଶୀୟ ଶ୍ରୀବଲ୍ଲିଗ୍ରାମ ବିନିର୍ଗତାୟ

ଓଡ୍ର ଦେଶେ

ଶ୍ରୀ ଶିଲାଭଞ୍ଜପଟୀ ବାସ୍ତବ୍ୟାୟ × × × ×

ଶ୍ରୀ ଗଙ୍ଗାପାଣି ନାମ୍ନେ ଧବାକର ପୁତ୍ରାୟ × × × × ।

ଯଯାତି ଗଙ୍ଗାପାଣିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟଦେଶରୁ ଅଣାଇ ଉଡ୍ର ଦେଶସ୍ଥ ଶିଳାଭଞ୍ଜପଟୀ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇଥିଲେ । ତାହାହେଲେ ଉଡ୍ର ଶବ୍ଦ ତାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜ୍ୟର ନାମ ସ୍ୱରୂପ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲ । ପୁଣି ଆଲୋଚିତ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଯଯାତି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବଂଶଧରମାନଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ରାଜ୍ୟ ଖଣ୍ଡରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ନଥିଲେ ହେଁ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ବନ୍ଦନାରେ ଏହି ପ୍ରଶସ୍ତି ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ । ମାତ୍ର ଆଲୋଚିତ ଶାସନରେ ଉଡ୍ର ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମର ଯୁଗପତ୍ ଉଲ୍ଲେଖଥିବା ହେତୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ତିନଗୋଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ସମସାମୟିକ ରାଜ୍ୟ ଥିଲ ଏବଂ ଏହି ତିନଗୋଟି ରାଜ୍ୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପରାର୍ଦ୍ଧରେ ଯଯାତି କେଶରୀଙ୍କର ଶାସନଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲ ।

ବୋଧହୁଏ ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଉପରୋକ୍ତ ମତେ କାଦୃତ କାଳହାଏ ଏକନୃପତିର ଅଧୀନରେ ରହିବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ତିନିଗୋଟି ନାମ ଅବାରିତ ଭାବରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଓଡ୍ର ନାମ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁକାଳ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହି ନଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ଭୂଖଣ୍ଡ 'ଉତ୍କଳ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା, ତାହାକୁ ହିଁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୁଏନ୍‌ସାଂ 'ଓଡ' ବା 'ଓଡ୍ର' ନାମ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଉତ୍କଳ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ସୁଦ୍ଧା କରି ନାହାନ୍ତି ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ନାମର ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖାଯାଏ । ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କଳିଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ଭାଗର କିୟଦଂଶ ଏହି ସମୟରେ 'କଙ୍ଗୋଦ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ହୁଏନ୍‌ସାଂ 'କାଉଆନ୍-ୟୁ-ମୋ' ନାମରେ ଏହି ଭୂଭାଗର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଅଛନ୍ତି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗକୁ ଏହାର ଦକ୍ଷିଣରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ, 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'କାଉଅନ୍-ୟୁ-ମୋ' ବା କଙ୍ଗୋଦର ଦକ୍ଷିଣରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ।

'କାଉଅନ୍-ୟୁ-ମୋ' ବା କଙ୍ଗୋଦର ଆଧୁନିକ ନାମ ଗଞ୍ଜାମ, ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅବସ୍ଥାନ ଆଧୁନିକ ଗଞ୍ଜାମର ଅବସ୍ଥାନ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ । ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୟେ ସମୟେ 'ଓଡ' ବା 'ଓଡ୍ର' ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ, ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡ ମଧ୍ୟ କେଶରୀବଂଶୀୟ-ମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳ ସହିତ ଏକଛତ୍ରର ଅଧୀନରେ ରହିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଲଳାଟେନ୍ଦୁ କେଶରୀ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହୋଇ ଗଞ୍ଜାମରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଗଞ୍ଜାମ ଉତ୍କଳପରି କାଳକ୍ରମେ 'ଓଡ' ବା 'ଓଡ୍ର' ନାମ ଧାରଣ କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ କିନ୍ତୁ ଗଞ୍ଜାମର 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । ପ୍ରାୟ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ଲିଖିତ 'ଶକ୍ତି ସଙ୍ଗମ ତନ୍ତ୍ର' ରେ ଅଛି—

> "ଜଗନ୍ନାଥାତ୍ ପୂର୍ବଭାଗାତ୍ କୃଷ୍ଣା ତୀରାନ୍ତରଂ ଶିବେ ।
> କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ପ୍ରୋକ୍ତଃ ବାମମାର୍ଗ ପରାୟଣ ।"

ସ୍ଥୂଳତଃ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ, କପିଶା ବା କଂସାଇଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ 'ଓଡ୍ର' ବା 'ଉଡ୍ର' ବା ଔଡ୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଏହି ସୀମା ମଧ୍ୟରେ

ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ନାମ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । 'ସିଉକି' ନାମକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ । ଏଥିରେ 'ଉଡ୍ର', 'ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ' ଓ 'ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ' ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ, ଏହି 'ଉଡ୍ର' ପାର୍ଜିଟରଙ୍କ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭୂଭାଗ । ଏହି ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଚତୁର୍ଥ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ କଙ୍ଗୋଦ ଏବଂ ଏହି ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ସମ୍ବଲପୁରର ପଶ୍ଚିମ ସୀମାନ୍ତ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭୂଖଣ୍ଡ । ମାତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲିଖିତ 'ଉଡ୍ର', 'ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ' ଓ 'ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ବିଭିନ୍ନ ଭୂଭାଗକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ଛଡ଼ା କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ସ୍ୱରୂପ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଆଲୋଚନାଗୁଡ଼ିକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କରିପାରୁଁ । ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରେ କପିଶା ଓ କୃଷ୍ଣାନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଉପକୂଳ ଭୂମି କଳିଙ୍ଗ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ଏହି ଭୂଭାଗ ଦ୍ୱିଧା ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଏହି ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଧାରଣ କଲା । ତଦନନ୍ତର କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଉଡ୍ର ଓ ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କ ସହ ଏକ ଶାସନାଧୀନ ହେବାରୁ ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଅର୍ଥ ନିର୍ବିଶେଷରେ 'ଉଡ୍ର' ବା 'ଉତ୍କଳ' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲା । 'କଳିଙ୍ଗ' ନାମ ଗୋଦାବରୀର ଦକ୍ଷିଣକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା କାହାର କାହାର ଦ୍ୱାରା ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲା ଉତ୍କଳର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ତାହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିରଳ ଥିଲା । ତଥା କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଜନପଦାଂଶ କଙ୍ଗୋଦ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ଏହି ନାମ ସୁପ୍ରଚଳିତ ନଥିଲା । ତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ମଧ୍ୟ ମହା କୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ ନାମ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଆଗମନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଗତ । କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ସୁପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ସୁତରାଂ କପିଶା ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଉଡ୍ର, ଉତ୍କଳ ବା କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଦ୍ୱାରା ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇପାରେ ।

ଏହି ବିଶାଳ ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ବିଶାଳତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଧୀବରମାନେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଜୟ କଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବ ସ୍ୱୀୟ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷରେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ଦେଉଳ

ବକ୍ତୃତା ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦାମୋଦର ନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା । ଦାମୋଦର କପିଶାର ଆହୁରି ଉତ୍ତରରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀର ନାତି-ଦକ୍ଷିଣରେ ପ୍ରବାହିତ । ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ପ୍ରାୟ ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ରହିଥିଲା । ସେହିହେତୁରୁ ରାଜା ଟୋଡରମଲ୍ଲ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କାଗଜପତ୍ରରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଜଳେଶ୍ୱର ସୁବା ମାହାଲର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି କେତେବେଳେ ସ୍ୱାଧୀନ, କେତେବେଳେ ଅବା ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ସମୟରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉତ୍କଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇଥିଲା କି ନାହିଁ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅଦ୍ୟାବଧି ହସ୍ତଗତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ, ଉଲ୍ଲିଖିତ କାରଣ ବଶତଃ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧରେ 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦକୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛୁ ।

ଓଡ୍ର, ଉତ୍କଳ, କଳିଙ୍ଗ, ଓ କଙ୍ଗୋଦ ନାମର ଐତିହାସିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଅଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ ଆଲୋଚ୍ୟ । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ତାମ୍ର ଶାସନରେ 'କୋଶଳ' ବା 'ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ' ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି 'କୋଶଳ' ନାମ ଉତ୍କଳର କେଉଁ ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲା ଏବଂ କାହିଁକି ?

କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପିତୃ-ପିତାମହ ପ୍ରାଚୀନ ମେକଳର ଦକ୍ଷିଣ ଅର୍ଥାତ୍ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅଞ୍ଚଳକୁ ପୂର୍ବେ ମହାକୋଶଳ ବା ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି କୋଷାକୃତି ହେତୁ ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଏପ୍ରକାର ନାମ ହୋଇଥିଲା । ଏ ସବୁ ବିଷୟର ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏତିକି ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ, ଜନମେଜୟ ଯଯାତି ଉତ୍କଳ ଜୟକରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ 'କୋଶଳ' ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା । କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ସମୟେ ସମୟେ 'ଉତ୍କଳ' ସ୍ଥଳରେ 'କୋଶଳ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଯଥା :—

× × × × ଶ୍ରୀ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଦେବଃ

କୁଶଳୀ । କୋଶଳ କେଶେ ଯୋଧା ବିଷୟୀ

ଦଣ୍ଡୀଗ୍ରାମେ ତଥା

ଖଲାଣ୍ଡଲ ଗ୍ରାମେ ବ୍ରାହ୍ମଣାନ୍

ସମ୍ପୂଜ୍ୟ × × × ×
ଶ୍ରୀ ମହାଭବ ଗୁପ୍ତଦେବଃ
କୁଶଳୀ, ଦକ୍ଷିଣ କୋଶଲାୟାଂ
ମରଡ଼ ବ୍ରହ୍ମଦେୟେ ସ୍କନ୍ଦଭାଗେ
× × × ଇତ୍ୟାଦି

ପୁରୀ ଓ ଅନୁଗୁଳର ଅନେକ ଅଞ୍ଚଳ ଅଦ୍ୟାବଧି କୋଶଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାସ୍ଥ ଧଉଳି ପାହାଡ଼ ନିକଟରେ ଯେଉଁ ହ୍ରଦର ଚିହ୍ନ ଅଛି, ତାହାର ନାମ ତୋସଳ ଗଙ୍ଗା କିମ୍ବା କୋଶଳ ଗଙ୍ଗା, କୌଶଲ୍ୟା ଗଙ୍ଗା ନୁହେଁ । ଏହି ହ୍ରଦ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ ତୋସଳୀରେ ଖୋଦିତ ହୋଇ ତୋସଳ ଗଙ୍ଗା ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିଲା ; କିମ୍ବା କୌଶୀୟ ଗଙ୍ଗ ବଂଶୀୟ ରାଜା ଏହାକୁ ଖୋଦନ ସ୍ଥଳସ୍ଥ ପ୍ରଚଳିତ କୋଶଳ ନାମର କହୁଳ ପ୍ରଚାର ଆଶାରେ କୋଶଳ ଗଙ୍ଗା ନାମ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରଥମୋକ୍ତ ଅନୁମାନଟି ଅଧିକ ସମ୍ଭାବନୀୟ ବୋଧହୁଏ । କବିତାରେ ରାଧାନାଥ ଏହି ହ୍ରଦ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଯେଉଁ ଇତିହାସ କବିତାବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି; ତାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ଏହି ହ୍ରଦରୁ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମମାନଙ୍କରେ କଥିତ ହେଉଥିଲେ ହେଁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିତ୍ତିହୀନ ଓ କୌଣସି ନଷ୍ଟ ସ୍ୱଭାବ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷରେ କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଥମିକ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ 'କୋଶଳ' ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ଅତି ଅଳ୍ପ । ଏହାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଉତ୍କଳ ଜୟ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପୈତୃକ ରାଜ୍ୟର ନାମ କୋଶଳ ଉତ୍କଳକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏହା ସର୍ବାଦୃତ ନହେବାରୁ କାଳକ୍ରମେ ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା । କୋଶଲୀ ଶାଗ ବା କୋଶଲାଗତ ଶାଗ ଓ କୋଶଲୀ ତଙ୍କା ବା କୋଶଲାଗତ ତଙ୍କା କେତେ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଗୋଟିଏ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପୂର୍ବ ପ୍ରଚଳିତ 'କୋଶଳ' ନାମ ଅଦ୍ୟାବଧି ଚିହ୍ନିତ ହେଉଅଛି ।

ଡାକ୍ତର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲାଲ କହନ୍ତି; 'ଉତ୍କଳ' ଶବ୍ଦ 'ଉଡ଼' ଓ 'କୋଲ୍ ଶବ୍ଦରୁ ନିର୍ମିତ । 'ଉଡ଼' ର ଅର୍ଥ 'ଓଡ଼' ବା ଓଡ଼ିଆ ଏବଂ କୋଲ୍ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତି-ମାନଙ୍କ ସାଧାରଣ ନାମ । ସୁତରାଂ ସେ କହନ୍ତି ଉତ୍କଳର ଅର୍ଥ ଓଡ଼ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ କୋଲ୍ ବା ଅନାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି ଓଡ଼ ଶ୍ରେଣୀସ୍ଥ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଜାତିର ନାମାନୁସାରେ ଉତ୍କଳ ଦେଶର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଲାଲ ତାଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁମାନର ସପକ୍ଷରେ କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଶେଷ ଯୁକ୍ତି ଲଗିତ । 'ଓଡ୍ର' । ଉତ୍କଳ

ନାମାନଃ' ବାକ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଏହି ଅନୁମାନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । କାରଣ ଉକ୍ତ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ, ଉଡ୍ରମାନେ ଉତ୍କଳ ନାମଧାରୀ ଅଟନ୍ତି । ଉତ୍କଳନାମଧାରୀମାନେ ଉଡ୍ର ବା ଉଡ୍ରବଂଶଜ, ଏହା ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ୍ର ଓ 'ଉତ୍କଳ' ଏହି ଦୁଇ ନାମର ବ୍ୟବହାର ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେଲା ପରେ ଏହି ଦୁଇ ନାମ ନିର୍ବିରୋଧରେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ଏଭଳି ସ୍ୱାଧୀନ ବ୍ୟବହାରର ମୂଳରେ ବଂଶୋତ୍ପତ୍ତିର କୌଣସି ତଥ୍ୟ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଉପରୋକ୍ତ ବାକ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ରଚନା ଓ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତନ ।

କାହାରି କାହାରି ମତରେ କେବଳ ଆଧୁନିକ ମୟୁରଭଞ୍ଜ, କେନ୍ଦୁଝର ଓ ମାଲଗିରି ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଗାଙ୍ଗପୁର ଏହାର ପଶ୍ଚିମ ସୀମା ଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ମତର ସପକ୍ଷରେ କୌଣସି କାରଣ ଦେଖୁନାହୁଁ । ମତାବଲମ୍ବୀ ମଧ୍ୟ କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନୀରବ ।

ପୁଣି ମୟୁରଭଞ୍ଜ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ସୀମାଠାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଅରଣ୍ୟଦେଶ ପୂର୍ବେ 'ଓଡ୍ର' ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା ବୋଲି ଉକ୍ତ ମତାବଲମ୍ବୀ କହନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏହି ମତର କାରଣ, ଗୁରୁ ମଳୟ ଅନୁଶାସନରେ ନାନ୍ନକ କଳିଙ୍ଗ ଜୟ କରି ଉଡ୍ର ଦେଶର ମଧ୍ୟ ଦେଇ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଅନୁଶାସନ ନାନ୍ନକ 'ଉଡ୍ର ଦେଶ' ବାଟେ କୋଶଳକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଉଡ୍ର ଦେଶକୁ ମହାନଦୀ ଓ କେନ୍ଦୁଝରର ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେବା ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ଅଟେ ।

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ୟାରୀମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ପ୍ରାଚୀନ 'ଉଡ୍ର ଦେଶ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅଞ୍ଚଳର ଓଡ଼ ଚଷାମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟାଧିକ୍ୟ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । କିନ୍ତୁ ବାଲେଶ୍ୱରର ଉତ୍ତର ଓ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଓଡ୍ର ଚଷା ଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଆଜିକାଲି ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଓଡ଼ିଶା ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମହାଶୟଙ୍କ ଉକ୍ତବିଧ ଅନୁମାନର ସାମର୍ଥକ ନୁହେଁ । ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳକୁ ଓଡ଼ିଶା କହିବାର କାରଣ ବିଶାଳ ଓଡ଼ିଶା ବା ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ କାଳକ୍ରମେ ସଂକୁଚିତ ହୋଇ ଅବଶେଷରେ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଲୋକେ ପ୍ରାଚୀନ ତତ୍ତ୍ୱ ଭୁଲିଯାଇ କେବଳ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ରାଜତ୍ୱକୁ

ମନେକରିଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟକୁ କେବଳ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଅଞ୍ଚଳ ବୋଲି ମନେକରୁଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଓଡ୍ର ବା ଓଡ୍ର ରାଜ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଅବସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନପାରୁ । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, 'ଓଡ୍ର' ଓ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ସଜାତିକ ନଥିଲେ । ଉଭୟ ଜାତି ଏକଚ୍ଛତ୍ରାଧୀନ ହୁଅନ୍ତେ କାଳକ୍ରମେ ଉଭୟ ନାମର ପାର୍ଥକ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । ସେହିଦିନରୁ ଲୋକମୁଖରେ ଓଡ୍ରମାନେ ଉତ୍କଳୀୟ ଏବଂ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଓଡ୍ର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଲେ । ସେଥିପାଇଁ ହରିକାଣ୍ଡ ଶେଷରେ ଅଛି—"ଓଡ୍ରା ଉତ୍କଳା ନାମାନଃ । ବହୁ ଓଡ୍ର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳର ଗଡ଼ଆଡ଼େ ବସତି ସ୍ଥାପନକଲେ । ଏହା ହିଁ ଖୋର୍ଦ୍ଧା ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ବହୁ ଓଡ୍ର ଥିବାର କାରଣ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ 'ଓଡ୍ର' ଉତ୍କଳ, କୋଶଳ, କଳିଙ୍ଗ ଓ କଙ୍ଗୋଦର ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଆଲୋଚନା କରିଅଛୁଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ କଳିଙ୍ଗ ନାମ ଦକ୍ଷିଣକୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲା । 'କୋଶଳ' ନାମ କାଳକ୍ରମେ ଜନସମାଜରୁ ବିସ୍ମୃତ ହେଲା । କେବଳ ଓଡ୍ର ଓ ଉତ୍କଳ ନାମ କପିଶାଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଓଡ୍ର ବା ଉତ୍କଳର କଳେବର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ କାଳକ୍ରମେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କଲା । 'ଉତ୍କଳ' ନାମ ସର୍ବଜନ ପରିଚିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗର ନାମ ଚିହ୍ନ ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଏହି ଉତ୍କଳ ନାମକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରୁ ଗୋଦାବରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରିବୁଁ ।

—:o:—

ଇତିହାସ

ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ଯେଉଁ ଦେଶ ପକ୍ଷରେ ଜଳଯାତ୍ରାର ସୁବିଧା ଯେତେ ବେଶି, ସେହି ଦେଶ ସେତେ ପରିମାଣରେ ଜଳଯାତ୍ରାରେ ପଟୁ । ଏହି ମତ ପୃଥିବୀରେ ସର୍ବତ୍ର ସବୁ ଯୁଗରେ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରାଚୀନ ସ୍ପାର୍ଟା ଦେଶ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ବିଷୟରେ ଉନ୍ନତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଏଥେନ୍ସ ପରି ଜଳଯାତ୍ରାରେ ପ୍ରବୀଣ ନଥିଲା । ଚଳିତ ଯୁଗରେ ଇଂଲଣ୍ଡ ଓ ଆମେରିକା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କେବଳ ସମୁଦ୍ର ହେତୁକ ବୋଲି କହିଲେ ଚଳେ । ଏହିସବୁ ଦେଶର ଚାରିଆଡ଼େ ଅନନ୍ତ ସମୁଦ୍ର । ସୁତରାଂ ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ରକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ଏକପ୍ରକାର ବାଧ୍ୟ । ଫଳତଃ ଏମାନେ ଜଳଯାତ୍ରାରେ ପଟୁ, ତଥା ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଭାରତବର୍ଷର ଦକ୍ଷିଣଭାଗରେ ବିଶାଳ ସମୁଦ୍ର ବିଦ୍ୟମାନ । ତା'ହେଲେ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରତିଜ୍ଞାନୁଯାୟୀ ଭାରତବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଜଳଯାତ୍ରାରେ ପ୍ରବୀଣ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଭାରତ କେବେ ଜଳଯାତ୍ରୀ ଥିଲା କି ? ଏହି ଗୁରୁତର ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନୁହେଁ । ନିଖିଳ ଭାରତର କେବଳ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଂଶ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନାର ପରିସର । ଉତ୍କଳ ରାଜ୍ୟ ପ୍ରଥମେ କପିଶା ଓ କଂସାଇ ନଦୀଠାରୁ ଗୋଦାବରୀଯାଏ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । କିଛୁକାଳ ପରେ ଏହାର କଳେବର ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ସ୍ଫୀତୀଭୂତ ହେଲା । ଏକ ସମୟରେ ଏହାର ବୈଜୟନ୍ତୀ ଗଙ୍ଗା ତଟରେ ତ୍ରିବେଣୀଘାଟ ବନାଇ କୀର୍ତ୍ତିସ୍ତମ୍ଭ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା । ଦକ୍ଷିଣରେ କୃଷ୍ଣାନଦୀ ଏକ ସମୟରେ ଏହାର ପାଦ ଧୌତ କରୁଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ହେଲାପରେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଗୋଲକୁଣ୍ଡା ପ୍ରଭୃତିର ପଠାଣ ରାଜାମାନେ ଗୋଦାବରୀ ଅତିକ୍ରମ କରି କ୍ରମଶଃ ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣ ଅଞ୍ଚଳ ହସ୍ତଗତ କଲେ । ଉତ୍ତର ଦିଗରେ ବଙ୍ଗ ନବାବ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦି ଖାଁ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା ଆଶାରେ ୧୭୫୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ

ଛାଡ଼ିଦେଲେ । ଫଳରେ ସେମାନଙ୍କୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଉତ୍ତର ପାର୍ଶ୍ୱବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍କଳାଂଶ ଉତ୍କଳରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ବଙ୍ଗଦେଶର ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗଣ୍ୟହେଲା । ଇଂରାଜମାନେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କଠାରୁ ବଙ୍ଗର ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଯାହା ଅଧିକାର କଲେ, ତାହାକୁ ହିଁ ବଙ୍ଗ ବୋଲି ଗ୍ରହଣକରି ଶାସନ କଲେ । ବଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଉତ୍କଳାଂଶର 'ମହାନ୍ତି' ଆଖ୍ୟାଧାରୀ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ 'ମାଇତି' ଆଖ୍ୟାଧାରୀ ବଙ୍ଗୀୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମାନ୍ଦ୍ରାଜଗତ ଇଂରାଜ ସୈନିକ ଦକ୍ଷିଣର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ରାଜ୍ୟ ସହ ଗଞ୍ଜାମ ଅଞ୍ଚଳକୁ ହସ୍ତଗତ କରି ଗଞ୍ଜାମକୁ ମାନ୍ଦ୍ରାଜ ପ୍ରଦେଶର ଅଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଶାସନ କଲେ । କେବଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ଓ ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲ୍ଲାର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଖଣ୍ଡ ରାଜନୈତିକ ଭାବରେ ଉତ୍କଳ ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଲା । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଜନୈତିକ ଉତ୍କଳ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାକୃତିକ କଳେବର ନୁହେଁ । ପ୍ରାକୃତିକ ଉତ୍କଳ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରୁ ଗୋଦାବରୀଯାଏ ବିସ୍ତୃତ । ଏହି ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଭୂଖଣ୍ଡକୁ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ବେଳାଭୂମି କୁହାଯାଇପାରେ । ତେବେ ଏହି ଭୂଖଣ୍ଡ ପକ୍ଷରେ ଆଦିମ କାଳରୁ ଜଳଯାନର ଏଭଳି ସୁବିଧାଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏହାର ଅଧିବାସୀମାନେ ଜଳଯାନ ବ୍ୟବହାରରେ ତତ୍ପରଥିବା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଏହି ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟକୁ କେତେକ ପ୍ରମାଣ ସାହାଯ୍ୟରେ ସିଦ୍ଧ କରିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ; ଅର୍ଥାତ୍ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଓ ଗୋଦାବରୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭୂଭାଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟବସତି ସର୍ବାଦୌ କେବେ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ଜଣାନାହିଁ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଦେଶୀୟ ଉପାଦାନର ମତାମତ କଳ୍ପନାମୂଳକ ଏବଂ ଐତିହାସିକମାନେ ଭିନ୍ନମତାବଲମ୍ବୀ । ତେବେ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟକୁ ଉତ୍କଳରେ ଆର୍ଯ୍ୟବସତି ପ୍ରାଦୁର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୪୬୦ ଅବ୍ଦରେ ମଗଧରାଜ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳ ଜୟକରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳ ଅତି ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ଥିଲା । ସୁତରାଂ ଏହି ଅବ୍ଦର କେତେବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳ ସମୃଦ୍ଧିର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିବ । ଡାକ୍ତର ଷ୍ଟୁନରଙ୍କ ଆବିଷ୍କୃତ ଖଣ୍ଡିଏ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳ ମହାରାଜ ଐରଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ମଗଧଠାରୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଘୋଷଣା କରିଥିଲା । ଫଳରେ ମହାରାଜ ଅଶୋକଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨୬୧ ଅବ୍ଦରେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧକରି ଆଉଥରେ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କରିବାକୁ ହେଲା ।

ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୨୬୧ ଅବ୍ଦ ଏକ ଐତିହାସିକ ବର୍ଷ । ଏହି ବର୍ଷର ଘଟଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଏହି ବର୍ଷର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ତଥ୍ୟ ଅଦ୍ୟାବଧି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ।

ଧର୍ମଯାଜକ ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଲିଖିତ—ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଜୀବନୀରେ ଅଛି; ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ତପସୁ ଓ ପଲ୍ଲିକ ନାମକ ଦୁଇ ବଣିକ ଭ୍ରାତା ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ପାଇଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଉପହାର ନେଇ ସମୁଦ୍ର ପଥରେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଜାହାଜରେ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ଗାଡ଼ି ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା ଏବଂ ଏମାନେ ଅଜତ (Adzeitta) ନାମକ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ଏକ ବନ୍ଦରରେ ଜାହାଜରୁ ଅବତରଣ କରିଥିଲେ । ଏହିଠାରେ ଜାହାଜ ରଖି ସେମାନେ ସ୍ଥଳ ପଥରେ ମଗଧ ଯାଇଥିଲେ । ଅଜତ ବନ୍ଦର ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତର ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମଦେଶାଗତ ବଣିକ ଭ୍ରାତା ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଦ୍ରବ୍ୟ ସହିତ ଏଠାକୁ ଆସିଥିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ଏହି ବନ୍ଦରର ତଦାନୀନ୍ତନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ, ତଥା ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଆଭାସ ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗଳ୍ପରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ଦୁଃଖର କଥା, ପ୍ରାଚୀନ ଅଜତ ବନ୍ଦରର ସ୍ଥାନ ଅଦ୍ୟାବଧି ନିରୂପିତ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ରାଜ୍ୟାରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କୌଟିଲ୍ୟ ବା ଚାଣକ୍ୟ ତାହାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ । ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ଲିଖିତ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଭାରତର ତଦାନୀନ୍ତନ ରୀତି-ନୀତି ଓ ଅବସ୍ଥା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ତେତେବେଳେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ଜଳଯାତ୍ରା କିପରି ନିୟମରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଥିଲା ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭାରତର ସର୍ବାଂଶ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ନହେଲେ ହେଁ, ଅନ୍ତତଃ ମଗଧ, ବଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ ଓ ମଗଧର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ଅଞ୍ଚଳ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଚାଣକ୍ୟଙ୍କର ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ସୂଚିତ ହୋଇଅଛି । ସୁତରାଂ ଏହିସବୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ତେତେବେଳେ ପ୍ରଚଳିତ ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ନିୟମାବଳୀ ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଚାଣକ୍ୟ ଯେଉଁ ରାଜାଙ୍କର ମନ୍ତ୍ରୀ ସେହି ରାଜାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ମଗଧ ଅର୍ଥାତ୍ ବିହାର । ମାନଚିତ୍ର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ, ବିହାର ପକ୍ଷରେ ଉତ୍କଳ—ଉପକୂଳକୁ ଆସିବା ଯେପରି ସହଜ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉପକୂଳକୁ ଯିବା ସେପରି ନୁହେଁ । ପୁଣି ବିହାରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଉପକୂଳ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳକୁ ହିଁ ବିହାରର ଉପକୂଳ ବୋଲି କହିଲେ ଚଳେ । ତେବେ ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରଧାନତଃ କେଉଁ ଦେଶ ହୋଇପାରେ ? ଆମ୍ଭେମାନେ ମନେକରୁ; ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ କଥିତ ସମୁଦ୍ର ଯାତ୍ରା ଓ ପୋତ ନିର୍ମାଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ବହୁଳ ପ୍ରଭାବ ଅଛି ।

ଅତଏବ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉପରୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲିଖିତ ପୋତ ନିର୍ମାଣ ଓ ଜଳଯାତ୍ରା ସଂକ୍ରାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଚତୁର୍ଥ ଓ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି ପ୍ରୟୋଗ କରିପାରୁଁ ।

ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ପୋତ ନିର୍ମାଣ ଭାରତ ସରକାରଙ୍କ ଏକଚାଟିଆ ଅଧିକାର ଥିଲା । ନୌବିଭାଗ ଜଣେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କର୍ମଚାରୀଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ଥିଲା । ତାଙ୍କ ଉପାଧି ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷ । କୌଣସି ପ୍ରଜା ବ୍ୟବସାୟ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲେ ସେ ସରକାରଙ୍କଠାରୁ ଜାହାଜ ଭଡ଼ାରେ ନେଉଥିଲେ । ସୁବିଧାନୁଯାୟୀ ନୌକା ଓ ଜାହାଜ ଗମନାଗମନ ପକ୍ଷରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଯାନ ଥିଲା । ଦୂରଦେଶରୁ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଜାହାଜ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସୁଥିଲା । ବିଦେଶାଗତ ଜାହାଜକୁ ନିରାପଦରେ ରକ୍ଷାକରିବା ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷଙ୍କର ଏକ ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ଜଳପଥରେ ଯେପରି ବିପଦ ନ ଘଟେ ସେଥିପାଇଁ ନାବାଧ୍ୟକ୍ଷ ନାନା ନିୟମ ପ୍ରଣୟନ କରୁଥିଲେ । ଏହି ନିୟମମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଏତଦ୍ଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ଚାଣକ୍ୟଙ୍କ ଜଳଯାତ୍ରା ସଂକ୍ରାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି କେତେଦୂର ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବ ।

"ସପ୍ତାହ ବୃତ୍ତମାଷାଢ଼ୀଂ କାର୍ତ୍ତିକ୍ୟାଂ ଚାନ୍ତରଃ ।
କାର୍ମିକ ପ୍ରତ୍ୟୟଂ ଦଦ୍ୟାତ୍ ନିତ୍ୟଂ ଚାହ୍ନିକ ମାବହେତ୍ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ଆଷାଢ଼ ସପ୍ତମୀଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଳଯାତ୍ରା କରିବା ପ୍ରଶସ୍ତ । ଆଷାଢ଼ ମାସରେ ବୃଷ୍ଟି ଯୋଗେ ସମସ୍ତ ଜଳପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ପ୍ରାୟ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ ବେଳକୁ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଜଳ ସବୁ ନିଷ୍କାସିତ ହୋଇଯାଇଥାଏ । ସୁତରାଂ ଆଷାଢ଼ ମାସଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ଯାଏ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜାହାଜ ସବୁ ନଦୀ ସ୍ରୋତଦ୍ୱାରା ଦେଶର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସୁବିଧାଜନକ । ପୁଣି ଏହି କେତେକ ମାସ ମୌସୁମୀବାୟୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରୁ ପ୍ରବାହିତ ହେବାର ସମୟ । ଏହି ହେତୁରୁ ଲଙ୍କା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଏହି ସମୟରେ ଜାହାଜ ଫେରିଇବା ସୁବିଧାଜନକ । ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍ତରଗାମୀ ପୋତ ଅଳ୍ପ ଆୟାସରେ ମୁହାଣରୁ ଆସି ନଦୀର ଉଜାଣି କରେବର ସାହାଯ୍ୟରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ବୋଧହୁଏ ପୂର୍ବେ ଜଳଯାତ୍ରୀମାନେ ଆଷାଢ଼ଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେତେକ ମାସକୁ ଜଳଯାତ୍ରା ପାଇଁ ପ୍ରଶସ୍ତ ମନେକରୁଥିଲେ ଏବଂ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର କୌଟିଲ୍ୟ ଏହି ଲୋକମତକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଥିଲେ ।

ବୋଧହୁଏ, ତଦାନୀନ୍ତନ ଉତ୍କଳରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର କଥିତ ଏହି ନିୟମ ଅକ୍ଷରେ ଅକ୍ଷରେ ଅନୁସୃତ ହେଉଥିଲା । ହୁଏତ ଶୁଭଙ୍କର ଉତ୍କଳର ଏହି ପ୍ରଚଳିତ ନିୟମକୁ ଉକ୍ତ ବିଧ ଶ୍ଳୋକ ଆକାରରେ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରର ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ଅଦ୍ୟାବଧି ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳରେ ଖ୍ରୀ: ପୂ: ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ନିୟମର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଚିହ୍ନ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ । କାର୍ତ୍ତିକ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଘରେ ଘରେ ପିତୃଶ୍ରାଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସାଧାରଣ ଶ୍ରାଦ୍ଧପରି ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ପିତୃଙ୍କର ଆବାହନ କରାଯାଏ । ଏହିଦିନ ରାତିରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୃହିଣୀ ନିଜ ନିଜ ଗୃହର ଅଗଣାରେ ଖଡ଼ି ପଥରର ଚୂନ ବା ମୁରୁଜ ଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବୋଇତ ବା ଜାହାଜର ଚିତ୍ର ଲେଖନ୍ତି । ତହିଁରେ ଗୃହର ସମସ୍ତ ଆସବାବ ନେଇ ଏହି ଚିତ୍ରାଙ୍କିତ ଜାହାଜ ଉପରେ ରଖନ୍ତି । ପ୍ରାତଃକାଳରେ ଗୃହର ସ୍ୱାମୀମାନେ ଏହି ଚିତ୍ରାଙ୍କିତ ଜାହାଜର ବନ୍ଦାପନା କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ, ପ୍ରଚଳିତ ଏହି ପ୍ରଥା ଅନୁସରଣ କଲେ ଗୃହରେ ଧନବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ସେମାନେ କହନ୍ତି, "ବୋଇତ ବାଣିଜ୍ୟ କରି ଆସି ଦରିଆ କୂଳରେ ଲାଗିଛି; ଆମେମାନେ ତାକୁ ବନ୍ଦାଇ ଜିନିଷସବୁ ଘରକୁ ଆଣୁ ।"

ବୋଧହୁଏ, ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ଲିଖିତ ଉପରୋକ୍ତ ନିୟମ ଅନୁଯାୟୀ ଉତ୍କଳର ଦକ୍ଷିଣଗାମୀ ନାବିକମାନେ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ବାୟୁର ସାହାଯ୍ୟରେ ଜାହାଜ ଫେରାଇ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ସମୟକୁ ସ୍ୱଦେଶରେ ଆସି ପହଞ୍ଚୁଥିଲେ ଏବଂ ବଣିକ ବଧୂମାନେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନରେ ଅର୍ଥାତ୍ କାର୍ତ୍ତିକ ଅମାବାସ୍ୟା ରାତିରେ ସମ୍ମିଳିତ ଭାବରେ ଜାହାଜ ବନ୍ଦାପନା କରି ଦ୍ରବ୍ୟସବୁ ଗୃହକୁ ଆଣିବାର ଆରମ୍ଭ ବିଧି କରୁଥିଲେ । କର୍ପୂର ଉଡ଼ିଗଲାଣି, ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ କନା ପଡ଼ି ରହିଛି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତର ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍କଳୀୟ ବଣିକମାନେ ଆଷାଢ଼ ଓ କାର୍ତ୍ତିକମାସ ମଧ୍ୟରେ ଜାହାଜ ସବୁକୁ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ମୌସୁମୀ ବାୟୁରେ ମେଲି ଦେଉଥିଲେ ।

ପୁଣି ଉତ୍କଳରେ ଗୋଟିଏ ଉକ୍ତି ଅଛି—'ଚଇତ; ଶୀତଯାଏ, ଯାଏ ବୋଇତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଚୈତ୍ରମାସ ସମୟକୁ ଶୀତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଛାଡ଼ିଯାଏ ଏବଂ ଏହି ସମୟଠାରୁ କିଛିଦିନ ପାଇଁ ବୋଇତର ବ୍ୟବହାର ସ୍ଥଗିତ ହୁଏ । ପ୍ରାୟ କାର୍ତ୍ତିକ-ମାସଠାରୁ ଚୈତ୍ରମାସ ଯାଏଁ ଉତ୍ତର ପୂର୍ବଦିଗରୁ ବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ । ସୁତରାଂ ଏହି କେତେକମାସ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରୁ ଜାହାଜ ଫେରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଶସ୍ତ ସମୟ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳୀୟ ବଣିକମାନେ କାର୍ତ୍ତିକ ଓ ଚୈତ୍ର

ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବସ୍ଥ ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ଏବଂ ଆଷାଢ଼ ଓ କାର୍ତ୍ତିକ ମଧ୍ୟରେ ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ଦେଶମାନଙ୍କରୁ ବାହୁଥିଲେ । ଯେହେତୁ ଆଷାଢ଼ଠାରୁ କାର୍ତ୍ତିକ ଏବଂ କାର୍ତ୍ତିକଠାରୁ ଚୈତ୍ର, ବର୍ଷର ଏହି ଦୁଇ ସମୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତରଗାମୀ ଓ ଦକ୍ଷିଣଗାମୀ ପୋତ ପକ୍ଷରେ ପରମ ଉପଯୋଗୀ । କାର୍ତ୍ତିକମାସ ସାରା ଧର୍ମ କର୍ମ କରିବାଦ୍ୱାରା ହୃଦୟ ପବିତ୍ରକରି ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଦିନ ପ୍ରାତଃ କାଳରେ ଶୁଭଲଗ୍ନରେ ନଦୀ ଓ ପୁଷ୍କରିଣୀରେ ନୌକା ଭସାଇବା ପ୍ରଥା ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବୋଧହୁଏ, ଏହିଦିନ ପ୍ରତ୍ୟୁଷରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ବିଦେଶ ଅଭିମୁଖରେ ବିଶେଷତଃ ଲଙ୍କା ପ୍ରଭୃତି ଦକ୍ଷିଣଦେଶସ୍ଥ ଦେଶମାନଙ୍କ ଅଭିମୁଖରେ ଉତ୍ତର-ପୂର୍ବ ବାୟୁର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶୁଭଯାତ୍ରା କରୁଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଦେଶ ପ୍ରଚଳିତ କାର୍ତ୍ତିକ ଅମାବାସ୍ୟା ଦିନର ବୋଇତ ବନ୍ଦାପନା ବିଧି ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଦିନର ନୌକା ଭସାଇବା ବିଧି ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର କଥିତ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନିୟମର ଚିହ୍ନ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ । ଅତ୍ର ମଧ୍ୟ ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଉତ୍କଳକୁ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ସମୁଦ୍ରଗାମୀ ଦେଶ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଥ ଓ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଃସନ୍ଦେହ ହେବାକୁ ହେବ ।

ଖ୍ରୀ: ପୂ: ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ପାଇ ନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଆଭାସ ମିଳେ, ତହିଁରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ, ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରି ନ ଥିବେ । ଏହି ସମୟର ଅନ୍ତତଃ ତିନି ଚାରି ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସେମାନେ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଏକ ସ୍ମରଣୀୟ ଶତାବ୍ଦୀ ଅଟେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର କେତେ ଶତବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ଜଳପଥରେ ଯାଇ ବ୍ରହ୍ମଦେଶ, ଜାଭା, ମଲକା ଓ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ସ୍ଥାୟୀ ଆକାରରେ ପରିଣତ ହେଲା ଏବଂ ଏହି ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ପୂର୍ବ ସାଗରସ୍ଥ ଦେଶ ଓ ଦ୍ୱୀପମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବୃହତ୍ତର ଆକାରରେ ପରିଚାଳିତ ହେଲା । ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯାଇ ସେମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ୭୫ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ କେତେକଣ କଳିଙ୍ଗ ନାବିକ

ଜାବା ଉପକୂଳରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ, ସେହିଦିନଠାରୁ ଜାବା ଦ୍ୱୀପରେ ଏକ ନୂତନ ଅବ୍ଦ ଚଳିଆସୁଅଛି । ଆଜିମ ଉତ୍କଳ ବା କଳିଙ୍ଗ ନାବିକ-ମାନଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଜାବା ଦ୍ୱୀପରେ ବାସ କରୁଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନେ ଅଦ୍ୟାବଧି 'କ୍ଲିଙ୍ଗ' ଉପାଧି ଦ୍ୱାରା ଜାବାଦ୍ୱୀପର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚିହ୍ନିତ ହେଉ ଅଛନ୍ତି । ଆଜକାଲି ମଲକା ଦ୍ୱୀପରେ 'ସିଙ୍ଗାପୁର' ନାମକ ବନ୍ଦରରେ 'କ୍ଲିଙ୍ଗ୍' ଉପାଧିଧାରୀ ଅନେକ ଅଧିବାସୀ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମଦେଶରେ ଉତ୍କଳ ନାବିକମାନେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବାର କିଛିକାଳ ପରେ ସେମାନେ ସେଠାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ସେମାନେ କାଳକ୍ରମେ ଉତ୍କଳଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଜାତିରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଆଧୁନିକ ଆସାମୀ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ମଧ୍ୟରେ ବହୁତ ସାମ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଉତ୍କଳର ଉପରୋକ୍ତ ବାଣିଜ୍ୟୋନ୍ନତିବେଳେ ଦେଶର ଅନ୍ତରରେ ତଥା ଉପକୂଳରେ ଅନେକ ନଗର ଓ ବନ୍ଦରଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସିଂହଳ ନାମକ ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାଯାଏ, ଉତ୍କଳ ଉପକୂଳରେ ସେତେବେଳେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ବନ୍ଦର ଥିଲା । ଟୋଲେମି (Ptolemy) ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତାହାଙ୍କର ଭୂଚିତ୍ର ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ସେ ଓଡ଼ିଶାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଧାନ ନଦୀ ଓ ନଗରର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା :—

ପକୁରା (Pakowra) ଗଞ୍ଜାମ ସନ୍ନିକଟସ୍ଥ ଏକ ନଗର ।
ନନିଗେନ୍ (Nanigaina) ପୁରୀ ।
କଟିକର୍ଦ୍ଦମ (Katikardam) କଟକ ।
କୋଣଗର (Konagara) କୋଣାର୍କ ।
କୋଶମ୍ବ (Kosamba) ବାଲେଶ୍ୱର ।
ପଲୁରା (Palowra) ଜଲେଶ୍ୱର ।
ମନଦ (Manada) ମହାନଦୀ ।
ଟିନ୍ଦିସ୍ (Tyndis) ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ।
ଦୋସରମ୍ (Dosaram) ବୈତରଣୀ ।
ଅଦମସ୍ (Adamas) ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ।

ଏହାଛଡ଼ା ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଓ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତୋଟି ନଗର ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଉପରୋକ୍ତ ନଦୀ ଓ ସ୍ଥାନମାନ ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ

ଶତାବ୍ଦୀ ଉଭୟପୂର୍ବ ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବାଣିଜ୍ୟୋପଯୋଗୀ ନଦୀ ଓ ନଗର ଥିଲ ।

ଉପରୋକ୍ତ ନଗରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ, ବାଲେଶ୍ୱର, ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଓ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ବାଲେଶ୍ୱରର ବାଣିଜ୍ୟ ଅଳ୍ପଦିନ ହେଲା ଲୁପ୍ତ ହୋଇଅଛି । କେବଳ ପୁରୀ ଏବଂ କୋଣାର୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାହାର ସନ୍ଦେହ ହୋଇପାରେ ; କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ସନ୍ଦେହ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ, ବାଲିଚଡ଼ା ହେତୁ କାଳକ୍ରମେ ପୁରୀ ଏବଂ କୋଣାର୍କ ଉପକୂଳ ଜାହାଜର ଗମନାଗମନ ପକ୍ଷରେ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଅଛି । ଏହି କାରଣରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନ ବର୍ଷକୁବର୍ଷ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ଅପସାରିତ ହେଉଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ବନ୍ଦର-ମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଏହି ଦଶା । ନୀଳଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ଭୁମୁରା ଓ ଭୁମୁରାଣୀ ନାମରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରସ୍ତର ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛି । ଏମାନେ ସମୁଦ୍ର ଆଡ଼କୁ ହାତ ବଢ଼ାଇ ଅଛନ୍ତି । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ଏ ଦୁଇଟି ଦେବତା; ପୂର୍ବେ ଏମାନେ ସେହିଠାରେ ବସି ବନ୍ଶୀଦ୍ୱାରା ସମୁଦ୍ରରୁ ମାଛ ଧରୁଥିଲେ; ସମୁଦ୍ର ପାହାଡ଼ଠାରୁ ଘୁଞ୍ଚିଯିବାରୁ ସେମାନେ ଆଉ ମାଛ ଧରିପାରୁ ନାହାନ୍ତି; କେବଳ ସମୁଦ୍ର ପୁଣି ଫେରି ଆସିବାଯାଏ ସେମାନେ ସେହିଠାରେ ଅପେକ୍ଷାକରି ବସି ରହିଅଛନ୍ତି । ସମୁଦ୍ର ବର୍ଷକୁବର୍ଷ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳରୁ ଅପସାରିତ ହେଉଥିବା ଉକ୍ତିର ସତ୍ୟତା ବିଷୟ ଏହି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଦ୍ୱାରା ସୂଚିତ ହେଉଅଛି । ଚିଲିକା ହ୍ରଦ ଏକ ସମୟରେ ବିଦେଶାଗତ ବାଣିଜ୍ୟପୋତ ଦ୍ୱାରା ଆଚ୍ଛାଦିତ ହେଉଥିଲା ! ଏହିଠାରୁ ନାନାକାର୍ଯ୍ୟସ୍ଥ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତମାନ ସୁଦୂର ଜାଭା, ମଳୟ ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଯାଉଥିଲା । ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୁରାଣାନ୍ତର୍ଗତ ଉତ୍କଳ-ପ୍ରକୃତିଖଣ୍ଡ ଏହି ସମ୍ପତ୍ତିର ପ୍ରମାଣ । ଏଥିରେ ଅଛି :—

"ଚିଲିହ୍ରଦେ ସହସ୍ରାଣି ଜଳଗାମୀ ସୁବୋଇତାଃ ।
ତାମ୍ରାଚ୍ଛାଦିତ ବୈଦ୍ରୁତାଃ ସହସ୍ର ଜନଧାରକାଃ ॥
ବହୁରତ୍ନାନ୍ୱିତାଃ ଶୀଘ୍ରାଃ ଉଦ୍ଭଣ୍ୟ ସ୍ଥଳକାଣ୍ଡିତାଃ ।
ବାଣିଜ୍ୟକରଣେ ଶକ୍ତାଃ ନିପଣ୍ୟ ଶିଖରାବୃତାଃ ।
ଦ୍ୱୀପାନ୍ତର ଗତାୟାତାଃ ଜାବା ମଳୟ ସିଂହଳେ ।
ଗଙ୍ଗାସାଗର ପେଟନା ଉଦାଗତେ ସଦେଷ୍ଟିକ୍ସା ॥
ଦେଶଦେଶାନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ଗମନାଗମନେ ଯିବା ।
ଜଳନମ୍ନେ ଭୁବା କେଟତ୍ ମଞ୍ଜନେ ଗୁପ୍ତ କୌଶଳେ ॥

ଲୁକ୍କାୟିତୋ ଭୂତରୂପଂ ମହାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ପରଂଗତଃ ।
କୂର୍ମ୍ମ ସନ୍ତଂ ଲବସନ୍ତଂ ମତ୍ସ୍ୟରୂପଂ ଚ ପକ୍ଷୀକଂ ।

ହ୍ରସ୍ୱ କାଷ୍ଠମୟଂ ଦେହଂ ତାମ୍ରପଟ୍ଟେ ସୁରକ୍ଷିତଂ ।
ଲୌହିଚନ୍ଦ ଗତୋ ନମ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟୂହ ସମନ୍ୱିତଃ ॥

ବାୟୁନାଳୋ ପରିନ୍ୟୂବଦ୍ଧଂ ସଙ୍କୋଚୈର୍ବିସ୍ତୃତାକୃତାଃ ।
ବସ୍ତୁଭିର୍ମଜ୍ଜନଂ କ୍ଷେପ୍ୟଂ ସଙ୍କୋଚୈ ଭ୍ରସମାନକଂ ॥

ଧପନେ ଜ୍ୱଲନେ ଚୈବ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟୂହାଦ୍ୟସ୍ଥଳନେ ।
କୂଟନେ ଫୋଟନେ ବାପି ଖୋଲନେ ପ୍ରେରଣଂ ଚରେତ୍ ।”

ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୃହରେ ଥିବା ଖଣ୍ଡିଏ ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଅବିକଳ ନକଲ କରିଥିବାରୁ ସେଥିରେ ବହୁ ଅଶୁଦ୍ଧି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ନିମ୍ନ ସଂଶୋଧନ ଅନୁଯାୟୀ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠକରି ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିପାରୁ ।

ଚିଲ୍କା ହ୍ରଦେ ସହସ୍ରାଂଶୁ ସୁପୋତାଃ ଜଳଗାମିନଃ
ତାମ୍ରାଚ୍ଛାଦିତାଃ ଦୈଦ୍ରୁତାଃ ସହସ୍ର ଜନଧାରକାଃ ।
ବହୁ ଚନ୍ଦ୍ରାନ୍ୱିତାଃ ଶୀଘ୍ରାଃ ଦୃଢ଼ଗାଃ ଗୃଳକାର୍ଣ୍ଣିତାଃ ।
ବାଣିଜ୍ୟ କରଣେ ଶକ୍ତାଃ ଦ୍ୱିପଞ୍ଚ ଶିଖରି ନ୍ୱିତାଃ ।

ଦ୍ୱୀପାନ୍ତର ଗତାଗତାଃ ଜାବା-ମଳୟ-ସିଂହଳ—
ଗଙ୍ଗାସାଗର-ଚିନେଷୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟା ସଦା ଗତଃ ।

ଦେଶଦେଶାନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟାଣି ବହନ୍ତ୍ୟୋ ଯାନ୍ତି କେପିବା ।
ଜଳନମ୍ନେ ରୁଦ୍ଧା କେଚିତ୍ ମଜ୍ଜନେ ଗୁପ୍ତ କୌଶଳେ ।

ଲୁକ୍କାୟିତାଃ ଭୂତପୂର୍ବଂ ମହାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ପରଂଗତାଃ ।
କୂର୍ମସନ୍ତଂ ଲବସନ୍ତଂ ମତ୍ସ୍ୟରୂପଂ ଚ ପକ୍ଷିକଂ ।

ହ୍ରସ୍ୱଂ କାଷ୍ଠମୟଂଦେହଂ ତାମ୍ର ପଟ୍ଟେ ସୁରକ୍ଷିତଂ ।
ଲୌହ ଚନ୍ଦଗତଂ ନମ୍ରେ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟୂହ ସମନ୍ୱିତଂ ।

ବାୟୁନାଳ-ପରିଣଦ୍ଧଂ ସଙ୍କୋଚ ବିସ୍ତାର କରଂ ।
ବସ୍ତୁଭିର୍ମଜ୍ଜନଂ କ୍ଷେପ୍ୟଂ ସଙ୍କୋଚେ ଭ୍ରସମାନକଂ ।
ଧପନେ ଜଲନେ ଚୈବ ଚନ୍ଦ୍ରବ୍ୟୂହାଦ ଗ୍ରୀଳନେ ।
କୁଟ୍ଟନେ ଫୋଟନେ ବାପି ଖୋଲନେ ପ୍ରେରଣଂ ଚରେତ୍ ।

ଦୁଃଖର କଥା ଉପରୋକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକର ରଚନାକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ତଥାପି ସେଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ପୋତର ଆକୃତି ଓ ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଃସନ୍ଦେହ ପ୍ରମାଣମାନ ମିଳେ । ବାସ୍ତବରେ ଯଦି ଉପରୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟାଶ୍ରିତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ, ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ତତ୍କାଳୀନ ପୋତମାନ ପ୍ରାୟ ଆଧୁନିକ ସମୁଦ୍ରଗାମୀ ପୋତମାନଙ୍କର ସଦୃଶ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ଚିଲିକା ହ୍ରଦର ମୁହାଣ ପ୍ରାୟ ବନ୍ଦ । ଏହାର ଦୁରବସ୍ଥା ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କଲେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ହୃଦୟ ଫାଟିଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ମହାନଦୀ, ବୈତରଣୀ ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ପ୍ରଭୃତି ନଦୀ ଟୋଲେମିଙ୍କ ଭୂଚିତ୍ରରେ ସ୍ଥାନ ପାଇବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ସେ ସବୁ ନଦୀର ତଦାନୀନ୍ତନ ବାଣିଜ୍ୟ ସୁବିଧା, କିନ୍ତୁ ସେହିସବୁ ନଦୀ ବର୍ତ୍ତମାନ ବାଣିଜ୍ୟର ସୁବିଧା କରାଇବା ଦୂରେଥାଉ, କେବଳ ବର୍ଷିକୁବର୍ଷି ଓଡ଼ିଶା ଲୋକଙ୍କର ସର୍ବନାଶ କରୁଅଛି, ମୁହାଣମାନଙ୍କରେ ବାଲି ଜମିଯାଇ ସେହିସବୁ ନଦୀମାନଙ୍କର ଏଭଳି ଦୁରବସ୍ଥା ଘଟାଇଅଛି ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ, ବିଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀରେ ସେମାନେ ବିଦେଶରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ବୃହତ୍ତର ଆକାର ଧାରଣ କଲା ; କିନ୍ତୁ କେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ସେମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ ?

ପେରିପ୍ଲସ ନାମକ ପୁସ୍ତକ (Peryplus of the Erythrean Sea) ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ଅଛି ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁପରିମାଣରେ ହାତୀଦାନ୍ତ ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ମିଳୁଥିଲା ଏବଂ ସୁନ୍ଦର ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବନ୍ଦରର ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିଲା । ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମୟରେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ଅରଣ୍ୟରେ ବହୁ ହାତୀ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ, ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ହାତୀଦାନ୍ତ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପ୍ରକାର ଦ୍ରବ୍ୟ ଦେଇ ବିଦେଶରୁ ସୁନା ଓ ମୁକ୍ତା ଆଦି ମୂଲ୍ୟବାନ ବସ୍ତୁ ଆମଦାନୀ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ର ନିମନ୍ତେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କଥିତ ଅଛି, କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ରାଜା ଅଯୋଧ୍ୟାର ରାଜାଙ୍କୁ ଖଣ୍ଡିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । ସେହି ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡି ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ପରିଧାନ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡି ଏତେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଥିଲା ଯେ, ଲୋକେ ହଠାତ୍ ଏହାକୁ ଦେଖି ନପାରି ତପସ୍ୱିନୀଙ୍କୁ ଉଲଗ୍ନ ମନେକରି

ଚମତ୍କାର କଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ଗଞ୍ଜାମ, ବଡ଼ଖେମୁଣ୍ଡି, ଓ କଳାପଥର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ତନ୍ତୀମାନେ ଏହିପରି ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ବୁଣି ଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପୋଷାକ ଅଭାବରୁ ଏହି କଳା କ୍ରମଶଃ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଉଛି । ରାତିରେ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ରକୁ ଘାସ ଉପରେ ବିଛାଇ ଦିଆଯାଏ । ସକାଳେ ଶିଶିର ହେତୁ ଯଦି ସେହି ବସ୍ତ୍ରଖଣ୍ଡ ଅଳ୍ପ ଦୂରରୁ ଘାସଠାରୁ ବାରିହୋଇ ନପାରେ, ତାହାହେଲେ ସେହି ବସ୍ତ୍ରଟି ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ଭିତରେ ଗଣ୍ୟ ହୁଏ, ଏହା ଉତ୍କଳରେ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ରର ପରୀକ୍ଷା । ଏ ପ୍ରକାର ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କୁ ବଣନେଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । କବିବର ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସର ଆକୃତିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନକାଳ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳ ସମାଜରେ ଏଭଳି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବସ୍ତ୍ର ପ୍ରଚଳନ ବିଷୟ ଲେଖି ଯାଇ ଅଛନ୍ତି—

"ବେଢ଼ରେ ପାଦରେ ଲେଖିଲେ ଲକ୍ଷା ।
ବାରିହେଲ ବେନି ରଙ୍ଗ କି ଦକ୍ଷା ।

ବିକଶିତ କୋକନଦ ମଧ୍ୟର
ବେଢ଼ି ଭ୍ରମେ କି ସରସ୍ୱତୀ ନୀର ଯେ ।

ବଣନେଳୀରେ ଥିବା ଯେ
ବାହୁ ପିଣ୍ଡ ଦୁକୂଳ ଦିଶେ ନଲଟେଳ କୋଳ
ଇଚ୍ଛି ଶ୍ରୀରାମର ଯେ ।

(ବୈ: ବି: ୧୦ମ ଛାନ୍ଦ/୧୭ ପଦ)

"ବଣନେଳୀରେ ରଚି ଲେଖି ବସନ ଦେଲେ ସୀତା ପାଇଁ ଆଣି ।
ବହିଲେ ସେ ପାନ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ କୁଳର ଯେ ଚୂଡ଼ାମଣି ।
ବାହାରିଲେ ସେ ଦିନ, ବଧୂ ବୋଧନ୍ତି ରାମ ଜନନୀ ।"

(ବୈ: ବି: ୧୭ଶ ଛାନ୍ଦ ୬୮ ପଦ)

ଉପରୋକ୍ତ କାବ୍ୟ ସୂଚିତ ବର୍ଣ୍ଣନ ପାଠରୁ ହଠାତ୍ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ନଥିବ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଏକଧାରାରେ ସାଧନା ଓ ସଂସ୍କାର ଫଳ ହୋଇଥିବ । କେହି କେହି କହନ୍ତି ଦକ୍ଷିଣର ଲୋକେ କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମବସ୍ତ୍ର ନିର୍ମାଣ ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ, ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରାଚୀନ ତାମିଲ ଲେଖାରେ ବସ୍ତ୍ରକୁ କଳିଙ୍ଗ କହନ୍ତି ।

ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଯେଉଁମାନେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ କେଉଁ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଏ ବିଷୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । କେହି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧ, କେହି ପୁଣି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ । କିନ୍ତୁ ଉପସ୍ଥିତ ପ୍ରବନ୍ଧ ଏ ବିଷୟ ଆଲୋଚନାର ସ୍ଥାନ ନୁହେଁ । ବୌଦ୍ଧ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମର ଅବଲମ୍ବୀ ହୁଅନ୍ତୁ ସେମାନେ ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀ । ତଥାପି ଏଭଳି ମତଦ୍ୱୈଧର କୌଣସି କାରଣ ଥିଲାପରି ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ନଥିଲେ କିମ୍ବା କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନଥିଲେ । ଉଭୟ ମତାବଲମ୍ବୀ ଲୋକେ ଏକତ୍ର ବାସ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ଦେଶରେ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ଲୋକେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଓ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ସେ ସବୁଦେଶର ଇତିହାସରେ କୌଣସିଠାରେ ନାହିଁ ଯେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ବା କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଉତ୍କଳରୁ ଯାଇ ଏହିସବୁ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ବରଂ ହିନ୍ଦୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଚିହ୍ନାଙ୍କିତ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରା ଓ ପଦକ ସବୁ ପେଗୁ ଅଞ୍ଚଳରେ ମିଳିଥିବାର ସାର ଏ. ପି. ଫେର ମହାଶୟ ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଇତିହାସରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଜାବାଦ୍ୱୀପରେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଅନେକ ଅବଶେଷ ମିଳିଅଛି । ପୁଣି ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନ୍ ପରିବ୍ରାଜକ ଫାହିୟାନ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି ଯେ, ସେ ଜାବାଠାରୁ ଚୀନ୍‌ଦେଶକୁ ଯେଉଁ ଜାହାଜରେ ଯାଇଥିଲେ, ସେହି ଜାହାଜକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାବିକମାନେ ଚଳାଇଥିଲେ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଉତ୍କଳର ଅଧିବାସୀମାନେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ, ଜାବା, ମଲକା, ସୁମାତ୍ରା ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସୁଦୂର ଚୀନ, ଇଜିପ୍ଟ, ଗ୍ରୀସ୍ ଓ ରୋମ ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ସମ୍ପର୍କ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଭାରତ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହିସବୁ ବିଦେଶର ବଣିକମାନେ ଏହି ସମୟରେ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କୌଣସି କୌଣସି ଅଞ୍ଚଳରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଭାରତୀୟମାନେ ଏହି ବିଦେଶୀୟମାନଙ୍କୁ 'ମ୍ଳେଚ୍ଛ' ଓ 'ଯବନ' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ଏହି ମ୍ଳେଚ୍ଛ ଓ ଯବନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ତାମିଲ୍ ରାଜାମାନଙ୍କର ସୈନ୍ୟ ବିଭାଗରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଏମାନେ ଯେ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳକୁ ଆସି ନଥିବେ ଏହା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଓ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକାଧିକ ଯବନ ଆକ୍ରମଣର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପୁଣି ଏହି ଯବନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ

କେତେ କେତେ ସମୁଦ୍ରପଥରେ ଉପକୂଳକୁ ଆସିଥିବାର ପ୍ରକାଶ । ରକ୍ତବାହୁ ଅର୍ଣ୍ଣବ-ପୋତରେ ଆସି ଉତ୍କଳ ଜୟ କରିଥିବା ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରେ ଲିଖିତ ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଗ୍ରୀସ୍, ରୋମ୍, ଚୀନ୍, ଇଜିପ୍ତ, ପାରସ୍ୟ ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆସିଥିବା ନାବିକମାନେ 'ଯବନ' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଅଛନ୍ତି । ସମ୍ଭବତଃ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେ କେତେ ଉତ୍କଳ ଉପକୂଳରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରି ସାମୟିକ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଲାଭ କରିଥିବା ହେତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିଦେଶୀୟ ଲେଖକ ସେମାନଙ୍କୁ କିଛିକାଳ ପାଇଁ ଏ ଦେଶର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଦେଶୀୟ ଇତିହାସ ଲିଖିତ 'ଯବନ' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ମୁସଲମାନ ନୁହେଁ, ବିଦେଶୀୟ ବା ଅଭାରତୀୟ । ଏହି ଯବନ ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ଶାମ୍ବ ପୁରାଣରେ ଅଛି, କୋଣାର୍କରେ ସୂର୍ଯ୍ୟଦେବ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲାପରେ ତାହାଙ୍କର ସେବାପୂଜା କରାଇବା ପାଇଁ ଶକଦ୍ୱୀପ ବା ପାରସ୍ୟରୁ ପୁରୋହିତ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ପୁରାଣର ଏହି ବିବରଣରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପାରସ୍ୟରୁ ଆସିଥିବା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପାସକ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ବଣିକ କୋଣାର୍କ ବନ୍ଦରରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ସୂର୍ଯ୍ୟପୂଜାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ପରେ ଉତ୍କଳର ନରପତିମାନେ ଏଠାରେ ମନ୍ଦିର ଆଦି ତୋଳାଇଥିଲେ । କୋଣାର୍କ ପୂର୍ବକାଳରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା । ଏହା ନିକଟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀ ବଙ୍ଗୋପସାଗରକୁ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଆଧୁନିକ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ପ୍ରାଚୀନ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳାର ଏକ ଅଂଶ । ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀ ପ୍ରାଚୀ ଆଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନଦୀମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତର ଗମନାଗମନ ପକ୍ଷେ ବିଶେଷ ସୁବିଧାଜନକ ହୋଇଥିଲା । ସୁଦୂର ମାଲଗିରି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତର ସବୁ ଏହି ନଦୀବାଟେ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଟୋଲେମିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲା । ସେ ଏହାକୁ 'କୋଣ ନଗର' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି । 'କୋଣ ନଗର' ବା 'କୋଣାର୍କ'ର କଳେବର କ୍ରମଶଃ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ହୋଇ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ହୁଏନ୍‌ସାଙ୍କ ଆଗମନ ବେଳକୁ ଏକ ସୁବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ନଗରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କର ଉପକଣ୍ଠରେ ପ୍ରବାହିତା ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନଦୀର ବାଣିଜ୍ୟ ସୁବିଧା ହେତୁ କାଳକ୍ରମେ ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକରି କୋଣାର୍କ ନଗର ପ୍ରତି ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଫଳରେ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହୁଏନ୍‌ସାଂ କୋଣନଗର ବା କୋଣାର୍କକୁ 'ଚେଲିତାଲୋ' ବା ଚିତ୍ରୋତ୍ପଳା ନାମରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ପଞ୍ଚମ ବା ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ବା ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ଆଭାସ ଦେଇଅଛୁଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପୋତର ଆକୃତି ଓ ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେବୁ । ଦନ୍ତଧାତୁବଂଶ ଲିଖିତ ଦନ୍ତକୁମାର ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ଦନ୍ତ ନେଇ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରୁ ଜଳପଥରେ ସିଂହଳକୁ ପଳାଇଯାଇଥିଲେ । ସେ ଯେଉଁ ଜାହାଜରେ ଯାଇଥିଲେ ତାହାର ଆୟତନ ସୁବୃହତ୍ । ଅନେକ କାଠପଟାକୁ ଘନିଷ୍ଠ ଭାବରେ ମିଳାଇ ଏହି ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପଟାଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ହୁଗୁଳା ନଯାଏ, ସେଥିପାଇଁ ଅନେକ ଦଉଡ଼ି ମଧ୍ୟ ଭିଡ଼ାଯାଇଥିଲା । ଏହି ଜାହାଜରେ ଏକ ଉଚ୍ଚ ମାସ୍ତୁଲ ଏବଂ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ପାଲ ଥିଲା । ଜଣେ କୌଶଳୀ ନାବିକ ଏହି ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଥିଲେ । ଦନ୍ତଧାତୁବଂଶ କଥିତ ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଘଟଣାକୁ ୩୦୨ ଖ୍ରୀ. ଅ. ଓ ୩୨୦ ଖ୍ରୀ. ଅ. ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇପାରେ । ବ୍ରହ୍ମଦେଶାଗତ ତପୁସ ଓ ଭଲ୍ଲିକ ଯେଉଁ ଜାହାଜରେ ଅଜ୍ଞାତ ବନ୍ଦରକୁ ଆସିଥିଲେ, ତହିଁରେ ଥିବା ଦ୍ରବ୍ୟର ପରିମାଣ (୫୦୦ ଗାଡ଼ି) କେତେ, ତାହା ଆମ୍ଭେମାନେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛୁଁ । ଏହି ପରିମାଣଟିରୁ ଜାହାଜଟିର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଏହାଛଡ଼ା ଜାଭା ଓ ବରବୁଦୁର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ଏହି ସମୟର ସ୍ଥାପତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସୁବୃହତ୍ ଜାହାଜର ଚିତ୍ର ଦେଖାଯାଏ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଆବିଷ୍କୃତ ପ୍ରାଚୀନ ମୁଦ୍ରାମାନଙ୍କରେ ଏହି ସମୟ ପ୍ରଚଳିତ ଅନେକ ପ୍ରକାର ବୃହତ୍ ଜାହାଜର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସୁଦୀର୍ଘ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଯାଏ ଓଡ଼ିଶାର ଆର୍ଥିକ ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱଚ୍ଛଳ ଥିଲା । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦୃଶ୍ୟମାନ ବହୁସଂଖ୍ୟକ କୂପ, ମନ୍ଦିର ଓ ପୁଷ୍କରିଣୀମାନ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ । କିନ୍ତୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଜଳଯାତ୍ରା ଏହି ସମୃଦ୍ଧିର କେତେଦୂର ସହାୟ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରମାଣ ଅଦ୍ୟାବଧି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ । ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଲିଙ୍ଗରାଜ ମନ୍ଦିରର ଅନତି ଦୂରରେ 'ବୋଇତାଲି' ନାମରେ ଗୋଟିଏ ଦେଉଳ ଅଛି । ଏହି ଦେଉଳ କେଶରୀବଂଶର କୀର୍ତ୍ତି ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ନିର୍ମାଣ କାଳକୁ ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇପାରେ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏହା 'ବୋଇତାଲି' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଅଛି । ଦୂରରୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ଓଲଟି ପଡ଼ିଥିବା ବୋଇତ ବା ଜାହାଜପରି ଦେଖାଯାଏ । ଏଭଳି ଆକୃତିର ମନ୍ଦିରଟିଏ କାହିଁକି କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିଲା ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ ।

ତେବେ ଏହି ମନ୍ଦରର ନାମ ଓ ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷଷ୍ଠ ଓ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ବୋଇତର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଦଶକୁମାର ଚରିତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ବାଣିଜ୍ୟପୋତ ସବୁ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବନ୍ଦରକୁ ଯାତାୟତ କରୁଥିଲା । କଥିତ ଅଛି, ଦଶକୁମାରଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ କୁମାର ଏହି ବନ୍ଦରଠାରୁ ଜାହାଜରେ ଆରୋହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ରମେସୁ ନାମକ ଜଣେ ଯବନ ତାଙ୍କ ଜାହାଜକୁ ମାର୍ଗରେ ବୁଡ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଇଜିପ୍ତ ଦେଶରେ ରାମେସସ୍ ନାମରେ ଜଣେ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ରାଜା ଥିଲେ । ବୋଧହୁଏ ଇଜିପ୍ତାଗତ ନାବିକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରାମେସସଙ୍କ ନାମ ଭାରତକୁ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସେହିଦିନରୁ ରାମେସେସ୍ ବା ରମେସୁ ନାମ ଏକ ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଯବନ ଅର୍ଥରେ ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ସ୍ମୃତିରେ ଜାଗ୍ରତ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ କୁମାରଙ୍କ ଜାହାଜ କୌଣସି ବିଦେଶୀୟ ଜଳଦସ୍ୟୁ ଦ୍ୱାରା ମଗ୍ନ ହେବାର ଶୁଣି ଭାରତୀୟମାନେ ଜଳଦସ୍ୟୁଙ୍କୁ ରମେସୁ ବା ରାମହେସ୍ ନାମ ଦେଲେ । ଏହା ଅବଶ୍ୟ ଅନୁମାନ । ତଥାପି ଦଶକୁମାର ଚରିତର ଉପରୋକ୍ତ ଗଳ୍ପଟି ତଦାନୀନ୍ତନ ଯୁଗରେ ବାଣିଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥା ଓ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଆଭାସ ଦେଉଅଛି ।

ଚୀନ ଓ ଉତ୍କଳର ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉପଢୌକନାଦିର ଆଦାନ ପ୍ରଦାନ ହେଉଥିଲା । ଦାଠାବଂଶ, ଲଳିତ ବିସ୍ତର ଓ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ୪୯୫ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଓଡ୍ରଦେଶର ଶୁଭକର କେଶରୀ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଚୀନ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟକୁ କେତେକ ଉପଢୌକନ ପଠାଇଥିଲେ । ଶୁଭକର ଜଣେ 'କର' ବଂଶୀୟ ରାଜା । କରବଂଶୀୟମାନେ ବୋଧହୁଏ କେଶରୀବଂଶର ଏକ ସମସାମୟିକ ଶାଖା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତରାଜା । ଯେ ଯାହାହେଉ, ଶୁଭକରଙ୍କ ଉପଢୌକନ ଅବଶ୍ୟ ଜାହାଜରେ ଚୀନକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିବ ଏବଂ ଚୀନଗାମୀ ଜାହାଜ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବନ୍ଦରଠାରୁ ଯାତ୍ରା କରିଥିବ । ଯେହେତୁ କଥା ସରିତ ସାଗର ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଏବଂ କୋରିଆବାସୀ ହୁଇଲୁନ୍ କହନ୍ତି, ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଏହି ସମୟରେ ଚୀନ ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ବନ୍ଦର ଥିଲା ।

ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ସ୍ଥାନକୁ ହିନ୍ଦୁମାନେ ତୀର୍ଥ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସେମାନେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ଜଳକୁ ତୀର୍ଥଜଳ

ସ୍ନାନକରି ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତି । ଏହାର କାରଣ କଣ ? ବୃହତ୍ ସଂହିତାରେ ଅଛି :—

"ଅଥବା ସମୁଦ୍ରତୀରେ କୁଟଲୋଶତ ରତ୍ନପୋତ ସମ୍ବାଧେ
ଧନନ୍ଦ ଚୂଳ-ଙ୍କର-ଜଳଚର-ସିତ-ପ୍ରଶଣବବର୍ତ୍ତୀକୃତୋ ପାନ୍ତେ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁସବୁ ସ୍ଥାନରେ ବନ୍ଦରରୁ ଦ୍ରବ୍ୟର ବହୁଳ ଆମଦାନି ଓ ରପ୍ତାନି ଯୋଗୁଁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରତ୍ନର ଆମଦାନି ହୁଏ, ସେହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସମୁଦ୍ର ଜଳରେ ସ୍ନାନକରିବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କର ଏହି ଉପଦେଶ ଯଦି ତୀର୍ଥସ୍ଥାନର କାରଣ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳସ୍ଥ ସମସ୍ତ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ଏକ ସମୟରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଦରଥିବା ଅନୁମେୟ । ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବେ ବନ୍ଦରଥିବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପାଦାନରୁ ଅନୁମିତ ହୋଇଅଛି । ଏ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପୁରୀ, କୋଣାର୍କ ଓ ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । କୋଣାର୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀର ଖଣ୍ଡାଂଶ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗାରେ ସ୍ନାନକରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତିବର୍ଷ ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ସପ୍ତମୀ ଦିନଟି ପ୍ରଚଳିତ । ଏହି ସ୍ନାନୋତ୍ସବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିବାର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବହିନ ସ୍ୱରୂପ ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଶାସ୍ତ୍ରକାରଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଉପଦେଶ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ କୋଣାର୍କ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବ । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଆଲୋଚନା ଓ ହୁଏନସାଂଙ୍କ ଦ୍ୱାରା "ଚେଲିତାଲୋ"ର ଉଲ୍ଲେଖ ଏହି ଉକ୍ତିର ଅନ୍ୟ କାରଣ ।

କଥିତ ଅଛି, ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ବର୍ଗଭୀମାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ କୂପ ଥିଲା । ସେହି କୂପର ଜଳରେ କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟ ବୁଡ଼ାଇଦେଲେ ତାହା ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ସୁନା ପାଲଟିଯାଉଥିଲା । ଦିନେ ଏକ ସୌଦାଗର ଜଣେ ଲୋକଠାରୁ ଏହି ତଥ୍ୟ ଜାଣିପାରି ମାଠିଆ ନେଇ କୂପ ଜଳରେ ବୁଡ଼ାଇ ଦେଲେ । ମାଠିଆଟି ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ସୁନା ହୋଇଗଲା । ସୌଦାଗର ଏହି ସୁନା ସାହାଯ୍ୟରେ ସିଂହଳ ପ୍ରଭୃତି ଦୂରଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟକରି ପ୍ରଚୁର ଧନ ଲାଭକଲେ ଏବଂ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଲାବେଳେ ମାର୍ଗରେ ତାମ୍ରଲିପ୍ତିଠାରେ ବର୍ଗଭୀମାଙ୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ଗଳ୍ପରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ପୂର୍ବକାଳରେ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତାମ୍ରଲିପ୍ତି ବନ୍ଦରରେ ପ୍ରଚୁର ଧନ ଆମଦାନି ହେଉଥିଲା ।

ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ମୟୂରଧ୍ୱଜ ବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବଂଶର ଶେଷରାଜା ଶଶାଙ୍କ ଜାହ୍ନବୀ ଦ୍ୱୟ ନିଃସନ୍ତାନ ଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ପ୍ରାୟ ୧୧୦୦ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଉତ୍କଳରେ କେତେକ ନାବିକ କାଳୁବନ୍ଧ ନାମକ

ଧୀବରର ନେତୃତ୍ୱରେ ଜଳପଥରେ ଯାଇ ଶତ୍ରୁଙ୍କ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ବିତାଡ଼ିତ କରି ତାମ୍ରଲିପ୍ତିରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ । ଅଦ୍ୟାବଧି କାଳୁରାୟ ବା କାଳୁଭୂୟାଁ ରାୟଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଏଠାରେ ଅଛନ୍ତି ।

କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ସମୟରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୁପ୍ତହେବାଯାଏ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ଅତିବାହିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ପାଞ୍ଚଶତ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥ୍ୟାତଥ୍ୟ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ତଥାପି ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଏହି ସମୟରେ ଜଳଯାତ୍ରା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସ୍ଥଳରେ ଏବଂ ଉତ୍କଳରେ ଏହି ସମୟରେ ସମୃଦ୍ଧିର କୌଣସି ନ୍ୟୂନତା ନଥିବା ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ସମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁକୂଳ ଅନୁମାନ ଘୋଷଣା କରିପାରୁଁ ।

ବଙ୍ଗ ନରପତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାରେ ଧୋୟୀକ ନାମରେ ଜଣେ କବି ଥିଲେ । ସେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପବନଦୂତଂ ନାମକ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି । ଏହି କାବ୍ୟରେ ଗନ୍ଧର୍ବ କନ୍ୟା କୁବଳୟାବତୀ ଦକ୍ଷିଣା ପବନକୁ ଦୂତରୂପ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକୁ ପଠାଇ ଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପବନର ମାର୍ଗ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି ।

"ରତ୍ନାନ୍ ହୃତ୍ୱା ଜଳନିଧିପବଧୂ ଗାଢ଼ ଗୋଦାବରୀକାନ୍ ।
କାଲିଙ୍ଗସ୍ୟାନୁସର ନଗରୀଂ ନାମ ତାଂ ରାଜଧାନୀଂ ।"

କଳିଙ୍ଗ ବା ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ରାଜଧାନୀ କଳିଙ୍ଗ ନଗର ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମୁଦ୍ରକୂଳରେ ଏକ ସମୁଦ୍ରଗାମୀ ନଗର ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଏହା ବଙ୍ଗ କବିଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ତର ହୋଇପାରି ନଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଭୁବନ ବିଖ୍ୟାତ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ମାଦଳାପାଞ୍ଜିରେ ଅଛି :—

"ଇହାଙ୍କ ଉତ୍ତାରୁ ଇହାଙ୍କ ପୋ ଲାଙ୍ଗୁଳୀୟ ନରସିଂହଦେବ ଭୋଗବାନ୍ ୪୫ ବର୍ଷ । ଶତାବ୍ଦ ୧୨୦୪ । ଏହାଙ୍କ ଅର୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ କୋଣାର୍କ ଦେବଙ୍କୁ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲେ । ଏ ବିଚାର ମୂଳକ—

"ସ-ପୁଙ୍ଗ ନରସିଂହେନ କ୍ଷେତ୍ରାଶ୍ୱରେଣାଂଶୁ ମାଳିନଃ ।
ପ୍ରାସାଦଃ କାରିତୋ ବହ୍ନି ଶାକେ ଦ୍ୱାଦଶକେ ଗତେ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨୦୦ ଶକ ବା ୧୨୭୮ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ ଏହି ମନ୍ଦିର ପାଇଁ ନୀଳଗିରି ପ୍ରଭୃତି

ସ୍ଥାନରୁ ପ୍ରସ୍ତର ସବୁ ଜଳପଥରେ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା । କୋଣାର୍କରେ ନବଗ୍ରହ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡର ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଜନ ୨୬-୫ ଟନ । ଏଠାକୁ ପ୍ରଥମେ ଆନୀତ ହେଲାବେଳେ ଏହାର ଓଜନ ଆହୁରି ବେଶୀ ଥିବ । ଯେଉଁ ଜାହାଜଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏତେ ବୃହତ୍ ପ୍ରସ୍ତର ଖଣ୍ଡମାନ ଆନୀତ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଜାହାଜର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ଏବଂ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଉକ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହେଲା, ସେସ୍ଥାନ ତତ୍କାଳେ ସ୍ୱଦେଶ ବିଖ୍ୟାତ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କେହି କେହି କେବେ ନିକାଞ୍ଚନରେ ଏଭଳି ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରେ କି ?

ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଭୋଗମଣ୍ଡପରେ ଭଗ୍ନ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିରର ଅନେକ ଚିହ୍ନ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରକାଶ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଚିହ୍ନ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏହା ଗୋଟିଏ ଭାସମାନ ନୌକାର ଚିହ୍ନ । ପୂର୍ବେ ନୌକା ବା ଜାହାଜରେ ପ୍ରକୋଷ୍ଠର ଅବସ୍ଥାନ ଅନୁଯାୟୀ ତାହାର ନାମକରଣ ହେଉଥିଲା । ଯେଉଁ ନୌକା ବା ଜାହାଜର ସମ୍ମୁଖ ଭାଗରେ ପ୍ରକୋଷ୍ଠ ବା ମନ୍ଦିର ଥାଏ, ତାହାକୁ ଅଗ୍ରମନ୍ଦିରା କୁହା ଯାଉଥିଲା । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଉପରୋକ୍ତ ନୌକା ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦିରା-ଶ୍ରେଣୀୟ । ନୌକାସ୍ଥିତ ମନ୍ଦିରର ଅଗ୍ରଭାଗରୁ ଖଣ୍ଡିଏ ରଜ୍ଜୁ ବା ଶିକୁଳି ଝୁଲୁଅଛି । ନୌକାଧୀଶ ଏହି ଶିକୁଳି ବା ଦଉଡ଼ିକୁ ଧରି ଅବିଚଳିତ ଭାବରେ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ବସିଅଛନ୍ତି । କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଆହୁଲ ଟାଣୁଅଛନ୍ତି । ନୌକାର ଗତି ଓ ଆହୁଲର ଆଘାତରେ ନିମ୍ନସ୍ଥ ଜଳ ଇତସ୍ତତଃ ହେଉଅଛି । ଏହି ଚିହ୍ନର ନିର୍ମାଣରେ ଉତ୍କଳର ଶିଳ୍ପୀ ଜଳପଥ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାହାର ଅଭିଜ୍ଞତା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଦେଖାଇ ଅଛି । ଏହା ଉତ୍କଳରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ବା ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଚିହ୍ନ ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳରେ ରାଜପଣ କରିଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଘଟଣା ମଧ୍ୟରେ କାଞ୍ଚି ବିଜୟ ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ପ୍ରଧାନ ଗୌରବ ଚିହ୍ନ ।

କଥିତ ଅଛି, କାଞ୍ଚି ଯୁଦ୍ଧରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ ଦେବାପାଇଁ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ଦୁହେଁ ରାଉତ (ଅଶ୍ୱାରୋହୀ) ବେଶରେ ଯୁଦ୍ଧଭୂମିକୁ ଯାଇଥିଲେ । ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ଆଦରାମଠାରେ ମାଣିକା ନାମ୍ନୀ ଗୋପାଳୁଣୀଠାରୁ ଦହି ଖାଇ ତାକୁ ସ୍ୱହସ୍ତର ଅଙ୍ଗୁରୀୟ ବନ୍ଧକ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । କିଛିକ୍ଷଣ ପରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ସସୈନ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥିତ

ହୁଅନ୍ତେ, ମାଣିକା ତାଙ୍କୁ ବନ୍ଧକ ମୁଦି ଦେଖାଇଥିଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଏହି ମୁଦିକୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବୋଲି ଚିହ୍ନି ପାରି ମୁକୁଳାଇ ନେଇଥିଲେ । ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରଭୁ ଯୁଦ୍ଧକୁ ବିଜେ କରିଅଛନ୍ତି ଜାଣି ତାଙ୍କର ଆନନ୍ଦର ସୀମା ରହିଲା ନାହିଁ । ମାଣିକ୍ୟ ଉପରୋକ୍ତ ଅଙ୍ଗୁରୀୟ ଦେଖାଇବା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଏହି ଅସୀମ ଆନନ୍ଦର କର୍ତ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ତାହାଠାରେ ସାତିଶୟ ପ୍ରୀତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଦେଖିଅଛି ଭାବି ତାହାପ୍ରତି ତାଙ୍କର ବିଶେଷ ଭକ୍ତିଜାତ ହେଲା । ସୁତରାଂ ମାଣିକାର ସ୍ମୃତି ରକ୍ଷାର୍ଥେ ସେ ସେହିଦିନରୁ ଆଦିଗ୍ରାମକୁ ମାଣିକାପାଟଣା ନାମ ଦେଲେ ।

ମାଣିକ ପାଟଣା ଗ୍ରାମ ଚିଲିକା ମୁହାଣର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଅତଏବ ଉପରୋକ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସୈନ୍ୟମାନେ ମାଣିକ୍ୟ ପାଟଣାଠାରେ ଚିଲିକା ମୁହାଣ ପାରି ହୋଇ କାଞ୍ଚି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସଙ୍କ ରଚିତ କାଞ୍ଚିକାବେରୀ ଚରିତରେ ମଧ୍ୟ ଅଛି :—

“ହେଁଟେଣ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ରଜତ ରୂପରେ ।
ସମୁଦ୍ର-ମୁହାଣେ ପଥେ ଯାଉଛନ୍ତି ଧୀରେ ।”

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବହୁହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଥିବେ । ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ନଥିଲେ କାଞ୍ଚିକାବେରୀ ଚରିତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କର ରାଉତ ବେଶ କଳ୍ପିତ ହୋଇନଥାନ୍ତା । ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ର ରାଉତ ବେଶରେ ଯୁଦ୍ଧଭୂମିକୁ ଯାଉଥିବା ସମ୍ବାଦ ଉତ୍କଳରେ ଏତେ ସୁପରିଚିତ ଯେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିରର ଜଗମୋହନ ମଧ୍ୟରେ ରାଉତବେଶଧାରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଦୁଇଟି ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଉକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଦୁଇଟି ମନ୍ଦିରର ସମସାମୟିକ ନୁହେଁ ।

କିନ୍ତୁ କ ଉପାୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ହସ୍ତୀ, ଅଶ୍ୱ ଓ ପଦାତିକ-ମାନେ ଚିଲିକା ମୁହାଣ ପାରି ହୋଇଥିଲେ, ଅବଶ୍ୟ ତେତେବେଳେ ଚିଲିକା ବକ୍ଷରେ ହସ୍ତୀ ଓ ଅଶ୍ୱମାନଙ୍କୁ ପାରି କରାଇବା ପାଇଁ ବୃହଦାକାର ନୌକା ବା ପୋତମାନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଇଥିବ ।

ଚିଲିକା ବକ୍ଷରେ ନାନାଜାତୀୟ ବିଦେଶଗାମୀ ପୋତମାନ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଥିପୂର୍ବେ କେତେକ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ

ସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରମାଣ କରୁଅଛୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମାଣିକ୍ୟପାଟଣାଠାରେ ଆବିଷ୍କୃତ ଖଣ୍ଡିଏ ତାମ୍ରଶାସନ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏଥିରେ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନଘାଟର ପଣି (ପତ୍ତନ ମାହାସୁଲ) ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ଯଥା:—

ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ	ଟ ୦ ।୯
ଝଣ୍ଡେ ସବାରି, ଆଠଜଣ ଗଉଡ଼ ଜଣେ ଭରୁଆ ଓ ଜଣେ ମସାଲ୍ ବେହେରା	ଟ° ।
ଜଣେ ଭରଥିବା ଭରୁଆ	ଟ° /
ଜଣେ ଅଶ୍ୱାରୋହୀ	ଟ° ।⁄
ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ନୌକାରେ ଏବଂ ଅଶ୍ୱ ପାଣିରେ ପଶିଗଲେ	ଟ° ⁄
ଘରେ ବୋଝାଇ ଥିବା ହାତୀ	ଟ୧୧
ଗୋଟିଏ ଓଟ ଓ ତାର ଆରୋହୀ	ଟ° ⁄⁄
ଆରୋହୀ ନୌକାରେ ଓ ଓଟ ପାଣିରେ ପଶିଗଲେ	ଟ° ।
ହାତୀ ପାଣିରେ ପଶିଲେ ଓ ତାହା ସହିତ ଥିବା ଲୋକେ ନୌକାରେ ଗଲେ	ଟ° /
ପ୍ରତ୍ୟେକ ମେଣ୍ଢା ବା ଛେଳି	ଟ° /
ବଳଦଗାଡ଼ି	ଟ° ⁄
ବୋଝିଆ ବଳଦ ବା ଗଧ	ଟ° ⁄
ବୋଝ ନଥିବା ବଳଦ ବା ଗଧ	ଟ° ।୭
ମାଟି ବୋଝ	ଟ° /

ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଉପରୋକ୍ତ ପଣିଦର ମାଣିକପାଟଣା ଘାଟ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅଟେ । କିନ୍ତୁ ଶାସନଟି କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀର ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ଆଭାସ ନାହିଁ । ତଥାପି ଏହି ଶାସନରେ ସମସାମୟିକ ଯୁଗରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ଅଶ୍ୱବାହୀ ଓ ହସ୍ତୀବାହୀ ନୌକା ବା ପୋତ ସବୁର ଆକୃତି ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କର ଚତୁରଙ୍ଗବଳ ଏହିପରି ସୁବୃହତ୍ ନୌକା ବା ପୋତଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମାଣିକପାଟଣାଠାରେ ଚିଲିକା ମୁହାଣ ପାର ହୋଇଥିବେ ।

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଭକ୍ତକବି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଏହାଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ରଚିତ ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ତାଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରାଚୀନଦୀର ଉପକୂଳରେ ବହୁଜନାକୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ନଗର ଥିଲା । 'ପ୍ରାଚୀ ମହାତ୍ମ୍ୟ' ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରମାଣ । ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା ନଦୀ ଉତ୍କଳରେ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ଦ୍ୱାର ଥିଲା ।

ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା କୂଳରେ ପିପିଲି ନାମକ ଏକ ବନ୍ଦରର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ । ପିପିଲି ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ଜଳପଥରେ ବାର ଓ ସରଳ ପଥରେ ଛ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜମାନେ ମାନ୍ଦ୍ରାଜରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ୧୫୧୪ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଏହିଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ କୋଠିମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଦୀପ ନିଭିଯିବା ପୂର୍ବରୁ ଟିକିଏ ବେଶୀ ଜଳି ଉଠେ । ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ନିର୍ବାଣକାଳ କ୍ରମଶଃ ନିକଟତର ହୋଇଆସୁଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟ କିଛିଟା ଉନ୍ନତ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ହେଲା । ତତ୍ପରେ ମୁସଲମାନଗଣ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେଲେ । ଏମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନ ଜଳଯାତ୍ରା ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା । ପୁଣି ଏହି ସମୟରେ ଫରାସୀ, ଇଂରାଜ ଓ ଦିନାମାର ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜାତିମାନେ ଉତ୍କଳ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କେତେକ ଫାର୍ସୀ ଶବ୍ଦ ଅଦ୍ୟାବଧି ଉତ୍କଳରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି । ଯଥା —

ତଣ୍ଡେଲ—ନାବିକମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ।

ଖଲସି—ନାବିକ

ଜାହାଜ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ସମୟରେ ହିଜଳି ନାମକ ଏକ ନୂତନ ବନ୍ଦର ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । ସୁତରାଂ ବିଦେଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ଓ ଜଳଯାତ୍ରା ବହୁକାଳଯାଏ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ପିପିଲି, କଟକ ଓ ବୁଡ଼ାବଲଙ୍ଗ ଉପରିସ୍ଥ ବାଲେଶ୍ୱର ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଦ୍ୱାର ଥିଲା । ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ଆରାକାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ଜଳପଥରେ ନାନା ଅତ୍ୟାଚାର କରିବାରୁ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କୁ ପିପିଲିରୁ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଇଂରେଜମାନେ ୧୬୩୪ ଖ୍ରୀ.ଅ. ରେ ସେହିଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟ କୋଠି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ଏହାର ଦୁଇବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୬୩୭ ଖ୍ରୀ.ଅ. ରେ ସେମାନେ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । କଟକ ଯାତ୍ରୀମାନଙ୍କୁ ଧାମରା ମୁହାଣଠାରୁ ନଦୀବକ୍ଷରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହେଉଥିଲା ।

ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ରାଜା ତୋଦରମଲ୍ଲ ଯେଉଁ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ କରିଥିଲେ, ତଦ୍ୱାରା ସମ୍ରାଟଙ୍କ ନଓଆରା ପାଇଁ ମାସିକ ୨୧୨୮୨ ଟଙ୍କା ଖଞ୍ଜା କରାଯାଇଥିଲା । ଢାକା ଏହି ନଓଆରାର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଦାମୋଦର ଓ ରୂପନାରାୟଣର ସଙ୍ଗମଠାରୁ ବାଲେଶ୍ୱର ବନ୍ଦର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପକୂଳ ଏହି ନଓଆରାର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନରେ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ଫିରିଙ୍ଗି ଜଳଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣରୁ ଭାରତୀୟ ପୋତମାନଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଏହି ନଓଆରାର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଥିଲା । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ, ଏହି ଫିରିଙ୍ଗି ଜଳଦସ୍ୟୁମାନେ ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳୀୟ, ତଥା ଭାରତୀୟ ବାଣିଜ୍ୟପୋତର ପ୍ରଧାନ ଶତ୍ରୁ ଥିଲେ ।

ବଙ୍ଗନବାବ ସାଏସ୍ତା ଖାଁ ୧୬୬୪ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଉପରୋକ୍ତ ଫିରିଙ୍ଗି ଜଳଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ଦମନାର୍ଥେ ସଂକଳ୍ପ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ ହୁଗୁଳି, ବାଲେଶ୍ୱର, ପିପିଲି, ମୁରଙ୍ଗ, ଚିଲ୍ମାରି ଓ ଯେଶୋର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ଜାହାଜ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ସାଏସ୍ତା ଖାଁ ତାଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନ କରିବା ପାଇଁ ଜାହାଜ ନିର୍ମାଣର ଖର୍ଚ୍ଚ ସକାଶେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବନ୍ଦରରୁ କର ଆଦାୟ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହୁଗୁଳି, ଯେଶୋର, ପିପିଲି ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ବନ୍ଦରରୁ ଏହି କରକୁ ଟଙ୍କା ଆକାରରେ ଆଦାୟ ନକରି ତତ୍‌ପରିବର୍ତ୍ତେ ୪୦୦, ୫୦୦ ବା ୬୦୦ ଟନ୍ ବୋଝେଇ ନେବାଭଳି ଖଣ୍ଡିଏ କିମ୍ବା ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଜାହାଜ ନେଉଥିଲେ । ଏହାର କାରଣ, ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ସେତେବେଳେ ସୁଦୃଢ଼ ଜାହାଜ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ବୋରେ (Bowrey) ସାହେବ କହନ୍ତି; ଏହି ସମୟରେ ବାଲେଶ୍ୱର, ପିପିଲି ଓ ଢାକା ବନ୍ଦରରୁ ଯେଉଁସବୁ ଜାହାଜ ସିଂହଳ ଓ ଟେନାସରିମ୍ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନକୁ ବାଣିଜ୍ୟ ସକାଶେ ଯାଉଥିଲା, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟିରେ ପ୍ରାୟ ୨୦ ଖଣ୍ଡ ଲେଖାଏଁ ପାଲ ଥିଲା ।

ହଣ୍ଟର ସାହେବ ତାଙ୍କ ଇତିହାସରେ କେତେକ ନଦୀ ଓ ବନ୍ଦରର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି ; ସେଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, ସେହିସବୁ ନଦୀ ଓ ବନ୍ଦର ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ ହୋଇଥିବ । ତାଙ୍କ ସମୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଦେବୀନଦୀ ସମୁଦ୍ରଠାରୁ ସାତମାଇଲ ଯାଏ ବଡ଼ ବଡ଼ ଜାହାଜ ପକ୍ଷରେ ଉପଯୋଗୀ ଥିଲା । ମହାନଦୀର ମୁହାଣଠାରୁ ନଦୀ ଗର୍ଭରେ ବହୁଦୂରଯାଏ ୩୦୦ ବା ୪୦୦ ଟନ୍ ବୋଝେଇ ନେବାଭଳି ଜାହାଜମାନେ ଚଳଯାଉଥିଲା । ବାଲେଶ୍ୱରର ଉପକୂଳରେ ପିପିଲି (ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା) ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ବ୍ୟତୀତ ସାରଥା, ଛନୁଆ, ଲଇଛନପୁର, ଚୁଡ଼ମନ୍ ଓ ଧାମ୍ରା ନାମରେ ଅନ୍ୟ ପାଞ୍ଚଗୋଟି ବନ୍ଦର ଥିଲା । ସାରଥା ଓ ଛନୁଆ ପିପିଲି ବନ୍ଦରର ୧୫ ମାଇଲ ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏଠାରେ ବହୁଦେଶୀୟ ଧାନ ଜାହାଜ ସମବେତ ହେଉଥିଲା । ଲଇଛନପୁର ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗର ୨୩ ମାଇଲ ଦୂରରେ ଦକ୍ଷିଣରେ ଏବଂ ଚୁଡ଼ମନ୍ ଲଇଛନପୁରର ୫ ମାଇଲ ଦକ୍ଷିଣରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଚୁଡ଼ମନ୍ ପରେ ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ରର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ପଙ୍କ ଜମିଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ଏଠାରେ ଝଡ଼ବେଳେ ଜହାଜ ସବୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିରାପଦରେ ରହେ । ଧାମ୍ରା ପୂର୍ବେ ଲବଣ—ପ୍ରୋକ୍ତାନିର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ପୁରୀ ବନ୍ଦରକୁ ସମୟ ସମୟରେ କେବଳ ଝଣ୍ଟେ ଜାହାଜ ଆସୁଥିଲା । ଦେବୀ ନଦୀ ମୁହାଣ ନିକଟସ୍ଥ ମାଛଗାଁ ଧାନ ରପ୍ତାନିର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ମହାନଦୀ କୂଳରେ ତିନିଗୋଟି ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟଙ୍କବୀ ନଗର ଥିଲା । ଯଥା—ବୈଦ୍ୟେଶ୍ୱର, କଣ୍ଟିଳୋ ଏବଂ ପଦ୍ମାବତୀ । ଏହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କର ପୂର୍ବଗୌରବ ଆଜି କେବଳ ଇତିହାସର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ନାବିକମାନେ ଏହିଠାରୁ ଲୁଣ, ମସଲା, ନଡ଼ିଆ ଓ ପିତଳର ଜିନିଷମାନ ନେଇ ସମ୍ବଲପୁରଆଡ଼ୁ କପା ଗହମ, ହଳଦୀ, ଲୁହା, ଟସର ଓ ଧାନ ଗୁଡ଼ିଲ ଆଦି ଆଣୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ହଣ୍ଟରଙ୍କ ସମୟକୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ସାଗର-କୂଳବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନ ବାଲିଚଡ଼ା ହେତୁ ଅକର୍ମଣ୍ୟ ଏବଂ ନଦୀତୀରସ୍ଥ ନଗରମାନ ଶ୍ରୀହୀନ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଉତ୍କଳ ବାଣିଜ୍ୟୋନ୍ନତିର ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ସେହିସବୁ ବନ୍ଦର ଓ ନଗରମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛୁଁ ।

ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଇଂରେଜମାନେ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରେ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠି-ମାନ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ଫରାସୀ, ଦିନାମାର, ଓଲନ୍ଦାଜ ଓ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନେ ଏହି ସ୍ଥାନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଆସିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଏହି ସ୍ଥାନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ

ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତକରେ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିବ ଏବଂ ବୋଧହୁଏ ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଯେଉଁ ବାଣିଜ୍ୟ ଚିହ୍ନମାନ ଦେଖାଯାଏ, ସେ ସବୁ ଅଧିକାଂଶ ଏହି ସମୟରେ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଥିବ । ବାଲେଶ୍ୱର ସହରରେ ଫରାସିଡ଼ିଙ୍ଗା, ଦିନାମାରଡିଙ୍ଗା ଓ ଓଲନ୍ଦାଜ ସାହି ନାମରେ ତିନୋଟି ସାହି ଅଛି । ବୋଧହୁଏ ଏହିସବୁ ସ୍ଥାନରେ ଯଥାକ୍ରମେ ଫରାସୀ, ଦିନାମାର ଓ ଓଲନ୍ଦାଜମାନେ ବାସକରୁଥିଲେ । ସହରର ଯେଉଁ ଅଂଶକୁ ନୂଆବଜାର କୁହାଯାଏ, ସେଥିରେ ଏକ ବର୍ତ୍ତୁଳିଆ ପଡ଼ିଆ ଅଛି । ଲୋକେ ଏହାକୁ ପରମିଟ୍ ପଡ଼ିଆ ବୋଲି କହନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜମାନଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ଏହି ପଡ଼ିଆର ନାମକରଣ ହୋଇଅଛି । ବାଲେଶ୍ୱର ସହରର ଲୋକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ତାମ୍ବୁଲି ବା ପଡ଼ିଆ. ଓ ଚନ୍ଦ ଉପାଧିଧାରୀ ବଙ୍ଗାଳୀ ଡର୍ମା ଅଛନ୍ତି । 'ତାମ୍ବୁଲି' ବୋଧହୁଏ 'ତାମିଲ' ଶବ୍ଦର ଲୌକିକ ବ୍ୟବହାର । କାପଡ଼ିଆମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, ସେମାନେ ପୂର୍ବେ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଟକ ଓ ଗଞ୍ଜାମ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ ଏଠାକୁ ଆସିଥିଲେ । ଜାଭା ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱୀପର ମାଟିରେ ହାଣ୍ଡି ନିର୍ମିତ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ସେହିସବୁ ଦ୍ୱୀପର ଅଧିବାସୀମାନେ ନଡ଼ିଆ ବଦଳରେ ବାଲେଶ୍ୱରଠାରୁ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଜାହାଜରେ ନେଇଯାଉଥିଲେ । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ପୂର୍ବେ ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗ ଓ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ମାଟିହାଣ୍ଡି ଗଦାଗଦା ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ପିଲାମାନେ ନଡ଼ିଆ ଲୋଭରେ ହାଣ୍ଡିଆଡ଼କୁ ଢେଲା ଫୋପାଡ଼ିଲେ ବିଦେଶାଗତ ଖରିଦଦାରମାନେ ନଡ଼ିଆ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କୁ ନିବୃତ୍ତ କରୁଥିଲେ । ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ତନ୍ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଅନେକ କୁମ୍ଭାର ଦେଖାଯା'ନ୍ତି । ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗର ଉତ୍ତର ତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଏବଂ ବାଲେଶ୍ୱରର ନିକଟସ୍ଥ କଲକୁଲିଠାରେ ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବେ ଜାହାଜ ମରାମତି ହେଉଥିଲା । ଏହି ନଦୀର ମୁହାଣ ନିକଟରେ ବଲରାମ ଗଡ଼ିଠାରେ ଏକ ବାଣିଜ୍ୟ କୋଠିର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ଅଦ୍ୟାବଧି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସଡ଼୍ (ପାଲ), କପି (ପାଲ ଟାଣିବା କଳ) ଏବଂ ନଙ୍ଗର ଅଦ୍ୟାବଧି ବାଲେଶ୍ୱରରେ ଅନେକଙ୍କ ଗୃହରେ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପରମିଟ୍ ଘାଟ ବା ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜ ଘାଟରେ ପ୍ରାୟ ୭୦ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚ ଗୋଟିଏ ପତାକାସ୍ତମ୍ଭ ଅଛି । ବାଲେଶ୍ୱରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଜାର ନାମରେ 'ଗଞ୍ଜ' ଶବ୍ଦ ଦେଖାଯାଏ । 'ଗଞ୍ଜ'ର ଅର୍ଥ ଗୋଦାମ, ସୁତରାଂ ଏହି ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାରରୁ ବାଲେଶ୍ୱର ପୂର୍ବେ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବନ୍ଦରଥିବା ବିଷୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରେ ପୁରୀ ଓ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏହି ତୀର୍ଥମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସଂସ୍କୃତଭାଷାରେ ପୁରାଣ

ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସବୁ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସମ୍ଭବତଃ ଏହି ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପ୍ରାୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହେଉଥିଲା । କାଳକ୍ରମେ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ସଂସ୍କୃତ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଓଡ଼ିଆଭାଷା ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଅନୁରକ୍ତ ହେଲେ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ସମୟରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଲୌକିକ ଭାଷାରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କର ହୃଦୟକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ସେହିଦିନୁ ଧର୍ମଭାବର ପ୍ରସାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କର ଓଡ଼ିଆଭାଷା ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା ବଳବତୀ ହେଲା । ଲୋକେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପାଠକରିବା ସୁବିଧାଜନକ ମନେକଲେ । ସେହିଦିନୁ ସଂସ୍କୃତ ଲିଖିତ ପୁରାଣ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟମାନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହେଲା । ପୁରାଣ ଓ ମାହାତ୍ମ୍ୟର ଆରମ୍ଭ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଅଛି । ସେ ସବୁର ଆଦ୍ୟର କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ବା ଯୋଗୀ-ଋଷିଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଥାଏ । ସୁତରାଂ ଏହି ଅନୁବାଦ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁସବୁ ପଦ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁର ଆଦ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ବା ଯୋଗୀଋଷିଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଅଛି ।

ଉତ୍କଳରେ 'ତଅପୋଇ' ଶୀର୍ଷକ ଗୋଟିଏ ପଦ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଏହା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ । ଏହାର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଅଛି । ସୁତରାଂ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହାର ରଚନାକାଳକୁ ଉପରୋକ୍ତ ଅନୁବାଦ ଯୁଗ ବା ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର କେତେକବର୍ଷ ପରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁଁ । ପୁଣି, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ପରେ ଉତ୍କଳରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ହୋଇଅଛି । ସେ ସମୟରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମ ବା ଜୀବନୀ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଧ୍ୟ 'ତଅପୋଇ' ପଦ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର କେତେକ ବର୍ଷପରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ ।

'ତଅପୋଇ' ପଦ୍ୟରେ ସାତଜଣ ବଣିକ ଭ୍ରାତାଙ୍କର ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ବୃତ୍ତାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ସାତ ଭାଇ ମଙ୍ଗଳାଙ୍କ ପ୍ରସାଦରୁ କିପରି ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରି ବହୁକାଳ ପରେ ଜାହାଜ ଘେନି ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରି ଆସିଥିଲେ, ତାହା ଦେଖାଇବା ଏହି ପଦ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏଥିଲାଗି ମଙ୍ଗଳାଙ୍କର ପ୍ରଧାନଶକ୍ତି ନିରାପଦରେ ସମୁଦ୍ର ଜାହାଜ ପାର କରାଇବା ।

''ଜୟତୋ ଜୟତୋ ମଙ୍ଗଳା,
ଉଦର ବୁଡ଼ିବାର ବେଳା

× × × ×

ସଙ୍କଟ ତାରଣୀ ମଙ୍ଗଳା,
ଡ଼ଙ୍କରୁ ଗୁଡ଼କାର ଭେଲା ।''

ତଅପୋଈ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଦ୍ରମାସର ରବିବାର ଦିନ ଏହି ମଙ୍ଗଳାଙ୍କର ପୂଜା କରିବା ହେତୁ ମଙ୍ଗଳା ପ୍ରସନ୍ନା ହୋଇ ସାତଭାଇଙ୍କୁ କରିପଦରେ ଫେରାଇ ଆଣିଲେ । ଏହି ପୂଜାର ନାମ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀ ପୂଜା । କିନ୍ତୁ ତଅପୋଈ ଭାଦ୍ରମାସର ରବିବାର ଦିନ କାହିଁକି ଏହି ପୂଜା କରିଥିଲେ ? ଏହି ମାସର ଏହି ଦିନରେ ବଣିକ ଭ୍ରାତାମାନେ ଜାହାଜରେ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ କି ?

ତଅପୋଈର ଭାଇମାନେ ଜାହାଜ ନେଇ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଲାବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଜାହାଜ ବନ୍ଦାଇବା ପାଇଁ ଯାଇଥିଲେ । ତଅପୋଈ ପଦ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ନାମ ଉତ୍କଳୀୟ । ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସମ୍ବନ୍ଧ କଥିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଉତ୍କଳୀୟ । ସେମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଯେଉଁ ବ୍ୟବହାର ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ସମାଜର ଚିତ୍ର । ତଅପୋଈକୁଡ ଖୁଦୁରୁକୁଣୀବ୍ରତ ଅଦ୍ୟାବଧି ଉତ୍କଳରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି । ସୁତରାଂ 'ତଅପୋଈ' ପଦ୍ୟ ଉତ୍କଳର ତଦା ପ୍ରଚଳିତ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା କିମ୍ବା ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଘଟଣାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଲିଖିତ ହୋଇଥାଇପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ଇତିହାସରେ ଘଟଣାପୂର୍ଣ୍ଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିବା ସ୍ଥଳେ ଏବଂ 'ତଅପୋଈ' ପଦ୍ୟର ରଚନାପ୍ରଣାଳୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର କିଞ୍ଚିତ୍ ପରକାଳୀନ ଥିବାସ୍ଥଳେ, ଆମ୍ଭେମାନେ ଏହି ପଦ୍ୟକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ବା ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇପାରୁ । ତାହାହେଲେ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଜଳଯାତ୍ରା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ପଦ୍ୟ ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରମାଣ ।

ଭକ୍ତକବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖକ । ତାଙ୍କ କୃତ 'ପ୍ରସ୍ତାବ ସିନ୍ଧୁ' ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ ନୌକା ଗଠନର ପ୍ରଣାଳୀ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

''ସେ ଲୁହା କାଟଇ କରତ ପଟା ।
ନାବ ଖଞ୍ଜିବାକୁ ଗଢ଼ାଇ କଣ୍ଟା ॥
ଦୁଇମୁଣ୍ଡ ପଟା ଭିତରେ ପଶେ ।
ଯେସନେ ନାରୀତ ଦେହରେ ବସେ ॥
ଏତେ ଶରୀର ପଣ କଲେ ଦୁର୍ଜନ ।
କାଷ୍ଠମନେ ତାକୁ ନଥାଇ ଅନ ॥

ସେ ନାବକଳରେ ମେଲିଲେ ନେଇ ।
ଲୁହା ଶଏ ବିଣା ଭିତରେ ଥୋଇ ॥
ନାନା ଶସ୍ତ୍ରମାନ ଭିତରେ ଥୋଇ ।
ଉତ୍କଳ ସମୁଦ୍ରେ ମେଲିବା ନେଇ ॥
ସେ ନାବ ସ୍ୱଭାବେ ସନ୍ଧ ସମାନ ।
ଲୁହା ପ୍ରତ କେବେ ନୋହେ ବମନ ॥
ଏତେକ ପାଞ୍ଚ ନକରିଲ ଚିତ୍ତେ ।
ଏ ଯେ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣ କରିଛୁ ମୋତେ ॥
ଝଣନ୍ତୁ ରୂପେ ମୂଳ ଖୋଲି ଅଣି ।
ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି କାଟିଲି ପୁଣି ॥
ଦେହ କଣାକରି ଭିତରେ ପଶି ।
ଏବେ ଯାଉଁଅଛୁ ଉପରେ ବସି ॥
ଏଡ଼େ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଣ କରିଛୁ ଯେବେ ।
ଏହାକୁ କିପାଇଁ କହିବ ଏବେ ॥
ମହି ସମୁଦ୍ରରେ ଦେବଇଁ ଗୁଡ଼ି ।
ସପତ ସମୁଦ୍ରେ ଏମରୁ ବୁଡ଼ି ॥

କବିଙ୍କର ନୌକା କେବଳ ନଦୀବକ୍ଷଗାମୀ ନୌକା ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେହେତୁ ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରେ ଏହି ନୌକା ସମୁଦ୍ର ତଥା ଦୂରଦେଶ ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ହୋଇ ଅଛି । ପୁଣି ଏହି ନୌକା ଭିତରେ ନାନା ଶସ୍ତ୍ରମାନ ଥୋଇ ଅକୂଳ ସମୁଦ୍ରରେ ମେଲିବା କଥା କବି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ତେବେ ଉତ୍କଳୀୟ ରଣତରୀ ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ କବିଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା କି ?

ଉତ୍କଳରେ ଅନେକ ଗୁଡ଼ିଏ ପାଲା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ହିନ୍ଦୁର ନାରାୟଣ ଓ ମୁସଲମାନର ସତ୍ୟପୀର, ଦୁହିଁଙ୍କୁ ଏକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରି ଉଭୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୈତ୍ରୀଭାବ ସ୍ଥାପନ କରିବା ଏହି ପାଲାସବୁର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପାଲାସବୁ ବଙ୍ଗୀୟ ପାଲାମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଠିକ୍ କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏସବୁ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ତାହା କହିବା ସହଜ ନୁହେଁ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳରେ ହିନ୍ଦୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ନହେବାଯାଏ ମୁସଲମାନ ପ୍ରତି ମୈତ୍ରୀଭାବ ସ୍ଥାପନ କରାଇବା ପାଇଁ ଉକ୍ତବିଧ କୌଣସି ଉଦ୍ୟମ ହୋଇ ନଥିବ ।

ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲାମାନଙ୍କରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

କବିକର୍ଣ୍ଣ ବିରଚିତ ବିଦ୍ୟାଧର ପାଲାରେ ଅଛି :—

"କୌଶଲ୍ୟା ସୁନ୍ଦରୀ ଗର୍ଭେ ଶ୍ରୀରାମ ଜନମ ।
ସୀତାର ହରଣେ ରାମ ବଧିଲେ ରାବଣ ॥
ନଦୀଆ ନଗରେ ଶଚୀଗର୍ଭେ ଜନ୍ମ ହୋଇଁ ।
ପାଷାଣ୍ଡ ତାରିଲେ କଳି ହରିନାମ ଦେଇ ॥
ଦେବକୀ ଗର୍ଭରେ ଜନ୍ମ କଂସ ବନ୍ଦ ଘରେ ।
ଗୋଧନ ଚରିଲେ ତୁମ୍ଭି ଗୋକୁଳ ନଗରେ ॥"

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଚୈତନ୍ୟ ଜୀବିତ ଥିଲାବେଳେ ତାଙ୍କୁ କେହି ଅବତାର ବୋଲି କହୁ ନଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଅବତାରବାଦ ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ପ୍ରାୟ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀପରେ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଥିବ । ତାହାହେଲେ ପାଲାମାନଙ୍କରେ ଚୈତନ୍ୟଦେବ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ସେ ସବୁର ରଚନା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇ ନଥିବ ।

କବିକର୍ଣ୍ଣ ବିରଚିତ । 'ଅଭିନନ୍ଦନ' ପାଲାରେ ଅଛି :—

"ରଙ୍ଗାମାଟି ମଣ୍ଡଳେ ଚଳେ ରାଜାର କୁମର ।
ସମୁଦ୍ର ପାପାନ୍ତେ ଅଛେ ରାଜାର ମହଲ ॥
ବ୍ୟାଘ୍ର ଜନ କୂପ ଜନ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଏଡ଼ିଆ ।
ମରହଟ୍ଟଦେଶେ ବାଛ୍ୟା ପ୍ରବେଶିଲ ଗିଆ ॥
ରଙ୍ଗାମାଟି ମଣ୍ଡଳେ ରାଜା ଭନମକେଶରୀ ।
ମରହଟ୍ଟଦେଶେ ଅଛେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ କରି ॥

ନିମ୍ନରେ ଦେଖାଯିବ ଯେ ରଙ୍ଗାମାଟି ବନ୍ଦର ଉତ୍କଳର ଉତ୍ତରରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗରର ସନ୍ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏ ଅଞ୍ଚଳର ରାଜାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ସଂଘର୍ଷ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଘଟି ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ପାଲାରେ ଉକ୍ତ ସଂଘର୍ଷ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ, ସେସବୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇ ନଥିବ । ଅତଏବ ଆମ୍ଭେମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଚଳିତ ପାଲାମାନଙ୍କ ରଚନାକାଳ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିପାରୁଁ ।

ଅବଶ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ପାଲା ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇ-ଥାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଉପସ୍ଥିତ ଆଲୋଚନାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେଉଁ ପାଲାମାନଙ୍କୁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛୁଁ ଅନ୍ତତଃ ସେହି ସବୁ ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ।

ପାଲାକଥିତ ମୂଳ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ସତ୍ୟ ହେଉ ବା ଅଳୀକ ହେଉ, ତହିଁରେ ବା ସ୍ଥୂଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ସବୁ ଯେ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ଚିତ୍ର, ଏଥିରେ କୌଣସି

ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପାଲ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବାଣିଜ୍ୟଗାମୀ ବଣିକମାନଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ଉତ୍କଳରେ ହେଉ ବା ଉତ୍କଳର ବାହାରେ ହେଉ, ସେମାନଙ୍କର ବାଣିଜ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଲେଖକ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ସମାଜକୁ ଚିତ୍ରିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

କବିକର୍ଣ୍ଣ ବିରଚିତ 'କାଠୁରିଆ' ପାଲାରେ ଅଛି :—

"ନାନାଦ୍ରବ୍ୟ ନଉକାରେ ଲଇଣ୍ଟି ଭରିଲ ।
ହରି ହରି ବଲି ସାଧୁ ଅନୁକୂଳ କୈଲ ।।

× × × ×

ନୀଳାବତୀ-ଆଦି ସବେ ଗି ହେତେ ଫେରିଲ ।
ଲହଙ୍କର ଖେଣ୍ଡି ସାଧୁ ନୌକା ଚଲାଇଲ ।।

ଦୂର ହତେ ଦେଖେ ନୀଳାଚଳେର ଦେଉଳ ।
ଶଙ୍ଖଦତ୍ତ ବଲେ ବାଣୀ ଶୁନ ହେ ଶ୍ୱଶୁର ।।

ଦେଉଳ ଦେଖିଛେ ଯେଇ କୋନ ଦେବପୁର ।
ଶୁଣି ଲକ୍ଷପତି ତାରେ ବଲେନ ଉତ୍ତର ।।

ମୁକ୍ତିପଥ ଏଇଖାନେ ଶୁନେଛି ଶ୍ରବଣେ ।
କଲିଯୁଗେ ବୌଦ୍ଧରୂପେ ଆଛେନ ସେଖାନେ ।।

ଜଗନ୍ନାଥ ବଲଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ଭଗିନୀ ।
ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରାଜାଦେବେ ସ୍ଥାପିଆଛେ ଆନି ।।

× × × ×

ପ୍ରଣାମ କରିଯା ସବେ ଚଲିଲ ତୁରିତେ ।
ସେତୁବନ୍ଧ ରାମେଶ୍ୱର ଦେଖିଲ ସେ ପଥେ ।।"

ଉପରୋକ୍ତ କେତେକ ପଂକ୍ତିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତଦଶ ଓ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଙ୍ଗୋପସାଗର ଉପକୂଳ ବାଟେ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତ ସବୁ ଯାତାୟତ କରୁଥିଲା । ବଙ୍ଗଦେଶୀୟ ଯାତ୍ରୀ ମହାଜନମାନେ ସମୁଦ୍ର ବକ୍ଷରୁ ପୁରୀଧାମରେ ନୀଳାଚଳ ନାଥଙ୍କର ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ ।

କବିକର୍ଣ୍ଣ ବିରଚିତ 'ଅଭିନ ମଦନ' ପାଲାରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଅଛି—

"ରଙ୍ଗନୀ ମହଲେ ଚଲେ ରାଜାର କୁମର ।
ସମୁଦ୍ର ସୀମାନ୍ତେ ଆଛେ ରାଜାର ମହଲ ।।"

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, 'ରଙ୍ଗନୀ' ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା । କବିକର୍ଣ୍ଣ ରଚିତ 'ସଦାନନ୍ଦ ସୌଦାଗର' ପାଲାରେ ଅଛି—

"ଅଙ୍ଗ ବଙ୍ଗ ଜିନିଗଲେ କଳିଙ୍ଗ ସହର ।
ବିରାଟ ଜିଣିଆ ଗେଲ ମଗଧ ଦେଶର ॥

କୋଶଲ ମାଣିକ୍ୟ ଜିନି ହିଙ୍ଗୁଳି ସହର ।
କୈରଙ୍ଗ ଜିଣିଆ ଗେଲ ଭେରଙ୍ଗ ଦେଶର ॥

ଭେରଙ୍ଗ ସହର ଜିନି ହିଙ୍ଗୁଳି ପାଟନ ।
ସେହିପାଟେ ପ୍ରବେଶିଲ ଭାଇ ଦୁଇଜନ ॥

ପ୍ରବେଶିଲ ଦୁଇଭାଇ ରଙ୍ଗନୀ ଘାଟରେ ।
କମାନ ଖଲାସ କରାଇଲେ ତୋପଦାରେ ।"

ଉପରୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ହିଙ୍ଗୁଳି ବା ହେଙ୍ଗୁଳି ନାମକ ଏକ ନୂତନ ସ୍ଥାନର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଉଅଛୁଁ । ବଣିକଭ୍ରାତା ଦୁହେଁ ଜାହାଜ ନେଇ ହିଙ୍ଗୁଳି ଘାଟ ବା ଦଣ୍ଡପାଟରେ ପହଞ୍ଚି ଥିଲେ ଏବଂ ଏହି ଦଣ୍ଡପାଟର ଅନ୍ତର୍ଗତ ରଙ୍ଗଣୀ ନାମକ ଘାଟରେ କମାଣ ଖଲାସ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ରଙ୍ଗଣିଘାଟ ତଥା ହିଙ୍ଗୁଳୀ ଦଣ୍ଡପାଟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ର ହୋଇଥିବ । ବୋଧହୁଏ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ହିଜଳି ପ୍ରଗଣା ଉପରୋକ୍ତ ପାଲିକଥିତ ହିଙ୍ଗୁଳି ଦଣ୍ଡପାଟ ଅଟେ । ପୂର୍ବେ ରୂପନାରାୟଣଠାରୁ ଜଳେଶ୍ୱର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡ ହିଜଳି ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ଆଜିକାଲି ହିଜଳି ନାମରେ କାନ୍ଥି ସବ୍‌ଡିଭିଜନରେ ଏକ ଗ୍ରାମ ଅଛି । ତୋଡରମଲ୍ଲଙ୍କ ବନ୍ଦୋବସ୍ତ ଦ୍ୱାରା ହିଜଳି ପ୍ରଗଣା ଜଳେଶ୍ୱର ସରକାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ପରେ ସମ୍ରାଟ ପୁତ୍ର ସୁଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଏହା ବଙ୍ଗର ମାଲ୍‌ଘାଟ ସରକାରର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଲ୍‌ଫ୍ ଫିଚ୍ (Ralph Fitch) ହିଜଳିକୁ ଏକ ପ୍ରଧାନ ବାଣିଜ୍ୟ କେନ୍ଦ୍ରବୋଲି କହି ଅଛନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ପାଲାରେ କଥିତ ଅଛି, ହିଙ୍ଗୁଳି ବା ହିଜଳି ପ୍ରଗଣା ଅନ୍ତର୍ଗତ ରଙ୍ଗଣୀ ଘାଟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ବଣିକଭ୍ରାତା ଜାହାଜରୁ ତୋପ ଖଲାସ କରିଥିଲେ । ଜାହାଜ କୌଣସି ବିଦେଶୀୟ ବନ୍ଦରରେ ଉପନୀତ ହେଲେ ସମ୍ବାଦ ଓ ଅଭିବାଦନ ସ୍ୱରୂପ ତୋପ ଖଲାସକରାଯାଏ । ଛୁଟି ଦିନମାନଙ୍କରେ ପତାକା ସଙ୍କେତଦ୍ୱାରା ମଧ୍ୟ ତୋପ ଖଲାସିର କାର୍ଯ୍ୟ କରାଯାଉଥିଲା ।

ଭ୍ରମରବର ପାଲାରେ ଏକ ବଣିକ ପୁତ୍ରର ଶିକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଯଥା :—

"ପ୍ରଥମ ଦିନରେ ସେହି ଓଡ଼ିଆ ପଢ଼ିଲା ।
ଦ୍ୱିତୀୟ ଦିନରେ ସେ ବଙ୍ଗଳାକୁ ଯାଇଲା ॥

ତୃତୀୟ ଦିନରେ ପଢ଼ି ପାରସୀ, ନାଗରୀ ।
ଚତୁର୍ଥଦିନେ ଚାରିପାଠ ପଢ଼େ ତ୍ୱରା କରି ॥"

ବଣିକ ପୁତ୍ରମାନେ ଓଡ଼ିଆ ବଙ୍ଗଳା ଫାର୍ସୀ ଓ ନାଗରୀ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଶିକ୍ଷା କରୁଥିଲେ । ଏହାର କାରଣ, ବୋଧହୁଏ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହିସବୁ ଭାଷା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଦେଶମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କିମ୍ବା ଏହିସବୁ ଭାଷା କହୁଥିବା ଲୋକମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । କେବଳ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଠାରେ ପାଲାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କଲୁ । କିନ୍ତୁ ପାଲାପୁସ୍ତକମାନ ପାଠକଲେ ଏହିପରି ଅନେକାନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେବ ।

ଉତ୍କଳରେ ଅନେକ କାହାଣୀ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ସେ ସବୁରେ ଡଙ୍ଗା ଓ ବୋଇତର ବିବରଣ ବହୁତ । କାହାଣୀ ସବୁ ସତ୍ୟ ନୁହେଁ; କିମ୍ବା ସେଥିରେ ଥିବା ଡଙ୍ଗା ଓ ବୋଇତର ଅନେକ ବିବରଣ ଶୁଣାକଥା ହୋଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତତଃ କେତେକ ବିବରଣ ସମସାମୟିକ ପ୍ରଥାର ଛନ୍ଦ ଦେଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । "କୁହୁକ ମଣ୍ଡଳ ଚଢ଼େଇ" କଥାରେ ଅଛି, ଦିନେ ଦୁଇ ବଣିକ ଭ୍ରାତା ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ବିଦେଶକୁ ବାହାରିଲେ । ସବୁ ଗଲାବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ କଳାମେଘୀ ପାଟ ଓ ମେଘଡମ୍ବରୁ ଶାଢ଼ୀପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଜାହାଜ ନେଇ ବିଦେଶରୁ ଫେରିବାବେଳେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଜାହାଜର ବନ୍ଦାପନା କଲେ । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଦୁଇଜଣ ଭାଇ ଥିଲେ । ସେ ଏଥିପୂର୍ବରୁ ବିଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ଯାଇ ସେହିଠାରେ ବିବାହାଦି କରି ରହିଥିଲେ । କିଛିଦିନ ପରେ ଏହି ତୃତୀୟ ଭ୍ରାତା ମଧ୍ୟ ନବବିବାହିତା ପତ୍ନୀ ସହିତ ସ୍ୱଦେଶକୁ ଫେରିଆସିଲେ । ସ୍ୱଦେଶର ଉପକୂଳରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ମାତ୍ରକେ ହଠାତ୍ ଦିନେ ଏହି ତୃତୀୟ ଭ୍ରାତା ଏକ ସ୍ଥାନରେ ରାଜା ମନୋନୀତ ହୋଇ ପତ୍ନୀଙ୍କୁ ସେହିଠାରେ ତ୍ୟାଗକରି ଚାଲିଗଲେ । ପତ୍ନୀ ସେହିଠାରେ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ ବସି କାନ୍ଦୁ ଅଛନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଜାହାଜ ସେଠାରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ରମଣୀଙ୍କୁ ନିରାଶ୍ରୟା ଦେଖି ନିଜର ଜାହାଜରେ ତାଙ୍କୁ ସେଠାରୁ ନେଇଗଲେ । ଭାଗ୍ୟକ୍ରମେ କିଛିଦିନ ପରେ ଏହି ଦମ୍ପତି ପୁନର୍ବାର ମିଳିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଉପରୋକ୍ତ 'କୁନ୍ତୁକମଣ୍ଡଳ ପଦ୍ଧତି' କଥାଟିକୁ କେବଳ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଆମ୍ଭେମାନେ ଏଠାରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କଲୁଁ । ଏଥିରୁ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳର ବାଣିଜ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ରୀତି ଓ ନୀତି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । ଆମ୍ଭେମାନେ କହିଅଛୁଁ, ବିଦେଶରୁ ଜାହାଜ ଫେରି ଆସିଲେ ସ୍ୱାମୀମାନେ ପ୍ରଥମେ ତାହାର ବନ୍ଦାପନା କରନ୍ତି । ବୋଧହୁଏ, କୌଣସି କୌଣସି ବଣିକ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ବିଦେଶକୁ ଯାଇ ସେଠାରେ ବିବାହାଦି କରି ରହୁଥିଲେ, ଏହା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ପୁଣି କୌଣସି କୌଣସି ବଣିକ ମାର୍ଗରେ ଫେରି ଆସିଲାବେଳେ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦର ସାହାଯ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ବିଶେଷର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ଯେକୌଣସି ଜାହାଜର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସମୁଦ୍ର କୂଳରେ କାହାରିକୁ ନିଃସହାୟ ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କୁ ସ୍ୱଜାହାଜରେ ଆଶ୍ରୟଦେବା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ମନେ କରୁଥିଲେ ।

'ଗୁରୁ ମହାଜନ ପୁଅ' କଥାରେ ଅଛି, ହାତୀଟିଏ ଓଜନ କରାଇବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ଗୋଟିଏ ଡଙ୍ଗା ଉପରେ ଚଢାଇବାକୁ ହୁଏ । ଡଙ୍ଗା ଯେତେଦୂର ପାଣିରେ ବୁଡ଼େ, ସେହିଠାରେ ଏକ ଚିହ୍ନ ଦିଆଯାଏ । ପରେ ସେହି ଚିହ୍ନଯାଏ ଡଙ୍ଗା ବୁଡ଼ିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଲି ପୂରାଇ ସେହି ବାଲିକୁ ଓଜନ କରାଯାଏ । ଏହି ଗୀତରୁ ଏହି ସମୟରେ ବ୍ୟବହୃତ ଡଙ୍ଗାର କଳେବର ଅନୁମେୟ ।

ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁଁ; ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର-ବାଣିଜ୍ୟ-ସମୃଦ୍ଧିର ଶେଷ ଯୁଗ । କିନ୍ତୁ ତାହା ବୋଲି ଏହି ବାଣିଜ୍ୟ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏକାବେଳକେ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇ ନଥିବ । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଓ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଏହାର କିଛି ବିନଷ୍ଟାଂଶ ଜୀବିତ ଥିବ । ଯେକୌଣସି ସମୃଦ୍ଧିର ବିଲୋପ କ୍ରମେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳର ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟ ଏହି ବିଧାନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ନପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଓ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଯେଉଁ ବିନଷ୍ଟାଂଶମାନ ଦେଖୁ ତାହା ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀୟ ସମୃଦ୍ଧିର କେବଳ ଛାୟା ବୋଲି ବୋଧହୁଏ ।

କବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ସ୍ୱୀୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ କାବ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ । ଏଥି କଥିତ ବିଷୟଟି ସତ୍ୟହେଉ ବା ମିଥ୍ୟା ହେଉ, ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଅବଶ୍ୟ ସମସାମୟିକ ଉତ୍କଳ ସମାଜର ଚିତ୍ର । ସୁତରାଂ ଏଥିଲିଖିତ ପୋତ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ତଦାନୀନ୍ତନ ଉତ୍କଳ ପ୍ରତି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ

ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ, ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦରେ କବି ଉତ୍କଳର ପୋତ ବନ୍ଦନାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଅଛନ୍ତି—

"ବହିତ୍ର ଲାଗିଲା ଯାଇ ସିଂହଳ ଦ୍ୱୀପରେ
ସାଧବ-ଯୁବତୀମାନେ ଅତି ପ୍ରମୋଦରେ
ଗଲେ ବୋହିତ ବନ୍ଦାଇ;
ଅର୍ଘ୍ୟଥାଳୀମାନ କରେ ହୁଳହୁଳି ଦେଇ ।"

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦରେ କବି ରାଧାମୋହନ ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟ ପୋତର ପରମ ଶତ୍ରୁ ଜଳଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ଅଛନ୍ତି—ଜଳଯାତ୍ରାର ଅନ୍ୟତମ ଶତ୍ରୁ ଝଡ଼ ଓ ତୋଫାନ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅନ୍ତର ହୋଇପାରି ନାହିଁ ।

"ଅତି ଦୂରେ ମୁଁ ବହିତ୍ର ବଣିକ,
କରୁଛି ଉପାୟ ବଳରେ ।
ଭଲ-ମନ୍ଦ ଅଛି କା କପାଳରେ,
ଦଇବ ନେ ବୁଦ୍ଧ ଯେ ତୋତେ ଗୋଚର ।
ଦସ୍ୟୁରେ ଲଙ୍କା କୂଳରେ ନେ 'ସୁନ୍ଦରୀ',
ମାରି ତସ୍କର ସେନା ଡର ଅଛି,
ପ୍ରାଣଧନ ଲୁଟିବାକୁ ଜଗିଛି ।
ଅଷ୍ଟ ଧାତ୍ରିକ ଅଶ୍ୱେଷ ପବନ ଛନ୍ନ ଭ୍ରମେ ପକାଉଛି ରେ ।"

୧୮୨୧ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ଏଫ୍ ବଲ୍‌ଜର ସଲ୍‌ଭିନସ (F. Ballazar Solvyns) ଲେସ୍ ହିନ୍ଦୁସ୍ ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ କେତେକ ଆଦର୍ଶ-ଜାତୀୟ ଭାରତପୋତର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ବାଲେଶ୍ୱର ତେତେବେଳେ ହୁଗୁଳିର ପ୍ରବେଶ ଦ୍ୱାର ଥିଲା । ନାନାଜାତୀୟ ପୋତ ଏଠାକୁ ଆସୁଥିଲା । ଯଥା ସ୍କୁନର (ଏହା ଇଉରୋପ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦ୍ରରେ ଯାଇପାରୁଥିଲା); ଗ୍ରାବ୍ (ଲୌକିକ ଗୋଟପ; ଏହାର ମୁଖ ଗୋଲିଆ ଓ ଏଥିରେ ତିନିଗୋଟି ମାସ୍ତୁଲ ଥାଏ), ବ୍ରିଗ୍ (ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ପୋତ କରମଣ୍ଡଳ ଓ ମାଲବାର ଉପକୂଳରୁ ଆସୁଥିଲା); ପଟୁଆ (ଏଥିରେ ଆଦୌ ପାଲ ନଥିଲା) । ଉପରୋକ୍ତ କେତେକ ପ୍ରକାର ଜଳଯାନ ମଧ୍ୟରୁ ପଟୁଆ ଆଜିକାଲି ନଦୀବକ୍ଷରେ ସଚରାଚର ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି ।

ଫୁଲ ଭଲରୂପେ ଫୁଟିଗଲେ ମଉଳିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ । ଚନ୍ଦ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ବିକଶିତ ହେଲାପରେ ହ୍ରାସହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୌବନ ପରେ ମନୁଷ୍ୟର ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ଅବ୍ୟର୍ଥ ହୁଏ । ପୁଣି ଅନେକ ସମୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ

ହେଉଥିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅଧୋଗତର ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ସମ୍ରାଟ ଶାହାଜାହାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ମୋଗଲ ରାଜତ୍ୱର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟର ଶେଷସୀମା ; ଅଥଚ ଏହି ରାଜତ୍ୱରେ ହିଁ ମୋଗଲ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପତନର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ମହାରାଜ ଅଶୋକ ଭାରତର ସର୍ବପ୍ରଥମ ଐତିହାସିକ ସମ୍ରାଟ । ଅଥଚ ତାଙ୍କର ସମୟରେ ହିଁ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପତନର ସୂତ୍ରପାତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଉତ୍କଳୀୟ ସମୁଦ୍ର ବାଣିଜ୍ୟର ସମୃଦ୍ଧତମ ଯୁଗ ; ଅଥଚ ଏହି ଯୁଗରେ ହିଁ ବାଣିଜ୍ୟର ପତନର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା ।

ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଉତ୍କଳର ସ୍ୱାଧୀନତା ବିଲୁପ୍ତ ହେଲା । ତଦନନ୍ତର ମୁସଲମାନମାନେ ଉତ୍କଳ ଅଧିକାର କଲେ; କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ମୁହୁର୍ମୁହୁ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ବିଦ୍ରୋହମାନ ସଙ୍ଘଟିତ ହେଲା । କେତେକବର୍ଷ ପରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ରଙ୍ଗଭୂମିରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତେ ଏହି ଅଶାନ୍ତି ଘୋରତର ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଜାହାଜ ନେଇ ବିଦେଶକୁ ଯିବା ଦୂରେଥାଉ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଲୁଣ୍ଠନ ଭୟରେ ଅର୍ଥକୁ ଅନର୍ଥ ବୋଲି ମନେକଲେ । ଅନେକ ଦରିଦ୍ର ହୋଇ ଗୃହ ତ୍ୟାଗକରି ଇତସ୍ତତଃ ହେଲେ । ସମାଜରେ ମହା ବିଶୃଙ୍ଖଳା ଉପସ୍ଥିତ ହେବାରୁ ସଙ୍ଗତିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବିପୁଳ ଧନଲାଭ କରି ସେହି ଧନହେତୁ ଲାଞ୍ଛିତ ଓ ଲୁଣ୍ଠିତ ହେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶକଲେ ନାହିଁ । ଅସଂଖ୍ୟ ଘାଟିର ଭୟରେ ଦେଶର ଅନ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବାପାଇଁ ଲୋକେ ସାହସ କରି ନଥିଲେ ।

୧୭୫୧ ଖ୍ରୀ: ଅ: ରେ ବଙ୍ଗ ନବାବ ଆଲିବର୍ଦ୍ଦି ଖାଁ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା ଆଶାରେ ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖାର ଦକ୍ଷିଣସ୍ଥ ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କଲେ । ତଥାପି ଏହି ଅଶାନ୍ତିର ଶେଷ ହେଲା ନାହିଁ । ଏହା ଉତ୍କଳୀୟ ବାଣିଜ୍ୟର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କରି ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀ. ଅ. ଠାରୁ ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଅଛି ।

ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟମାନେ ଉତ୍କଳରେ ବାଣିଜ୍ୟକୋଠି ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଦସ୍ୟୁବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ । ଏ ଦେଶର ଲୋକେ ସେମାନଙ୍କୁ ଫିରିଙ୍ଗି ଜଳଦସ୍ୟୁ କହୁଥିଲେ । ପିପିଲିରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୋଇ ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜମାନେ ଆରାକାନ୍ ଉପକୂଳରେ ସନ୍ଦୀପ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କଲେ । ସେହିଠାରୁ ସେମାନେ ଆରାକାନମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇ ବାଣିଜ୍ୟପୋତ ପ୍ରତି ମହାବିପଦ ଘଟାଇଲେ । ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜ ଦଳପତି ଗଞ୍ଜେଲିଙ୍କ ଦସ୍ୟୁବୃତ୍ତି ସୂଚନା କରି

ଲୋକେ ଅଦ୍ୟାବଧି ସଶଙ୍କ ହୁଅନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏବସପରେ ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜମାନେ ସନ୍ଦୀପରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହେଲେ ସତ୍ୟ; ମାତ୍ର ସେମାନେ ହୁଗୁଳିଠାରେ ଉପନିବେଶ ସ୍ଥାପନ କରି ସେହିଠାରୁ ନବାବ କାସିମ ଖାଁ ଜୁଭୁଣ୍ଡିଙ୍କ ଶାସନକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦସ୍ୟୁବୃତ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏଣେ ଆରାକାନମାନେ ମେଘମାନଙ୍କ ସହିତ ଏକାଠି ହୋଇ ପର୍ତ୍ତୁଗୀଜମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହିସବୁ ଜଳଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ଦମନାର୍ଥ ସାଏସ୍ତା ଖାଁଙ୍କ ଆୟୋଜନ ବିଷୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ କହିଅଛୁ । କିନ୍ତୁ ଏହି ନରରାକ୍ଷସମାନଙ୍କ ଯୋଗେ ପୋତାଧ୍ୟକ୍ଷମାନେ ନିରୁତ୍ସାହ ହୋଇ କ୍ରମେ ସମୁଦ୍ରଯାତ୍ରାରୁ କ୍ଷାନ୍ତ ହେଉଥିଲେ ।

ମାନବକୃତ ବିଘ୍ନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦୈବବିଘ୍ନର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନଥିଲା । ଉତ୍କଳୀୟ ବନ୍ଦରଗୁଡ଼ିକର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ କ୍ରମଶଃ ବାଲିଚଡ଼ା ଜମି ଯାଉଥିଲା । ଏହିହେତୁରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ପୁରୀ ଓ କୋଣାର୍କ ପ୍ରଭୃତିର ଉଲ୍ଲେଖ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ ନାହିଁ । କେବଳ ପିପିଲି ଓ ବାଲେଶ୍ୱର ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ସ୍ଥାନ ଆଉ କିଛିକାଳ ପ୍ରକୃତିର କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଆୟୁଃ କ୍ରମଶଃ ହ୍ରାସ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା ।

ବଙ୍ଗଦେଶ ଅତି ସମୃଦ୍ଧ ଦେଶ; ସୁତରାଂ ଏହି ଦେଶ ସଙ୍ଗେ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ବିଶେଷ ଲାଭଜନକ । ସେଥିପାଇଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟମାନଙ୍କର ଏହି ଦେଶରେ ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରତି ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ହୁଗୁଳୀ ପଥ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ନ ହେବାଯାଏ ବଣିକମାନେ ବାଲେଶ୍ୱର ବନ୍ଦରବାଟେ ବଙ୍ଗ ମଧ୍ୟକୁ ପ୍ରବେଶ କରୁଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ବାଲେଶ୍ୱରର ସମୃଦ୍ଧି କିଛିଦିନ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ହୁଗୁଳିପଥ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବାଲେଶ୍ୱରର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ବୁଢ଼ାବଳଙ୍ଗର ବନ୍ଦ ଏବଂ ବାଲୁକାପୂର୍ଣ୍ଣ କଳେବର ବଣିକମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଅତି ସୁବିଧାଜନକ ହେଲା ନାହିଁ ।

ଷୋଡ଼ଶ ଓ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସଂଘଟିତ ଉକ୍ତବିଧ ନାନାକାରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳ ଏକାବେଳକେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ନଥିଲା । ବାଲିଚଡ଼ା ହେତୁ ଜାହାଜ ସବୁ କୂଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆସିପାରୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭୂୟାଁମାନଙ୍କ ଡାଲିଆ ନୋଳିଆମାନଙ୍କ ପଢ଼ୋଉ ଦ୍ୱାରା ଦ୍ରବ୍ୟସବୁ କୂଳରୁ ଜାହାଜକୁ ଏବଂ ଜାହାଜରୁ କୂଳକୁ ବାହିତ ହେଉଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳରେ

ଲୁଣର ଆମଦାନି ହେଉଥିଲା । ପ୍ରତିବର୍ଷ କେତେଖଣ୍ଡ ଜାହାଜ ଲୁଣ ନେବାପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ଉପକୂଳକୁ ଆସୁଥିଲା । ମାତ୍ର ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କାନ୍ଥି ଓ ହିଜଳିଠାରେ କେତେକ 'ହୋଲ' ନାମୀୟ ଜାହାଜ ନିର୍ମିତ ହେଉଥିଲା । ୧୮୦୪ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଲବଣ ଆଇନର ଶେଷ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହେଲା । ଇଂରେଜ ସରକାର ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଲବଣ ଆମଦାନୀ କାର୍ଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଲାଭଜନକ ନହେବାରୁ ଏକାବେଳକେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହେଲା । ଲୋକେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବପରି ଲବଣ ଆମଦାନି କରିବା ପାଇଁ ଅନୁମତି ପାଇଲେ ନାହିଁ । ଫଳତଃ ଲବଣ ନେବାପାଇଁ ଯେଉଁ କେତେଖଣ୍ଡ ଜାହାଜ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଥିଲା, ତାହାର ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱାର ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା ।

•

ଦେଶରେ ଯେଉଁମାନେ ପୂର୍ବେ ଜାହାଜ ଚଳାଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ହସ୍ତରେ କେତେଖଣ୍ଡ ଜାହାଜ ଥିଲା । ନିରୁତ୍ସାହ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ସମୟେ ସମୟେ ଏହି ଜାହାଜମାନଙ୍କରେ ଧାନ, ଚାଉଳ ନେବା ଆଣିବା କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ବିଧିର ଅସହ୍ୟ ହେଲା । ୧୮୬୧ ଖ୍ରୀ. ଅ. ରେ ଏକ ଭୀଷଣ ଝଡ଼ ସଙ୍ଘଟିତ ହୋଇ ଏହି କେତେଖଣ୍ଡ ଜାହାଜର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ କଲା । ନୂତନ ଜାହାଜ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଇବା ପାଇଁ ଲୋକଙ୍କର ଶକ୍ତି ବା ଉତ୍ସାହ ନଥିଲା । ଆଜି କୌଣସି ଉତ୍କଳୀୟ ଜାହାଜର ଅଧିକାରୀ ନୁହନ୍ତି । ବିଦେଶୀୟ ଜାହାଜ ଖଣ୍ଡେ ଧାନ ଚାଉଳ ପାଇଁ କୂଳକୁ ଆସିଲେ ଲୋକେ ତାକୁ ଦେଖିବାପାଇଁ ଧାଆନ୍ତି । ଆଜିକାଲି ଉତ୍କଳରେ କେବଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନଦୀବକ୍ଷରେ ପଟୁଆ ଓ ସମୁଦ୍ର ବକ୍ଷରେ ନୋଳିଆମାନଙ୍କ ସଢ଼ୋଇ ଓ ଚିଲିକାର ଭୂସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କ ଦ୍ରୁତଗାମୀ ଡାଲିଆ !

ଆଜି ଓଡ଼ିଶାର ନାମ ବାଣିଜ୍ୟ ଜଗତରେ ଧ୍ୱନିତ ହେଉ ନାହିଁ । ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରବୀଣ ଦେଶମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳ ଆଜି ଗଣ୍ୟ ହେଉ ନାହିଁ । ଉତ୍କଳରେ ଲୋକେ ଆଜି ସମୁଦ୍ର ଦେଖି ଭୀତ । ଆଜି ଆମର ଲୋକେ ସମୁଦ୍ର ପାରହୋଇ କୌଣସି ସ୍ଥାନକୁ ଗଲେ ଜାତି ହରାଇଥାନ୍ତି । ଆଜି ସମୁଦ୍ର ଲହରୀରେ ପହଁରିବା ଏତେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ହୋଇଅଛି ଯେ, ଲୋକେ ପାଣି ଭିତରକୁ ପଶିଯାଇ ଫୋପାଡ଼ି ନୋଳିଆମାନଙ୍କର ସନ୍ତରଣ କୌତୁକ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି ।

ବାସ୍ତବରେ ଉତ୍କଳର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁରବସ୍ଥା ଦେଖି କିଏ ବିଶ୍ୱାସ କରିବ ଯେ ଏହି ଦେଶର ଲୋକେ ଏକ ସମୟରେ ଜଳପଥରେ ସୁଦୂର ଚୀନ ଓ ଗ୍ରୀସ୍ ପ୍ରଭୃତି ବିଦେଶ ବାଣିଜ୍ୟ କରୁଥିଲେ ! ଜାହାଜ ସାଙ୍ଗଆ ଅର୍ଥାତ୍ ଜାହାଜରେ

ବ୍ୟବହୃତ ଲୁହାର ପାତଅ, ତାହାର କର୍ଣ୍ଣ, ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାର ଆକୃତ କର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ତାହାର ଫାଟିଗଲା; ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବନାଶ ହେଲା—ଏହିପରି କେତେକ ଦେଶ-ପ୍ରଚଳିତ କଥା ଆଜକାଲି କେବଳ ଲୁପ୍ତ ଗୌରବର ପରିଚୟ ଦେଉଅଛି ମାତ୍ର । ପ୍ରକୃତ ଉତ୍କଳପକ୍ଷରେ ପ୍ରତିକୂଳ ହୋଇଅଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର କୃତ୍ରିମ ଉପାୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଆଶାପ୍ରଦ ହେଲେହେଁ ଶକ୍ରଶ୍ୱରମାନେ ଏ ଦିଗରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଶ୍ଚେଷ୍ଟ । ଏ ଦେଶର ଭାଗ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କେବଳ ବିଧାତାଙ୍କ ହସ୍ତରେ । ସମୟରେ ଏହାର ସମୃଦ୍ଧି ଭୁବନ ବିଦିତ ଥିଲା । ଆଜି ଏଠାରେ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷର କରାଳ ଦୃଶ୍ୟ କରୁଅଛୁ । କାଲି କ'ଣ ହେବ, ସେକଥା କେବଳ ବିଧାତାଙ୍କୁ ଗୋଚର । ମନେହୁଏ, ଆମ୍ଭେମାନେ ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ସୁଖଭୋଗ କରିଥିଲୁ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ପରିମାଣରେ ଦୁଃଖ ସହିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

—:O:—